

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: 347/347.8+336:34+347.6+341.5(575.3)

ТКБ: 67.99(2тоҷик)3+67.404+67.404.4+67.412.2

А – 14

АБДУЛЛОЗОДА ЁҚУБ МАҲМАДИСУФ

**МАҚОМИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ХУСУСӢ ДАР НИЗОМИ
ҲУҚУҚИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз рӯйи ихтисоси
12.00.03 – Ҳуқуқи граждани, ҳуқуқи соҳибкорӣ, ҳуқуқи оилавӣ, ҳуқуқи
байналмилалии хусусӣ

РОҲБАРИ ИЛМӢ:

номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ,
дотсент **РАҶАБЗОДА М.Н.**

ДУШАНБЕ – 2025

МУНДАРИҶА

НОМГҶҶИ ИХТИСОРАҶО ВА (Ё) АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ	3
МУҚАДДИМА	4-
17	
БОБИ 1. МАФҶУМ ВА МОҶИЯТИ ҶУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ХУСУСӢ ДАР ҶУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОН	18
1. Ташаккули Ҷуқуқи байналмилалии хусусӢ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	18-49
2. Мафҳум ва моҳияти Ҷуқуқи байналмилалии хусусӢ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	49-70
3. Таносуби Ҷуқуқи оммавӢ ва Ҷуқуқи хусусӢ таъсири онҳо ба рушди Ҷуқуқи байналмилалии хусусӢ.....	71-104
БОБИ 2. ҶУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ХУСУСӢ ҶАМЧУН СОҶАИ ҶУҚУҚ ДАР НИЗОМИ ҶУҚУҚИ ҶУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОН	105
1. Предмет ва усулҳои Ҷуқуқи байналмилалии хусусӢ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	105-130
2. Таносуби Ҷуқуқи байналмилалии оммавӢ ва Ҷуқуқи байналмилалии хусусӢ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	131-150
3. Илми Ҷуқуқи байналмилалии хусусӢ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	151-170
ХУЛОСА	171-174
ТАВСИЯҶО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶОИ ТАҶҚИҚОТ	175-176
РӢҶАТИ АДАБИЁТ (МАЪҶАЗҶО)	177-
200	
ФЕҶРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ	201-202

НОМГЀИ ИХТИСОРАҶО ВА (Ё) АЛОМАТҶОИ ШАРТЀ

ДМТ – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

ИҶШС – Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ

КГ ҶТ – Кодекси гарждани Ҷумҳурии Тоҷикистон

КМ ҶТ – Кодекси мадания Ҷумҳурии Тоҷикистон

КМ ҶТ – Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон

КО ҶТ – Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон

КММ ҶТ – Кодекси муофиавии мадания Ҷумҳурии Тоҷикистон

МО ҶТ – Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон

ОМ – Осии Марказӣ

ПҶТ – Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

ҶШСФР – Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Федеративии Россия

ҶХБШ – Ҷумҳурии Халқии Бухорои Шуравӣ

ҶШС – Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистӣ

ҶТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

ҶМЧ – Ҷумҳурии Мардуми Чин

ҶБ – Ҷумҳурии Беларусия

ҶУ – Ҷумҳурии Украина

ФР – Федератсияи Россия

б. – банди модда

м. – модда

қ. – қисми модда

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Истиклоли давлатӣ дар ташаккул ва рушди ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқии кишвар нақши асосӣ дошта, дар татбиқи сиёсати «дарҳои кушода», ки ҷавҳари равобити байналмилалии Тоҷикистонро ташкил медиҳад, Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо аксари давлатҳои дунё дар робита дар муносибатҳои неку дӯстона ва ҳамкориҳои судманди гуногунҷанба дар соҳаҳои мухталиф ба роҳ монд, ки муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсури хориҷӣ дар кишвар густариш дода шуда, танзими ҳуқуқии онҳо тақозои замон мебошад. Бо чунин назардошт, ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқии миллӣ дар асоси меъёрҳои ҳуқуқи миллӣ ва байналмилалӣ ташаккул ёфта, муайян ва муқаррар кардани мақоми ҳуқуқии он дар танзими муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ зарур мебошад.

Бояд қайд кард, ки рушди давлати миллӣ дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 декабри соли 2021 баррасӣ гардидааст, «... маҳз ба шарофати заҳмати содиқонаи халқи азизи Тоҷикистон ва дастгириву пуштибонии хурду бузурги кишвар аз сиёсати пешгирифтаи роҳбарияти давлату Ҳукумат мо мушкilotи зиёди иқтисодиву иҷтимоиро бартараф сохта, як кишвари орому босубот ва рӯ ба тараққиро бунёд намудем» [22].

Воқеан, Ҷумҳурии Тоҷикистон дар як марҳилаи кӯтоҳи соҳибистиклолии хеш бо амалисозии барномаҳои гуногуни давлатӣ аз фехристи давлатҳои иқтисодашон сустрӯшдкунанда берун омада, дар радифи давлатҳои рӯ ба тараққӣ ҷойгоҳи намоёнро ишғол намудааст, ки он натиҷаи дуруст ба роҳ мондани таъмини кафолати ҳуқуқии фаъолияти иқтисоди хориҷӣ, ташкилу фароҳам овардани шароити мусоид барои сармоягузори ватанию хориҷӣ ва танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсури хориҷӣ мебошад.

Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқии ҳар як кишвар мақом ва нақши муассири хешро доро мебошад, ки таҳқиқ ва омӯзиши он баҳри

таҳкими давлатдорӣ, рушди қонунгузорӣ ва ҳифзу баланд бардоштани нуфузи байналмилалии давлат мусоидат менамояд.

Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз қарни XIV дар мактабу равияҳои ҳуқуқии кишварҳои гуногун мавриди таваҷҷуҳи олимони қарор гирифта, дар қарни XIX дар Россия ва дар охири қарни XX дар Ҷумҳурии Тоҷикистон омӯзиш ва таҳқиқи он ба роҳ монда шудааст.

Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқ дар марҳилаи ташаккул қарор дорад, вале новобаста аз чунин вазъ барои Тоҷикистони соҳибистиклол дорои аҳаммияти илмӣ ва амалӣ мебошад, зеро Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба манфиатҳои миллии худ, дар раванди ҷаҳонишавӣ, ҳамгирии иқтисодӣ, муҳочират, тарақиёти илму техника, сиёсати дарҳои кушодро ҳадафи неқбинонаи хеш қарор дод, ки дар чунин марҳилаи рушд омӯзиши ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми илмҳои ҳуқуқшиносии кишвар мавқеи намоёнро пайдо намудааст.

Ҳамзамон бояд қайд кард, ки дар танзими масъалаи таҳқиқшаванда ду равиш вуҷуд дорад. Яқум равиш (сивилистӣ), дар қонунгузорию маданӣ инъикос ёфтааст ва метавонад ҳамчун равиши маҳдуд шарҳ дода шавад. Дар айни замон, дар доираи қонунгузорию оилавӣ, меҳнатӣ, соҳибқорӣ, сармоягузорӣ ва муурофиявии маданӣ, ин категория аз нуқтаи назари васеъ шарҳ дода мешавад.

Истиклолияти давлатӣ шароит фароҳам овард, ки соҳаҳои ҳуқуқ дар кишвар вобаста бо талаботи иқтисоди бозоргонӣ ва ҷавобгӯ ба манфиатҳои миллии ташаккул ва рушд дода шавад. Дар ин бахш, ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ истисно нест. Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи миллии ташаккул ва рушди он ба замони истиклолияти давлатӣ рост меояд, гарчӣ танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсурҳои хориҷӣ дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон таърихи қадима дорад, вале ташаккули қонунгузорӣ дар бахши танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсурҳои хориҷӣ бо истиклолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон рабт дода мешавад.

Мавзуи мазкур аз диди талаботи илмӣ ҳуқуқшиносии муосири кишвар мубрам буда, омӯзиш ва таҳлили он дар инкишофи илми ҳуқуқшиносӣ ва қонунгузории кишвар мусоидат хоҳад намуд.

Дар таҳқиқоти олимони ватанӣ паҳлӯҳои гуногуни ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудааст, ки он дар сатҳи зарурӣ ва ё дар сатҳи диссертатсионӣ таҳлилу барраси қарор дода нашудааст. Бо чунин назардошт, гуфтан бамаврид аст, ки таҳқиқи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон саривақтӣ ва мубрам ба ҳисоб меравад.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Асоси назариявии корҳои илмӣ-таҳқиқотии диссертатсиониро моҳияти ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар бар мегирад. Аз ин рӯ, корҳои илмии олимони ватанӣ ба монанди Ш.К. Ғаюров [68], Ш.К. Каримзода [37, с. 34], Х.Р. Қодирқулов [98], Н.А. Қодиров [99], Қ.Ш. Қурбонов [107], М.А. Маҳмудзода [116], Ш.М. Менглиев [129], А.М. Мирзоев [132], Э.С. Насриддинзода [138], М.З. Раҳимзода [154], Д.С. Раҳмон [155], М.Н. Раҷабзода [151; 202], С.А. Раҷабов [239], Б.А. Сафарзода [161], Ф.С. Сулаймонов [172], С.Н. Тағоева [178; 179], Ф.Т. Тоҳиров [186], О.У. Усмонов [191], А.Ф. Холиқзода [201], Б.Т. Худоёрзода [120], Р.Ш. Шарофзода [166] ва дигарон фаро гирифтааст.

Мақоми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи миллӣ дар асарҳои олимони хориҷӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст. Аз ҷумла, дар асарҳои баъзе аз олимони хориҷӣ, ба монанди Л.П. Ануфриева [33], М.М. Богуславский [50], Г.М. Виляминов [62], И.В. Гетман-Павлова [69], Н.Ю. Ерпилева [84], А.О. Иншакова [92], В.В. Кудашкин [105], Л.А. Лунс [112; 113], В.Г. Матвеева [125], Ф. Мартенс [119], И.С. Перетерского [237], М.А. Сарсембаев [127; 160], М.К. Сулейманов [174], Е.Т. Усенко [190], Г.Ю. Федосеева [97], В.Г. Храбсков [253], В.М. Шумилов [213] ва дигарон зери таҳқиқу таҳлил қарор дода шудааст.

Инчунин, дар таҳқиқоти диссертатсионӣ хусусиятҳои маъхазҳои ёдгориҳои таърихии халқи тоҷик, низоми ҳуқуқи зардуштӣ, низоми ҳуқуқи мусулмонӣ, низоми ҳуқуқи хусусии римӣ, низоми ҳуқуқи шуравӣ,

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, меъёрҳои Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин муқаррароти Кодекси меҳнат, оила, муҳофизати маданият ва иқтисодӣ, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва дигар санадҳои зерқонунии меъёрии ҳуқуқӣ мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор дода шуданд.

Бо яд қайд намуд, ки дар доираи низоми илмҳои ҳуқуқшиносӣ мақоми ҳуқуқии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ аз ҷониби як қатор олимони ватаниву хориҷӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Вале дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то имрӯз дар сатҳи диссертатсионӣ кори илмӣ ҷой надорад. Аз ҳамин рӯй, диссертатсияи мазкур ҷиҳати бартараф кардани камбудии ҷойдошта дар низоми ҳуқуқи милли равона карда шудааст.

Мавзӯи мазкур аз диди талаботи илми ҳуқуқшиносии муосири кишвар мубрам буда, омӯзиш ва таҳлили он дар инкишофи илми ҳуқуқшиносӣ ва қонунгузори кишвар мусоидат хоҳад намуд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсияи мазкур дар доираи барномаи дурнамои корҳои илмӣ таҳқиқотии кафедраи ҳуқуқи байналмилалӣ факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ду марҳиларо дар бар мегирад: якум марҳила солҳои 2015-2020 ва дуюм марҳила бошад солҳои 2020-2025 дар мавзӯи «Проблемаҳои актуалии назария ва амалияи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ» омода карда шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади таҳқиқоти кори илмиро таҳлили проблемаҳои илмӣ-назариявӣ, амалӣ, қонунгузорӣ ва байналмилалӣ фаро гирифтааст, ки ҷиҳати дарёфти роҳҳои ҳал ва пешниҳодҳо, тавсияву тақлифҳо оид ба мукамал гардидани соҳаи мустақили ҳуқуқ ва қонунгузорию дар бар мегирад.

Диссертант хусусиятҳои асосии пайдоиш, ташаккул, мафҳум, предмет, усулҳо, таносуб, рушди илм ва мақоми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро дар низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои расидан ба мақсадҳои иброзгардида, муаллиф дар таҳқиқоти илмӣ вазифаҳои зеринро дар назди худ гузоштааст:

– пайдоиш ва ташаккули ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар сарзамини тоҷикон дар марҳилаҳои гуногуни таърих;

– коркарди мафҳум ва моҳияти ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;

– баррасии хусусиятҳои таносуби ҳуқуқ – «ҳуқуқи хусусӣ» ва «ҳуқуқи оммавӣ» ва нақши онҳо дар ташаккули соҳаҳои ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон;

– дар мазмуни маҳдуд ва васеъ таҳлили гардидани предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ва муайян кардани усулҳои он дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсуре хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;

– омӯзиш ва таҳлили хусусиятҳои умумӣ ва фарқкунандаи муносибатҳои ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;

– мақсад ва таҳавулотҳои раванди рушди илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Объекти таҳқиқот. Масоили танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсуре хориҷӣ ташкил дода, ҳуқуқи байналмилалии хусусиро ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи миллӣ дар бар мегирад.

Мавзуи (предмет) таҳқиқот. Адешаву назари олимон, ақидаҳо, нуқтаи назар, мафҳумҳо, хусусиятҳо, хулосаҳо ва категорияҳои марбут ба ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ ташкил медиҳанд.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот (доираи таърихии таҳқиқот). Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур фарогири се марҳилаи ташаккули ҳуқуқи байналмилалии хусусиро дар низоми ҳуқуқи миллӣ дар бар мегирад: 1) пайдоиш ва рушди ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз давраҳои қадим то давраи шуравӣ; 2) ташаккули ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи миллӣ дар давраи шуравӣ; 3) инкишофи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар замони Истиқлоли давлатӣ ду марҳиларо дар бар мегирад: 1)

баъди ба даст овардани Истиқлоли давлатӣ аз соли 1991 то соли 2005; ва 2) аз 2005 то имрӯзо фарро мегирад. Дар доираи таҳқиқоти диссертатсионӣ масоилҳои (проблемаҳо)-и танзими ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи қонунгузори ҚТ баррасӣ карда шудааст. Таҳлили муқоисавӣ ҳуқуқии қонунгузори ҚТ бо қонунгузори давлатҳои хориҷӣ ва санадҳои меъёри ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, дар сатҳи зарурӣ ба роҳ монда шуда, мазмуну моҳияти қорро пурра намудааст. Давраи таҳқиқоти диссертатсионӣ фарогирандаи солҳои 2015-2024 мебошад.

Асосҳои назариявӣ таҳқиқот. Диссертатсия дар заминаи қорҳои илмӣ-назариявӣ олимони ватанию хориҷӣ, ба монанди Ш.К. Ғаюров, Н.Ю. Ерпилева, Ш.К. Каримзода, Х.Р. Қодирқулов, Н.А. Қодиров, Қ.Ш. Қурбонов, Л.А. Лунц, В.Г. Матвеева, М.А. Маҳмудзода, Ш.М. Менглиев, А.М. Мирзоев, Э.С. Насридинзода, И.С. Перетерский, М.З. Раҳимзода, Д.С. Раҳмон, М.Н. Раҷабзода, С.А. Раҷабов, Б.А. Сафарзода, Ф.С. Сулаймонов, С.Н. Тағоева, Ф.Т. Тоҳиров, О.У. Усмонов, А.Ғ. Холиқзода, Б.Т. Худоёрзода, Р.Ш. Шарофзода [166] ва масъалаҳои махсуси ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар низоми ҳуқуқи миллӣ дар сатҳи қорҳои диссертатсия аз қониби Л.П. Ануфриева, И.В. Гетман-Павлова, М.Н. Кузнетсов, Р.Б. Морева, В.Г. Храбсков ва дигарон мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Дар диссертатсияи мазкур усулҳои умумӣ, махсус ва соҳавӣ мавриди истифода қарор дода шудааст. Аз ҷумла, усулҳои умумии дарки илмӣ, диалектикӣ, расмӣ-мантикӣ, низомнок, пешгӯии илмӣ ва усулҳои мантиқии мушоҳида ва таҳлили синтез, усулҳои махсуси илмӣ ҳуқуқиро дар бар мегирад: усулҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ, функционалӣ ва муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, усулҳои таҳлили забонӣ дар таҳқиқоти мазкур истифода шудаанд. Ба усулҳои соҳавӣ бошад, усули моддӣ-ҳуқуқӣ, коллизсионӣ-ҳуқуқӣ ва унификатсионӣ-ҳуқуқӣ шомил мегардад.

Заминаҳои эмпирикӣ. Дар раванди таҳқиқи диссертатсия муаллиф бо мақсади дуруст муайян кардани таҷрибаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти татбиқи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ

диққати махсус ба амалияи судӣ ва омили расмӣ равона намудааст. Таҷрибаи судии судҳои ҷумҳурӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Инчунин, диссертатсия дар натиҷаи таҳлили қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои байналмилалӣ ва қонунгузори давлатҳои хориҷӣ пешниҳод карда шудааст. Ҳамчунон барои низоми ҳуқуқи миллӣ ва илм, таъмини таҷрибаи татбиқи ягонаи қонунгузорӣ аз ҷониби судҳо ва дигар мақомоту муассисаҳо, мусоидат хоҳад кард.

Навгонии илмӣ таҳқиқот дар он ифода мегардад, ки диссертатсияи мазкур нахустин таҳқиқоти илмӣ оид ба масоили танзими ҳуқуқи муносибатҳои байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Дар диссертатсия тамоми паҳлӯҳои танзими ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон зери таҳқиқ қарор дода шудааст. Дар натиҷаи таҳқиқоти ба анҷом расонида, диссертант ба ҳимоя пешниҳодҳои мубрам ҷиҳати такмили қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ақидаҳои асоснок манзур намуд, ки ба рушди соҳаи мазкур дар низоми ҳуқуқи миллӣ хизмат мекунад. Ҳамчунин, аз ҷониби муаллиф масъалаҳои зерин баррасӣ карда шудааст, ки дар илми ҳуқуқшиносии муосири кишвар навгонӣ махсуб меёбанд.

Нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Ба ҳимоя нуқтаҳои зерини илмӣ пешниҳод карда мешаванд, ки онҳо дар диссертатсия навгонӣ доништа мешаванд:

1. Дар таҳқиқоти диссертатсия пайдоиш ва ташаккули ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар ин ё он марҳилаи таърих ба давраҳои зерин тасниф карда шудааст: 1) пайдоиш ва ташаккули ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз замонҳои қадим то давраи шуравӣ; 2) инкишофи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи миллӣ дар давраи шуравӣ; 3) рушди ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ баъди бадаст овардани истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон: ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар замони Истиқлоли давлатӣ ду марҳиларо дар бар мегирад: 1) баъди ба даст овардани Истиқлоли комили сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои 1991-2005 ва 2) аз соли 2005

баъди қабули қисми сеюми Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон то ин ҷонибро фаро гирифтааст.

2. Зимни таҳлили унсурҳои асосии мафҳуми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ, чунин хусусиятҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ муайян гардиданд:

а) ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ на соҳаи мустақили комплекси ҳуқуқ, ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон доништа мешавад;

б) ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ аз маҷмуи меъёрҳои мураккаби ҳуқуқӣ (меъёрҳои коллизсионӣ, меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ ва ягона (унификатсионӣ)-и ҳуқуқӣ) иборат аст, ки муносибатҳои ҷамъиятиро бо унсури хориҷӣ танзим ва манфиатҳои иштирокдорони ин муносибатҳоро ҳифз менамояд.

3. Таърихан таҳаввули ҳуқуқ дар ҷараени тақсимои он ба ҳуқуқи «хусусӣ» ва «оммавӣ» сурат гирифтааст, ки ин хусусият бевосита таъсири худро ба ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар низоми ҳуқуқи милли расонидааст.

4. Дар асоси омӯзиши адабиети мавҷуда муаллиф ба хулосае омад, ки предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар ду ҷанба – васеъ ва маҳдуд фаҳмида мешавад.

Дар доираи тафсири аввал, мавзӯи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ аз маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқӣ иборат аст, ки муносибатҳои хусусии байналмилалӣро бо унсури хориҷӣ танзим мекунанд. Тафсири дуюм мавзӯи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро ҳамчун танзимкунандаи муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкӣ бо унсури хориҷӣ маҳдуд менамоянд.

Ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон доништа мешавад, ки дорои предмет, усулҳо (метод), субъект, объект, принцип, сарчашма ва ғайраҳо иборат мебошад, ки муносибатҳои ҷамъиятиро бо унсури хориҷӣ танзим менамояд.

5. Бо мақсади муайян кардани хусусиятҳои хоси таносуби ҳуқуқи байналмилалӣ оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар умумияту фарқияти онҳо ифода мегардад, ки робитаи ҳуқуқи байналмилалӣ оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар доштани мақсади ягона, яъне танзими

муносибатҳои байналмилалӣ фаҳмида мешавад. Таносуби ҳуқуқи байналмилалӣ оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ вобаста ба предмет, усулҳо (метод), субъект, объект, танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ, тарзи ҳалли баҳс, ҷавобгарӣ ва дигар хусусиятҳо дида мешавад.

6. Омӯзиши илми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар низоми илмҳои ҳуқуқшиносии Ҷумҳурии Тоҷикистон таърихи начандон тулонӣ дорад ва ба доираи илмҳои «хусусӣ-ҳуқуқӣ» шомил гардида, таҳқику омӯзиши он дар хусуси муносибатҳои фаромиллии маданӣ, оилавӣ, меҳнатӣ, муҳофизати маданӣ ва ғайра ифода мегардад.

Ташаккули илми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо истиқлолияти давлатӣ рабт дорад ва он аз ду марҳилаи таърихи иборат аст, дар замони Истиқлоли давлатӣ, яъне аз соли 1991 то солҳои 2005 ва аз соли 2005 то имрӯзро дар бар мегирад.

Ҷиҳати мукамал гардонидани қонунгузории амалкунанда чунин тавсияҳои хусусияти амалидошта манзур гардиданд:

1. Бо назардошти амали меъёрҳои Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки нисбат ба муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайри молумулкӣ паҳн мегарданд, мувофиқи мақсад аст, ки вобаста ба хусусиятҳо ва функцияи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар асоси таҷрибаи дигар давлатҳои таҳлилгардида пешниҳод менамоем, ки «Кодекси байналмилалӣ хусусии Ҷумҳурии Тоҷикистон» таҳия ва қабул карда шавад ва ҳамаи меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ, оилавӣ, меҳнатӣ ва дигар меъёрҳои, ки бо унсурҳои хориҷӣ мураккаб гардидаанд, дар як санади меъёри ҳуқуқӣ муқаррар карда шаванд.

2. Дар моддаи 1306 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «Ҳуқуқи дар муносибатҳои ҳуқуқи маданияи дорои унсурҳои хориҷӣ татбиқшаванда» муқаррар карда шудааст, ки он дар мазмуну мафҳуми муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ аз ҷиҳати интиҳоби меъёри ҳуқуқ намебошад. Бинобар ин, зарур мешуморем, ки номи моддаи мазкур ба номи «Муайян кардани ҳуқуқҳои, ки дар муносибатҳои маданӣ бо унсурҳои хориҷӣ татбиқ мегарданд» иваз карда шавад, зеро дар танзими муносибатҳои

байналмилалии хусусӣ судя ва дигар мақомотҳои ваколатдор меъёри ҳуқуқро муайян карда метавонад, ки таҷрибаи давлатҳои таҳқиқшаванда аз мақсад дур нест.

3. Сархати 1-уми моддаи 1306-и Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар чунин мазмун мувофиқи мақсад аст: «Истифодаи қонунгузори маданӣ дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ бо иштироки шахрвандони хориҷӣ, шахсони бешаҳрванд, шахсони ҳуқуқии хориҷӣ ё ташкилотҳои байналмилалие, ки дар асоси меъёрҳои муқарраргардидаи ҳамин кодекс, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҷумҳурӣ, санадҳои ҳуқуқии байналмилалие, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, одатҳои, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон онҳоро эътироф мекунад ва дар асоси созишномаи тарафҳо муайян карда мешавад, танзим карда мешаванд».

4. Ба моддаи 1306 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон қисми дигар илова кардан мувофиқи мақсад аст. «Муайян кардани ҳуқуқу ӯҳдадорихо, ки дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ бо иштироки шахсони воқеӣ (шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳрванди хориҷӣ ва шахсонӣ бешаҳрванд), шахси ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, шахси ҳуқуқии хориҷӣ, ташкилотҳо, созмонҳои байналмилаливу минтақавӣ ва давлатҳо ки дар муносибатҳои мазкур бо унсури хориҷӣ иштирок менамоянд татбиқ мегардад» .

5. Фасли VIII (боби 22, моддаҳои 168-177)-уми Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон «Истифодаи қонунҳои оила дар муносибатҳои оилавӣ бо иштироки шахрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд» бахшида шудааст, ки муқаррароти фасли мазкур натавонанд ба вазъи ҳуқуқии оилавии шахсони воқеӣ хориҷӣ (шаҳрванди хориҷӣ ва шахси бешаҳрванд), балки фарогири муносибатҳои оилавиро нисбати шахрвандони Тоҷикистон берун аз кишвар тибқи (моддаҳои 168, 169 (банди 1), 171 (банди 2)) дар бар мегирад. Бояд қайд намуд, ки чунин ҳолат мутобикат накардани ном ва муқаррароти фасл ба моддаҳои мазкур мебошад.

Аз ин лиҳоз, матни боби 22-уми Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон «Истифодаи қонунгузорию никоҳ ва оила дар муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ нисбати шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд татбиқи мегардад» номгузорӣ карда шавад, зеро мувофиқи ба муқаррароти моддаҳои 167-177 Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

6. Фасли XIII Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон моҳияти муносибатҳои оилавиро бо иштироқи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд пурра дарбар намегирад, аз ин рӯ, дар Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Фасли VIII-ум «Ҳуқуқҳои оилавии шахсони воқеӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ» ва ё дар Кодекси муҳофизати граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Фасли V-ум «Ҳуқуқҳои муҳофизати шахсони воқеӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ» номгузорӣ карда шаванд.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Натиҷаҳои таҳқиқоти анҷомдодаи муаллиф аз ҷиҳати назариявӣ ва амалӣ ба рушди муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ дар низоми ҳуқуқи миллӣ мусоидат хоҳад намуд. Ҳамин тариқ, пешниҳодҳо ва дастовардҳои натиҷаи кори илмӣ муаллиф метавонад минбаъд барои тақмили низоми ҳуқуқи миллӣ, қонунгузорӣ ва рушди соҳаи мазкур заминаи илмиро ба вуҷуд меорад.

Инчунин, маводҳои диссертатсия метавонад ҳангоми таҳия дар фаъолияти қонунҷодкунӣ ва ҳуқуқтатбиқкунӣ, тадриси фанни таълимии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ, курсҳои махсуси ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ, ҳангоми корҳои мустақилона, навиштани рисолаҳои дипломӣ, магистрӣ, диссертатсионӣ ва ғайраҳо ба таври васеъ истифода карда шавад.

Дарҷаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Бо эътимод будани натиҷаҳои таҳқиқот ба таҳлили воқеъбинонаи пажӯҳишҳои назариявӣ ва амалии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон, таҳлили ҳаматарафаи таҳқиқоти назариявӣ ва амалии марбут ба хусусиятҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ, натиҷа ва хулосаҳои, ки дар илм эътироф гардиданд, аз қабилӣ: мафҳумҳо, ақидаҳо ва тавсияҳои илмӣ ва

амалии муаллиф, нуктаҳои илми таҳқиқот, таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузори милли, қонунгузори давлатҳо, санадҳои меъёрии ҳуқуқии байналмилалӣ ва минтақавӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф намудааст, таҳқиқи ҳолати воқеӣ, дурнамо ва рушди ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон асос меёбанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ ва моҳияти таҳқиқоти илмӣ ба шиносномаи 12.00.03. – Ҳуқуқи граждани; ҳуқуқи соҳибкорӣ; ҳуқуқи оилавӣ; ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, ки аз ҷониби Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ карда шудааст, мутобиқ мебошад.

Саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии муаллифи диссертатсия бо сатҳи нағзони илми диссертатсия, нуктаҳои илмӣ, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд, мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо дар семинарҳои назариявӣ, конференсияҳои илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ тасдиқ мегардад. Инчунин, тарзи навишт, масъалагузориҳо ва дигар услуби диссертатсия саҳми шахсии муаллифро тасдиқ менамояд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар кафедраи ҳуқуқи байналмилалии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон муҳокима ва тасдиқ карда шудааст, ки дастовардҳои илми диссертант вобаста ба натиҷаҳои мавзӯ дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ ва илмӣ-амалӣ бо маърузаҳо баромад карда шуданд, аз ҷумла дар:

1) байналмилалӣ:

– Конфронси дуҷониби байналмилалӣ дар мавзӯи «Ҳолат ва дурнамои инкишофи илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Тоҷикистон. Мубрамияти масоили ҳуқуқ дар замони муосир: назари ҷавонон» – маъруза дар мавзӯи «Мубрамияти масоили ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар замони муосир» (ш. Душанбе, 24 апрели соли 2015);

– Конференсияи илмӣ-амалии байналмилалии дар мавзӯи «Ҳамкории байналмилалӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти ҳифзи пирияхҳо дар партави ташаббусҳои Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» –

маърӯза дар мавзуи «Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳамчун соҳаи ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон» (ш. Душанбе, 25 феввали соли 2023);

– Конференсияи илмӣ-амалии байналмилалии дар мавзуи «Илм ва таҳсилот: тамоюлҳои рушд дар ҷомеаи иттилоотӣ» бахшида ба 75-солагии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон» – маърӯза дар мавзуи «Усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» (ш. Душанбе, ноябри соли 2023).

2) ҷумҳуриявӣ:

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзуи «Рушди ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва хусусӣ дар 25-соли истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» – маърӯза дар мавзуи «Мафҳум ва ташаккули ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» (ш. Душанбе, 6 майи соли 2016);

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзуи «Рушди ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва хусусӣ дар 30-соли Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», бахшида ба 80-солагии Арбоби илм ва техникаи Тоҷикистон, ҳуқуқшиноси шоистаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, д.и.х., профессор Шомурат Менглиев – маърӯза дар мавзуи «Мақоми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон» (ш. Душанбе, 22 майи соли 2021);

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзуи «Рӯзи қавонони Тоҷикистон – 23 май ва Бистсолаги омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» (солҳои 2020-2040) – маърӯза дар мавзуи «Пайдоиши илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» (ш. Душанбе, 18-19 майи соли 2023);

– семинари илмӣ-назариявии устодони кафедраи ҳуқуқи байналмилалии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (солҳои 2015-2024, ш. Душанбе).

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Вобаста ба муҳтаво ва моҳияти диссертатсия муаллиф 9 мақолаи илмӣ, аз ин шумора 7 мақола дар

мачаллаҳои тақризшаванда ва тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъбирасонидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Мавзӯ, мақсад, вазифаҳо ва мантиқи таҳқиқоти диссертатсионӣ муайян карда шудааст. Таҳқиқоти диссертатсионӣ аз номгӯйи ихтисораҳо ва (ё) аломатҳои шартӣ, муқаддима, ду боб, шаш зербоб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот, рӯйхати адабиёт (маъхазҳо) ва феҳристи интишороти илмии доктараби дараҷаи илмӣ иборат мебошад. Ҳаҷми умумии диссертатсия 202 саҳифаро дар бар мегирад.

БОБИ 1. МАФҲУМ ВА МОҲИЯТИ ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ХУСУСӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

1.1. Ташаккули ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Истиқлолияти давлатӣ шароит фароҳам овард, ки соҳаҳои ҳуқуқ дар кишвар вобаста бо талаботи иқтисоди бозоргонӣ ва ҷавобгӯ ба манфиатҳои миллӣ ташаккул ва рушд дода шавад. Дар ин бахш, ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ истисно нест. Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи кишвар ташаккул ва рушди он ба замони истиқлолияти давлатӣ рост меояд, гарчӣ танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсурҳои хориҷӣ дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон таърихи қадима дорад.

Танзими ҳуқуқи вазъи ҳуқуқи хориҷӣ дар Аҳди қадими сарзамини тоҷикон дар марҳилаи ташаккулёбии қарор дошт, яъне дар ин давра дар сатҳи ниҳой ташаккулёбии меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, ки ба ҳимояи ҳуқуқи хориҷӣ рағбона шуда буданд ба итмом нарасида буд, аз ин нигоҳ дар амалия, ҳуқуқи хориҷӣ ба мафҳуми «hostis» дар давраи ибтидои давлатдорӣ инсоният истифода мешуд, зеро мавҷудияти давлат асосан баҳри ҳимоя ва таъмини манфиатҳои шахрвандони хеш нигаронида шуда буд. Вале бо рушди ҷомеаи инсоният, пайдоиши робитаи тичорат байни авлоду қабила ва кишварҳои ҳамсоя марҳила ба марҳила мафҳуми ҳуқуқи меҳмоннавозӣ пайдо шуд, ки мазмунаш дар он ифода меёфт, хориҷӣ – ин меҳмононе мебошанд, ки таҳти парастор ва ҳимояи шахси даъваткунанда (ғуломдор ё давлат) қарор доранд. Давлат дар ибтидо ба вазъи ҳуқуқи хориҷӣ даҳлат надошт ва он дар сатҳи хусусияти хусусӣ-ҳуқуқӣ маҳдуд мешуд ва марҳила ба марҳила меҳмоннавозии хусусӣ ба меҳмоннавозии давлатӣ табдил ёфт, ки дар натиҷа дар танзими вазъи ҳуқуқи хориҷӣ ширкати меъёрҳои одат ва шартномаи байналмилалӣ таъмин гардид.

Бо чунин назардошт, на дар ибтидои ташаккулёбии давлатҳо, балки дар марҳилаи рушди муносибатҳои байналмилалӣ, аз ҷумла зерин таъсири тичорат, падидаи «ҳуқуқи меҳмоннавозӣ» дар аввал дорои табиати хусусӣ-ҳуқуқӣ ва баъдан дорои табиати оммавӣ-ҳуқуқӣ ташаккул ёфт, ки объекти

танзими ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ва оммавӣ вобаста ба иқомати хориҷиён гашт.

Хориҷиён дар ибтидои аҳди қадим чӣ дар Юнону Рим чӣ дар Мисру Ҳиндустон ва чӣ дар минтақаи Осиёи Марказӣ беҳуқуқ буданд. Онҳо наметавонистанд аҳдҳои граҷданӣ-ҳуқуқӣ ё ақди никоҳ банданд ва барои ҳимояи хеш ба судҳо муроҷиат кунанду зарари ба онҳо расонидашударо талаб намоянд. Воқеан таърих ғӯвоҳ аст, ки дар ибтидои аҳди қадим натавонанд аз амалӣ кардани ҳуқуқҳо дар бахши ашё, балки хориҷиён аз ҳуқуқ ба ҳаёт маҳрум буданд. Мавҷудияти авлод, қавм, қабила, давлат асосан ба ҳимояи манфиатҳои намояндагони хеш дар муносибатҳои байналмилалӣ-ҳуқуқӣ буд ва шахсе, ки робитаи худро бо авлод, қавм, қабила ва давлат қатъ мекард, аз ҳимояи онҳо маҳрум мемонд. Истиллоҳи «хориҷиён» дар ибтидои аҳди қадим чун аҷнабӣ ва ё чун душман истифода мешуд ва дар кулли кишварҳо муносибат бо онҳо якранг набуд, масалан, дар Ҳиндустон ҳамаи хориҷиён ба табақаи поёнии чома, дар Миср умуман ҳуқуқ ба онҳо пешниҳод нашуда буд ва нисбати онҳо муносибат ё муроҷиати бераҳмона анҷом дода мешуд, ки чунин вазъ дар Юнону Рим ҳукмфармо буд. Дар баъзе кишварҳо вазъи хориҷиён бо вазъи ҳуқуқи ғуломон баробар буданд. Зеро дар чомаи инсоният ташаккули меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва хусусӣ дар бахши ҳимояи хориҷиён анҷом наёфта буд.

Раванди рушди робитаҳои тиҷоратӣ байни авлод, қавму қабила ва давлатҳо заруриятро пешовард, ки масъалаҳои амнияти тоҷиронро таъмин созанд. Дар ибтидо таъмини амнияти тоҷирон дар асоси принципи мутақобила (тарафайн) роҳандозӣ мешуд, ки дар натиҷа дар ҳуқуқи байналмилалӣ падидаи «ҳуқуқи меҳмоннавозӣ» пайдо шуд, ки мазмуни онро ташкил мекард, аҷнабӣ ё бегона-меҳмони кишвар ё шахси даъваткунанда мебошад ва таҳти ҳимояи он қарор дорад. Дар ин маврид бояд гуфт, ки воқеан, пайдоиши «табақаи тоҷирон дар кишварҳои Шарқ омили асосии пешрафти иқтисодии онҳо гашта буд. Бо вучуди он роҳи бузурги абрешим (аз асри II то қарни мо) савдои қорвонӣ рушд ёфта, фаъолияти тиҷоратӣ дар як қатгор кишварҳои Осиё ва Аврупо инкишоф ёфт. Вай ба ҳамаи роҳи

ҳаракати корвонҳо аз шаҳри Сианаи Чин сар карда ба воситаи Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистон то ба ҳудудҳои Афғонистон, Эрон, Ироқ, Сурия, Туркия, Юнон, Рим ва Африкаи Шимолӣ ба роҳ монда, ба анҷом мерасид» [152, с. 8].

Табиист, ки дар рушди тиҷорат натавонанд тижорати дохилӣ, балки тижорати беруна таъсиргуздор буд ва ба тижорати беруна мусоидаткунанда ин таъминоти амнияти ташкили роҳҳои корвонгузар буд, ки робитаҳои хориҷӣ ба вуҷуд овард. Воқеан барои рушди тижорати беруна истифодаи роҳҳои корвонгузар ва роҳҳои баҳрӣ дар аҳди қадим нақши марказиро ишғол менамуданд.

Шоҳон ва ҳокимон дар таъминоти амнияти роҳҳои корвонгузар ва тоҷирон тамоми тадбирҳоро меандешидаанд, зеро бозори дохилӣ дар аҳди қадим аз таъминоти моли хориҷӣ истисно набуд, зеро истеҳсоли тамоми молҳои ниёзи мардуми як кишвар дар он давра бо пуррагӣ эҳтиёҷоти мардумро таъмин карда наметавонист.

Барои ҳамин, хориҷӣ дар аҳди қадим асосан аз ҷониби гурӯҳи тоҷирон дар ҳудуди дигар кишвар ташриф меоварданд, чунинчун дар ин бахши муҳими ҳаёти инсон дар сарзамини Осиёи Марказӣ дар аҳди қадим «Роҳи бузурги абрешим» нақши муҳим дошт, дар ин маврид бошад Э. Раҳматуллозода дуруст қайд менамояд, ки бо таърифи аз маъхазҳои ҷинӣ рӯмӣ ва таҳқиқотҳои донишмандони соҳибном, ки «имрӯз аҳли башар дар бораи ташаббуси Ҷумҳурии Мардуми Чин «Як роҳ, як камарбанд» суҳбат мекунанд, замони пайдоиши «Роҳи бузурги абрешим», «Линг ва франка» ё забони байналмилалӣ муоширати ин шоҳроҳи азим, забони суғдӣ будааст...» [241].

Пас ташрифи хориҷӣ дар ҳудуди Тоҷикистони таърихӣ дар ин давра ба ҳайси тоҷирон ногузир буд, ки вазъи байналмилалӣ-ҳуқуқӣ онҳо дар асоси анъанаю одатҳои халқҳо, қонунгузориҳои миллий ва уҳдадорӣҳои байналмилалӣ кишварҳое, ки дар ҳудуди онҳо хориҷӣ иқомат доранд танзим карда мешуд. Чунин вазъ дар сарзамини Осиёи Марказӣ ҳукмфармо буд, ки дар асоси принсипи тарафайн тоҷирони ин сарзамин бозорҳои кишварҳои гуногунро тассаруф карда буданд. Чунинчун, дар давраи

хукмронии сулолаи Тан (солҳои 618-917 пеш аз милод) дар Чин бо туфайли пеша кардани сиёсати хайрхоҳӣ нисбати тамоми халқҳои чаҳон ва барои мондани тиҷорат бо кишварҳои хориҷии дур тавассути роҳҳои қорвонгузари Осиёи Марказӣ ба авҷи аъло вобаста ба рушди иқтисодии худ расида буд ва дар ин давра рушди савдою тиҷорати байниминтақавӣ бо номи суғдиҳо мансуб буд ва дар қарни VI-VIII пеш аз милод суғдиҳо империяи бузургтарини тиҷоратиро дар Осиё зери назорати хеш қарор доштанд, ки ин мардум дар «миёни бузургтарин наҳрҳои Осиёи Марказӣ, Сирдарё ва Амударё, дар шаҳрҳои қадимаи Самарқанду Бухоро ва мавзее бо номи водии Зарафшон, ки имрӯзҳо қисман ба ҳудудҳои Тоҷикистон ва Узбекистон тааллуқ доранд, ҷойгир аст. Аҳолии ин сарзамин нахустин бор дар асри VI қабл аз милод дар дастхатҳои Ҳахоманишиҳои форс ҳамчун «суғдиҳо» ёдрас шуда, мавзеи суқунати онҳо «Суғда» (Суғд) номбурда мешуд. Таърихнависони Юнон дар дастхатҳои худ ҳамчун Согдиана унвон кардаанд, Суғд то истилои Искандари Мақдунӣ яъне то соли 329 (томилод) яке аз вилоятҳои империяи Ҳахоманишиҳо ба ҳисоб мерафт. Оилаҳои тоҷирону савдогарони бузург ва ашрофзодаҳои дорои заминҳои васеъ кишри болоии ҷомеаи суғдиҳоро ташкил меод» [230]. Шаҳр-давлатҳои суғдиҳо дар он замонҳо ба шоҳигарии Бохтар тобеъ будаанд, ки аз ҷониби ворисони Искандари Мақдунӣ таъсис ёфта будаанд.

Империяи чинии Ҳан (солҳои 206 то мелодӣ-220 мелодӣ) ҳарчанд имконияти ҳифзи марзу буми хешро дошт, вале пайваста хатарҳои беруна онро таҳдид мекард. Аз ин нигоҳ пайваста барои омӯзиши вазъи кишварҳои ҳамсоя намояндагону гумоштаҳои хешро мефиристонд ва аз вазъи тиҷорату сиёсии онҳо маълумот бадаст меовард. Чин дар солҳои 91 то 123 мелодӣ миқдори зиёди абрешимро ба анборҳои шабакаҳои тиҷоратии Осиёи Марказии онвақта интиқол дод. Аз инҷо ин матоъи гароннарху серхаридор тавассути Бохтару Ҳинд ва сарзамини парфянҳо то ба империяи сазарҳои Рум паҳн мегардид. Мавзееҳои аҳолинишини суғдиҳо дар он замон нуқтаи бор фарорию бор кунӣ ҳисоб намеёфт [230, с. 166]. Хулоса то қарни IV мелодӣ дар сарзамини Чин мавқеи ҷамъиятҳои суғдиён дар баҳши тиҷорату савдо

хукмфармо буд. Вале шикасти сулолаи Ҳан, соли 220 бо сабаби офатҳои табиӣ (хушксолии бардавом) ва нооромӣҳо, робитаҳои тичоратӣ қатъ ва гирифтори душвориҳо буд. Дар чунин вазъ табиист, ки тоҷирони суғдӣ ва аҳли оилаи онҳо дар сарзамини Чин гирифтори душворию поймолшавии ҳукукҳояшон мегаштаанд. Як қаттор мактубҳои савдогарони Самарқанду Бухоро аз сарзамини Чин ба ватани хеш фиростода шуда гувоҳӣ он аст.

Чунончӣ, «дар яке аз мактубҳо, ки савдогаре аз долони Ганзу ба шарики худ дар Самарқанд навиштааст, чунин омадааст: «Касе аз Чин намеояд, ки ба ту дар бораи вазъи он суғдхое ривоят кунад, ки ба Чин рафтаанд, дар кадом вазъ қарор доранд ва то кучоҳо расидаанд. Аммо алоҳазрат, император, ки инчо чунин номбурда мешавад, бо сабабҳои гуруснагӣ гурехт ва ба зерӣ қасри ӯ ва дигар қасрҳои шаҳр оташ гузошта шуд, ки дар натиҷа шаҳр тамоман сӯхта валангор шуд». Дар ҷумлаҳои поён бошад ӯ охи бадард кашида, нақл кардааст: «Мо беоилаго сарпаноҳ, пир ва дар дами марг қарор дорем» [230, с. 168]. Воқеан, дар сарзамини Чин суғдӣҳо муваффақиятҳои зиёд доштанд, ки дар сатҳи давлатдорӣ онҳо ба ҳайси мушовирон, афсарони артишҳо, дипломатҳо, ҳунармандону тоҷирон пазируфта шуда будаанд. Бурдборӣ суғдӣҳо дар сарзамини Чин намоянда ва паҳнкундаи се адён-Буддоия, Массехият ва Монавият буданд ва чун мардуми дорои қобилияти чандирию мутобиқ пазирии онҳо дар муносибатҳои сиёсӣ ифода меёфт. Чунончӣ, «марде ба номи Ан Лушан, номи суғдиаш Рухшон (дурахшон) соли 742 губернатори нуфузманди марзи шимолу шарқ гардид. Вай шабакаи иқтисодӣ ва пули муҳочирони суғдро барои омода кардани исён ба муқобили дастгоҳи марказии император истифода бурд. Соли 756 ба вай муяссар гардид, ки бо артиши бузурги худ пойтахти империяи Таншаҳри Чанган (имрӯз Сиан)-ро зерӣ тасарруфи худ дарорад, танҳо ҳафт сол баъд ошӯб фуру нишонда шуд ва таъсири минбаъдаи он минтақаро солҳои дароз ноором кард. Тахмин меравад, ки зиёда аз нисфи аҳолии дар Чин маскун шуданд ва дар ин муҳорибаҳо ҷони худро аз даст доданд. Сулолаи аз кашмакашиҳои ҳарбӣ заифшуда то соли 907 мавҷудияти худро нигоҳ дошт. Шабакаи тичоратии суғдӣҳо бошад дар ин нооромӣҳо шикаст хӯрда, аз байн рафт.

Аз сабаби онки ошӯбҳо қабл аз ҳама аз ҷониби мардumi ғайри чинӣ бароҳ монда шуд, аҳолии Чин ба таври умумӣ мардumi хориҷиро барои сарзадани ошӯбҳо ва аз байн бурдани империяи Тан гунаҳкор намуданд. Дар натиҷа қисми зиёди хориҷиён аз дами тег гузаронида шуд ва ё мутобиқат ва интеграцияи онҳо бароҳ монда шуд. Он суғдиҳое, ки ҷон басаломат бурдабуданд, ноилоҷ либоси чинӣ бабар карда, баромади ҷуғрофӣ ва зодгоҳи худро пинҳон мекардаанд. Ҳамин тавр онҳо чинӣ гардида, дар сарчашмаҳои таърихи шинохтану пайдо кардани онҳо номумкин гардид».

Ҳамин тариқ, бояд қайд намуд, ки дар таърихи давлатдории тоҷикон низоми ҳуқуқи зардуштӣ аз ҳазорсалаи якуми пеш аз мелод то асри VI мелодӣ амал кардааст, ки профессор А.Ғ. Холиқзода вобаста ба вазъи шахрвандӣ, субъектҳои авестоиро ба ориё ва ғайри ориёӣ, зардуштӣ ва ғайри зардуштӣ тақсим намудааст ва ё шахсро дар ҳуқуқи авестой ба ду гурӯҳ чудо намудааст: шахрвандӣ ва бешахрвандӣ, шахрвандон дорои ҳуқуқҳои васеъ ва бешахрвандон аз чунин ҳуқуқҳо бархурдор нестанд. Ба гурӯҳҳои бешахрвандон – ғуломон ва аҷнабиён (ғайриориёӣҳо – ташриф гардидаҳо, муҳочирон ва шахсоне, ки барои содир кардани ҷиноят, кишвари хешро тарк кардаанд) шомил мешаванд [199].

Профессор И.Б. Буризода доир ба ин масъала чунин навиштааст: «дар кишварҳои ориёӣ зардуштӣ шахрванд (ир) ва ғайри зардуштӣ бетабаа (анир) шумурда мешавад» [58]. Чӣ тавре дида мешавад дар ибтидои аҳди қадим хориҷиён дар Тоҷикзамин чун аҷнабӣ ва ғулом таваҷҷуҳ мешуданд, вале марҳила ба марҳила вазъи ҳуқуқии онҳо беҳтар ва ташаккул ёфтааст. Ба ин давраи давлатдории Сосониён (асрҳои IV-VII) мисол шуда метавонад, ҷунончи дар фасли бистухаштум, банди сздаҳуми Қонунномаи Сосониён меъёре муқаррар шудааст, ки «Вориси ғайризардуштӣ дорои ҳамон миқдор саҳму ҳаққаест, ки вориси зардуштӣ дарёфт мекунад» [247]. Дар ин ҷо нисбати хориҷиён речаи милли татбиқ мешавад.

Баъдан дар сарзамини тоҷикон империяҳои гуногун - Ҳахоманишиён, Юнониён, Сосониён ва Хилофати Араб ба вазъи – ҳуқуқии хориҷиён таъсиргузор будаанд, зеро худудҳои дар тассарруфи онҳо қарор дошта,

сокинонаш чун хориҷиён таввачӯх мешудаанд. Дар чунин вазъ табиист, ки ҳудудҳои ба империяҳо ҳамроҳ гардида, вазъи сокинони онҳо бо сокинони кишварҳои империя як набудаанд ва бартарият ба «сокинони аслии империя» дода мешуд ва «сокинони ҳудудҳои забтшудаи империя» чун аҷнабӣ (беғонагон ва ё хориҷиён) тавачҷӯх мешудаанд, чун вазъ ҳоси ҳамаи империяҳо дар ҷаҳон буд.

Дар ибтидои империяи ҳеш Куруши Кабир соли 539 санаде бо номи «Қонун дар бораи озодии умумӣ ва имконияти баргаштани халқҳои кӯчида аз сарзамини худ» қабул намуд, ки дар таърих бономи «Эълумияи Куруши Кабир» машҳур аст, ки дар он ба «сокинони соҳибватан ё хориҷиён» ҳуқуқу озодиҳои асосии инсонро, чунончӣ: озоди эътиқод; кафолати сулҳу оромӣ; озодии сукунат; озодии интиҳоби касбу кор; манъи ғуломӣ; манъи шиканҷа; эҳтироми ҳуқуқу озодиҳои дигарон; манъи хариду фурӯши одамон; ҳуқуқ ба моликият; ҳуқуқ ба адолати судӣ; манъи тассарруфи амволи ғайр; татбиқи ҷавобгарии фардӣ ва ғайраро пешниҳод карда буд.

Ҳарчанде, ки давлати Ҳахоманишиҳо дар таърихи инсоният нахустин империя буд, вале дар аҳди қадим таъсису заволи чунин империяҳо амри муқаррарӣ будаанд. Табиист, ки империяҳо ба «сокинон ё мардуми соҳибватан» ҳамчун шаҳрванди худ, балки чун аҷнабӣ ё хориҷӣ назар доштаанд. Масалан, дар империяи Рим инсон ба римиҳо (шаҳрвандони Рим), латинҳо, аҷнабиҳо (перегринҳо), ғуломон, колонҳо, ғуломҳои озодшуда ва ғайра таснифот мешудаанд, ки вазъи ҳуқуқии онҳо дар давлати Рим ба истиснои римиҳо дигарон чун беғонагон ё чун аҷнабӣ тавачҷӯх мешудаанд [116].

Дар ибтидо вазъи ҳуқуқии хориҷиён хусусияти хусусӣ-ҳуқуқӣ дошт ва давлат ба он даҳолат намекард. Марҳила ба марҳила «меҳмони хусусӣ» ба «меҳмони давлатӣ» табдил ёфтаанд, ки ба табдилёбии чунин вазъ таъсири меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, асосан меъёрҳои шартномаи байналмилалӣ байни кишварҳо таъсиргузор гардид. Дар ин давра як қаттор шартномаҳои байналмилалии дутарафа пайдо шудаанд, ки пурра ё қисман ба танзими вазъи байналмилалии ҳуқуқҳои хориҷиён нақш доштанд. Мисол, «Шартнома

дар бораи ҳуқуқи бастанӣ никоҳ бо хориҷиён, шартнома оид ба ширкат дар чорабиниҳои варзишӣ, шартнома дар бораи салоҳияти судҳо оид ба баррасии баҳсҳо байни сокинони кишварҳои гуногун, шартнома дар бораи ёрии ҳуқуқӣ, шартнома дар бораи озодии шахсӣ, ҳифзи моликият» [239], шартнома дар бораи супоридани ҷинояткор ва ғайра.

Дар аҳди қадим масоили пешниҳоди паноҳгоҳ ба хориҷиён мушкилу баҳсталаб буд, вале дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва амалияи кишварҳо дида мешуд. Чунончӣ, профессор Л.Н. Галенская пешниҳоди паноҳгоҳро ба хориҷиён дар аҳди қадим дар кишварҳои гуногуни сайёра чунин ба қалам додааст: «Дар Фаластин дар қарнҳои X пеш аз мелод паноҳгоҳ дар ибодатгоҳҳои Иерусалим ба хориҷиён ва танҳо ба хориҷиёне, ки кушторро аз беэҳтиётӣ содир карда бошанд, дода мешуд, додани паноҳгоҳ ба хориҷиён, ғуломон, қарздорон ва дигарон манъ буд».

Дар ибтидо дар Афина ба ғуломон пешниҳоди паноҳгоҳ манъ буд, вале марҳила ба марҳила дар ибодатгоҳҳои Тезеява Диана хориҷиён паноҳгоҳро бадаст овардаанд. Сипас, дар Юнон масоили ба ғуломон додани паноҳгоҳ дар ибодатгоҳҳо васеъ истифода мешуд, вале вазъи ҳуқуқии ғулом тағйир намеёфт ва бадастовардани паноҳгоҳ барои ғулом дар ибодатгоҳ дар ҳолате сурат мегирифт, ки онҳо дар муҳофизати судӣ исбот намоянд, ки нисбати онҳо хучаин (ғуломдор) муносибати бераҳмона ва ғайриинсонӣ дошт, сипас ғулом ба дигар хучаин (ғуломдор) мегузашт. Дар ибодатгоҳҳо пешниҳоди паноҳгоҳ дар аҳди қадим бо таври васеъ дар Фаластин ва Юнон истифода мешуд, ки онҳо дар шакли паноҳгоҳи динӣ фаҳмида мешуд. Ибодатгоҳҳо дар аҳди қадим ҷойи муқаддас ва дахлнопазир будаанд ва шакли паноҳгоҳи ҳудудӣ дар Юнон дар ибтидои аҳди қадим ташаккул ёфт ва чунин шакли паноҳгоҳ дар шаҳри Теос васеъ истифода мешуд. Дар Ҳиндустон ва Миср дар аҳди қадим бо таври васеъ шакли паноҳгоҳи ҳудудӣ истифода мегардид, аз ҷумла, дар ёдгориҳои фарҳангии қадим оид ба муҳоҷири мисрӣ дар қарнҳои XX-XVIII пеш аз мелод дар қаламравии Сурия пешниҳоди паноҳгоҳ зикр шудааст» [67]. Ҳамин, тариқ хориҷиён ҳамчун муҳоҷири сиёсӣ дар аҳди қадим

аз ҳуқуқ ба паноҳгоҳ бархурдор будаанд, вале амалӣ кардани он раванди мураккабро дар бар мегирифт.

Масоили вазъи ҳуқуқи хориҷиён дар муносибатҳои байни қавмию байнидавлатӣ дар вобастагӣ бо ҷанг, тиҷорат, тақсими ҳудуд ва ғайра арзи вучуд кардаанд. Чунин ҳолат асоси ташаккулёбии вазъи ҳуқуқи хориҷиён дар аҳди қадим гаштааст [141]. Воқеан ташаккулёбии вазъи ҳуқуқи хориҷиён марҳилаҳои тулониро тай кардааст ва омилҳои асосии ташаккулёбии вазъи ҳуқуқи хориҷиён дар принсипи манфиатнокии робитаи қавмҳо, мубодилаи мол байни онҳо, таъсиси иттиҳоди ҳарбӣ, талаботу манфиатҳои иқтисодии давлатҳо мушоҳида мегардад. Дар ибтидо хориҷиён дар кишвари бегона ё муносибатҳои байни қавмӣ табақҳои беҳуқуқ пазируфта шуда будаанд, зеро қавму қабила ва давлат асосан ба ҳимояи намояндагони (шаҳрвандони) хеш маҳдуд буданд. Нахустин хориҷиёне, ки дар ҳудуди кишварҳои дигар дорои вазъи ҳуқуқи муайян шудаанд ин тоҷирон буданд. Махсусан, масоили амнияти тоҷирон дар муносибатҳои байни қавмию давлатӣ ғояи дахлнопазирии шахсияти хориҷиён, ногузирии пешниҳоди ҳуқуқҳо ба онҳо баҳри имконияти ҳуқуқҳо шароит овардааст. Умуман, дар муносибатҳои байналмилалӣ пешниҳоди ҳуқуқ ба хориҷиён дар кишвари бегона аз рушди тиҷорату давлатдорӣ дар симои тоҷирону сафирон арзи вучуд кардааст.

Дар аҳди қадим падидаи шаҳрвандӣ барои кишварҳо номаълум буд, вале вазъи ҳуқуқи шахсон дар асоси мавҷудияти мафҳуми «иқомати доимӣ ё суқунати доимӣ», ки ифодагари зиндагӣ, ки дар ҳудуди ин ё он кишвар ва таҳти ҳимояи он қарор дошт фаҳмида мешуд. Дар аҳди қадим мафҳуми «хориҷиён» дар фаҳмиши мардум ҳамчун истиқоматкунандаи кишвари дигар ё шахсе, ки таҳти ҳимояи дигар давлат қарор дорад ва ё шахсе, ки муваққатан дар ҳудуди дигар кишвар аст, фаҳмида мешуд.

Рушди муносибатҳои байни қавму давлатҳо зарурати байни тоҷирону сафирон қабули хориҷиён заминаи воқеӣ гузошт, табиист, ки чунин вазъ дар муносибатҳои байналмилалӣ расмиёти ҳуқуқи будубоши хориҷиён дар кишвари бегонаро таъмин сохт. Дар аҳди қадим дар баъзе мавридҳо

будубоши хориҷиён дар кишварҳои бегона бо баргузори анъанаҳои динӣ ва ҷорабиниҳои варзишӣ рабт дода мешуд. Дар аҳди қадим ташаккулёбии вазъи байналмилалӣ ҳуқуқи хориҷиён аз марҳилаҳои беҳуқуқӣ оғоз ва дар соҳибҳуқуқӣ анҷом меёбад.

Дар ибтидо дар аҳди қадим ба хориҷиён чун аҷнабӣ ё чун душман назар доштаанд дар ин ҷо хориҷиёне, ки дорои имтиёзу масуният (сафирҳо, тоҷирон, консулҳо, ашрофзодагон ва дигар шахсоне, ки тахти ҳимояи давлат ё шахси даъваткунанда қарор доранд) фарқ доштаанд. Асосан, хориҷиёни меҳмон чун хориҷиёни расмӣ давлатӣ дар ҳудуди давлати дигар пазируфта мешудаанд. Баъдан, чунин таснифоти хориҷиён – хориҷиёни муқаррарӣ ва хориҷиёни меҳмон [60] дар аҳди қадим арзи вучуд кард, ки вобаста ба чунин ҳолат, вазъи ҳуқуқи онҳо якранг набуд. Дар аҳди қадим марҳила ба марҳила хориҷиён, баъди бадаст овардани ҳуқуқҳо муваффақ шудаанд, ки дар ин бахш рушди робитаҳои байналмилалӣ аз ҷумла пайдоиши падидаи сафир, консул, тоҷирону савдогарон, рушди муносибатҳои шартномавӣ-ҳуқуқӣ ва ғайра ба вучуд омад.

Дар аҳди қадим дар Чин, Миср, Осиёи Марказӣ дигар кишварҳо муқаррароте буд, ки тибқи он шахсоне, ки кишвари хешро бо сабаби ғаъолияти сиёсӣ тарк кардаанд, манъ буд, ки онро ҳамчун хориҷӣ қабул намоянд, вале дар асл ҳолатҳое дида мешуд, ки кишвари қабулкунанда онҳоро ба ҳайси ҷосус ё гумошта истифода мебардаанд. Дар аҳди қадим марҳила бо марҳила хориҷиён, аз озоди эътиқод, ҳуқуқи рафтуомад, ҳуқуқ ба ҳаёт, ҳуқуқ ба ғаъолияти тижоратӣ ва ғайра бархурдор шудаанд, ки қисми онҳо дар асоси принсипи мутақобила, принсипи башардустӣ, меҳмоннавозӣ ва принсипи шароити мусоидро роҳандозӣ карда, вазъи ҳуқуқи хориҷиён хусусияти ноустуворона дошт, яъне ҳама вақт поймолшавии ҳуқуқу озодиҳои онҳо бо тағирёбии вазъи сиёсӣ дида мешуд.

Аз ин нигоҳ дар аҳди қадим ҳуқуқ ба хориҷиён ба амволи ғайриманқул қафолат дода намешуд. Зеро, ки теъдоди хориҷиён дар аҳди қадим аз ҳисоби асирон, ғуломон, аҳолии кишварҳои забтшуда, гурезаҳо, муҳожирон, тоҷирону сафирон, консулҳо ва ғайра афзоиш дошт, ки чӣ тавре дар боло

зикршуд, вазъи ҳуқуқии онҳо якранг набуд, чунки давлатҳое, ки дар ҳудуди онҳо ин шахсон қарор доштаанд чун хориҷӣ, ё чун аҷнабӣ ё чун душман ё чун меҳмон ё чун шахсони расмӣ хориҷӣ ба онҳо таваҷҷӯҳ мешуд.

Ҳамин тариқ, дар аҳди қадим танзими вазъи (статуси) ҳуқуқии хориҷиён дар асоси анъанаю одатҳо, қонунгузориҳои милли ва шартномаҳои байналмилалӣ дутарафа сурат мегирифт.

Баъдан, вазъи (статуси) ҳуқуқии хориҷиён ба кадом гурӯҳ хориҷиён – хориҷиёни муқаррарӣ ё хориҷиёни меҳмон шомил гардида, вобастагӣ дошт. Зеро ба гурӯҳи хориҷиёни муқаррарӣ-асосан хориҷиёне дохил мешуданд, ки дар ҳудуди кишвари бегона дар ибтидои аҳди қадим беҳуқуқ, вале марҳила бо марҳила вазъи ҳуқуқии онҳо ташаккул ёфт ва дар умум ба ташаккули вазъи ҳуқуқии инсон (шахс) замина гузошт. Вазъи ҳуқуқии хориҷиёни меҳмон асосан ба категорияҳои тоҷирон, сафирон, консулҳо ва хориҷиёне татбиқ мешуд, ки дорои ҳуқуқҳои бештар ва дорои мақоми фахрӣ дар кишвари бегонаро доштанд. Давлат уҳдадор буд, ки дар ҳудуди хеш ба вазъи байналмилалӣ-ҳуқуқии хориҷиёни меҳмон шароити арзанда ва ҷавобгӯ бо талоботи меъёрҳои байналмилалӣ шароит муҳаё месохт. Дар аҳди қадим вазъи ҳуқуқии хориҷиён вобаста ба вазъи сиёсӣ ва ноустувории давлатҳо тағйирёбандаю ноустувор буд. Ҳамин тавр, дар аҳди қадим дар сарзамини тоҷикон таваҷҷӯҳ ба танзими вазъи ҳуқуқии хориҷиён дар чунин ҳолат қарор дошт, вале бо сабабҳои вазъи сиёсӣ тафовут камтар буд, баъди ҳуқуқи байналмилалӣ оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ бо чунин назардошт, мазмуни меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ маҳдуд мешуд ва меъёрҳои коллизсионӣ-ҳуқуқӣ истифода намешуд.

Дар асрҳои миёна ва ибтидои асри XX дар сарзамини тоҷикон муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсури хориҷӣ дар асоси меъёрҳои ҳуқуқӣ исломӣ танзим карда мешуд ва дар низоми ҳуқуқи ислом таснифоти ҳуқуқ ба оммавӣ ва хусусӣ мавҷуд набуд, инчунин татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ манъ буд, ки чунин раванд дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсури хориҷӣ, меъёрҳои

коллизииро истисно менамуд, ки ифодагари ташаккули мазмуни ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар асоси меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ буд.

Муносибатҳои байналмилалии хусусӣ бо унсури хориҷӣ дар Тоҷикистони таърихӣ аз муносибатҳои ҳуқуқи миллии ҷудонопазир будаанд. Дар низоми ҳуқуқи давлати Сомониён, ҳатто дар Тоҷикистони баъдиинқилобӣ (солҳои 1920-1930) мутобиқи меъёрҳои шариати дини мубини Ислом соҳаҳои ҳуқуқи оилавӣ, мерос ва ҳуқуқи маданӣ (истифодаи замин, об, андоз, ҷиноят ва ҷазо ва ғ.) паҳн мегардид. Профессор Р.Ш. Сотиволдиев қайд менамояд, ки ҳатто дар маҳалҳои, ки суди шариатӣ набуд дар он суди ҳакамӣ амал мекард [166], ҳангоми омӯзиши ҳуқуқи исломӣ ва давлатҳои исломӣ Л.Р. Сюкияйнен қайд менамояд, ки ниёгони қадимии мардуми мусулмон, ҳангоми ба вучуд омадани баҳсҳои, ки ба устуворию суботи тартиботи ҷамъиятӣ ба вуқӯъ мепайваст ё ба ваъзи сиёсии давлат таҳдид мекард, тарзу усулҳои баррасии баҳсҳо ва ҷазодиҳии вайронкунадагони он тибқи меъёрҳои шариати ислом ҳалкарда мешуд [177, с. 102]. Чунин вазъ гӯвоҳ аз он аст, ки танзими коллизии ҳуқуқи муносибатҳои байналмилалии хусусӣ бо унсури хориҷӣ дар кишварҳои, ки низоми ҳуқуқи он таъба ба ислом дорад истисно набуд.

Масъалаи ваъзи ҳуқуқи хориҷӣ дар кишварҳои дорои низоми ҳуқуқи исломӣ гуногун арзёбӣ карда мешуд. Масалан, дар давраи Хилофати Араб – давлатҳои ба ҳайати он шомил будаанд, ҳуқуқи исломӣ асоси ҳуқуқи танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ баромад мекард. Чи тавре, ки С.А. Старостина ваъзи ҳуқуқи хориҷӣро дар кишварҳои, ки дини ислом ба ҳайси дини давлатӣ ҳукмрон аст, таҳлил намуда, ҷараёни рушди ҳуқуқҳои хориҷӣро дар ин давлатҳо бо рушди инкишофи меъёрҳои шариъияти ислом, аз ҷумла меъёрҳои Қуръон ва Суннат, ки ба таҳкими ҳуқуқи исломӣ ва дар шакли муайян дароварда шудааст, вобаста меонад. Маҳз Қуръон ва Суннат муайянкунандаи асосии ҳуқуқи исломӣ гардидааст: чи тавр абадият ва мутлақ будани меъёрҳои, ки Оллоҳ ҳидоят намудааст, зарурияти рушди инкишоф ва тағйир додани меъёрҳои мазкурро ба ҳамдигар мувофиқ гардондааст, мураккабии вазъият дар он буд, ки Қуръон ва Суннат дорои

маънои муқаддас мебошанд, ҳеҷ меъёри шариати исломӣ набояд тағйир дода шавад. Дар доираи меъёрҳои шариати ислом бо дарназардошти он мусаллама аст, ки дар сарчашмаҳои муқаддас посух ба тамоми саволҳо мавҷуд аст [170, с. 25]. Нуқтаи назари мазкур аз ҷониби олими Фаронсаи Рене Давид дастгирӣ гардида ӯ чунин қайд менамояд: «Ақоиди ислом иҷозат намедиҳад, ки қонунгузор меъёрҳои муқаддаси ҳуқуқи мусулмониро тағйир диҳад [78, с. 32].

Бо чунин дарк Р.Ш. Сотиволдиев қайд мекунад, ки дар ҳуқуқи исломӣ чаҳор сарчашмаи асоси амал мекунад: Қуръон, Суннат, иҷма ва қиёс. Қуръон каломи Худованд аст, китоби муқаддас, роҳнамои башарият, асоси ҳуқуқи исломӣ ва умуман, тамаддуни исломӣ маҳсуб мебошад. Меъёрҳои Қуръон масоили мухталифи ҳаёти ҷомеаи исломӣ, аз қабилӣ ваъзи ҳуқуқи шахс, ҳуқуқи маданӣ, ҷиноятӣ, ҷазо, муурофияи судӣ ва масъалаҳои дорой мазмуни конституционӣ, иқтисодӣ, молиявӣ ва байналмилалиро танзим мекунад [166]. Маҳз барои ҳамин ҳуқуқи мусулмонӣ ҳукмронии давлати мусулмониро монета намегардонад, ки бо услухи гуногун, аз қабилӣ ҳуқуқҳои хориҷиён дар муурофияи судӣ тибқи меъёрҳои ҳуқуқи мусулмонӣ ҳамаи ҳуқуқҳои шаҳрвандонро бо ин ё он шарт мӯтеъ гардонид, ҳамзамон принципҳои ҳуқуқи башариятро ҳалалдор намесозад [170, с. 46]. Қайд кардан ба мавридаст, ки таърихи рушду ташакули ҳуқуқ ва тамадунии тоҷикон баъди ҳуҷуми хилофати Араб ба Осиёи Миёна тағйир ёфт, меъёрҳои шариати дини ислом бо пуррагӣ дар Тоҷикистони таърихӣ ҳукмфармо гардида то даламдории Россияи подшоҳӣ ва ташкили давлати абарқудрати Шуравӣ амал кард.

Дар охириҳои асри XIX Россияи подшоҳӣ, минтақаи Осиёи Марказиро тассарруф намуд, ки дар радифи ҳуқуқи исломӣ, қонунҳои Россияи подшоҳӣ дар танзими ваъзи ҳуқуқи хориҷиён нақши муҳим доштаанд. Табиист, ки дар тамоми ҳудудҳои давлатҳои забтгардида, қонунгузори кишвари ғолиб ҷорӣ карда мешавад ва муносибатҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ ва хусусӣ-ҳуқуқӣ дар асоси ду низоми ҳуқуқ, яъне ҳуқуқи исломӣ ва ҳуқуқи Россияи подшоҳӣ муайян карда мешуд [236].

Дар ин бахш дар таҳқиқоти В.П. Грибанов оид ба масъалаи вазъи ҳуқуқи хориҷиён чӣ дар Россияи подшоҳӣ ва чӣ кишварҳои «мустамлика», аз ҷумла кишварҳои Осиёи Марказӣ қайд менамояд, ки таъсири ҳуқуқи россиягӣ ба муносибатҳои хусусӣ дар сарзамини кишварҳои тозаистиқлоли пасошуравии имрӯзаи Осиёи Миёна чандон таърихи дуру дароз надорад [256, с. 11].

Вазъи ҳуқуқи хориҷиён дар давлатдории Россияи подшоҳӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ дар аввал чун як рамзи эҳтиётӣ дар сиёсти хориҷии Россияи подшоҳӣ қарор дошт. Дар ин маврид Ф.Т. Тоҳиров чунин қайд менамояд: «Қорҳои маданӣ, ки ҷавобгарони онҳо фуқарони рус буданду дар аморати Бухоро ҳамроҳи бухориён зиндагӣ мекарданд, инчунин қорҳои маданӣ байни Бонки давлатӣ ва мулкдорони хусусӣ ба ихтиёри судяҳои оштидиҳандаи Бухорой нав ва суди округи Самарқанд, мувофиқи мансубият аз рӯи дараҷаи қобили муҳокима буданашон дода шуда буданд, аммо чораҳо оиди иҷрои қарорҳои судҳо ба муқобили бухориён бо маслиҳати гумоштаи сиёсӣ бо ҳукуматдорони Бухоро ба иҷро расонида мешудаанд. Ба ҳамаи қорҳои маданӣ, ки дар байни табааи русҳо сокини аморати Бухоро ва аҳолии маҳаллӣ рӯх меод ва ҷавобгариашон танҳо бухориён буданд, ҳуди гумоштаи сиёсии Россия ихтиёрдорӣ мекард ва нисбати муҳокимаю ҳалли ин қорҳо, инчунин барои қонунҳои даъвогарон дар мавридҳои, ки иҷроиши чораҳо дар ҳудуди аморати Бухоро сурат мегирфт бо ҳукуматдорони Бухоро машварат мекарданд. Зимнан, ин қорҳои маданӣ дар асоси меъёрҳои дахлдори Маҷмуаи қонунҳо ва Оинномаи мувофиқаи суди маданияи империяи Россия ҳал карда мешуд. Ғайр аз ин, гумоштаи сиёсӣ ҳуқуқ дошт ҳамаи қорҳои маданияро байни фуқарои рус ва сокинони маҳаллӣ ҳамчун суди ҳакамӣ дар мавридҳои дида барояд, ки ҳарду тараф ба ин розӣ бошанд ва ҳарду тараф вазифадор карда мешуд, ки ба қарор ҳатман итоат кунанд. Қорҳоеро, ки як маротиба бо ин тартиб муҳокима шудаанд, дар дигар муассисаҳои суд бори дуюм дида баромадан мумкин набуд. Барои иҷрои қарорҳои бо дархости даъвогарон қабулкардаи гумоштаи сиёсӣ ба онҳо иҷроварақа дода мешуд, ки он на танҳо дар ҳудуди аморати Бухоро, дар

худуди империяи Россия низ ҳукми қонуниро дошт. Чунин қарорҳоро бо дархости даъвогарон ҳукуматдорони рус ба иҷро мерасонидаанд. Корҳоро, ки гунаҳгоронашон сокинони маҳаллӣ ва даъвогарони ҳукуматдорони рус ё насронӣни хориҷӣ будаанд, гумоштаи сиёсии Россия муҳокима мекард ва нисбати муҳокимаю ҳалли ин корҳо мувофиқи қонуну урфу одатҳои маҳаллӣ бо ҳукуматдорони Бухоро машварат мекардаанд.

Хориҷиёни мазҳабашон ғайринасонӣ баробари сокинони маҳаллӣ ба ҳукумати маҳаллӣ итоат мекардаанд ва бинобар ҳамин ҳамаи муносибатҳои маданӣ ва ҷиноятӣ байни онҳо ва фуқарои рус содиршуда дар асоси қоидаҳои мувофиқи судӣ муҳокима ва ҳал карда мешуданд, ки барои корҳои омехтаи байни фуқарои рус ва сокинони маҳаллии аморати Бухоро муқаррар шуда будаанд. Ҳамин тариқ, мақомоти судие, ки Россияи подшоҳӣ дар аморати Бухоро таъсис дода буд, мавриди муҳокимаи корҳои мадания, ки дар онҳо яке аз тарафҳои даъвогар сокинони маҳаллӣ бошад, қонунҳои дахлдои империяи Россияро татбиқ мекардаанд. Ин ба пайдоиши муносибатҳои нави ҳуқуқии ба қонунҳои маҳаллӣ номаълум алоқаманд буд: Масалан, мақомоти судии аморати Бухоро масъалаи роҷеъ ба муомилаи вексел ва ҳисоби кредитиро ҳал карда наметавонистанд ва ин масъалаҳоро, ҳамчун масъалаҳое, ки бо иштироки ҳукуматдорони рус, яъне судяҳои рус ҳал мекардаанд. Аз ин рӯ, ин дар мавридҳои муайян меъёрҳои ҳуқуқи маданияи империяи Россия ба сокинони маҳаллии аморати Бухоро низ татбиқ мегардид. дар ноҳияҳои шарқӣ, ҷанубӣ ва марказии Тоҷикистони тоинқилобӣ, ҳамчунин дар тамоми аморати Бухоро, меъёрҳои ҳуқуқи исломӣ ва одатҳои ҳуқуқӣ ба дараҷаи генерал-губернатории Туркистон маҳдуд нашуда будаанд ва онҳо пурра амал мекардаанд. Меъёрҳои ҳуқуқи маданияи қонунҳои Россия муносибатҳои заминдорӣ, тижоратию иқтисодӣ ва дигар муносибатҳои байналмилалиро барқарор карда будаанд» [186, с. 26-29]. Академик М.А. Маҳмудзода амалӣ ҳуқуқи Россияи подшоҳиро дар сарзамини тоҷикон инкор наменамояд ва дуруст қайд менамояд, ки «...

ҳудуди Тоҷикистони имруза ба якчанд қисм тақсим мешуд ва ҳудуди вилояти Суғд ба ҳайати генерал-губернатори Туркистон, навоҳии шарқӣ, ҷануб ва марказӣ (Тоҷикистони ҷанубӣ) бошад ба аморати Бухоро шомил буданд» [192, с. 19] ва нақши қонунгузории Россияи подшоҳӣ дар танзими муносибатҳои никоҳӣ ва оилавӣ дар сарзамини тасарруфшуда ногузир буд. В.Е. Чиркина ин равандро дар вазифаи асосии давлати Россияи подшоҳӣ дар ҳудудҳои забтнамудаи хеш дар Осиёи Марказӣ медонад, вале эҳтиром ва ҳимояи ҳуқуқҳои инсонро чун маҳаки асосӣ қабул дорад [254], вале барои кишварҳои «мустамлика» кори осон набуд. О.И. Мамина бошад вазифаи аввалиндараҷаи давлатдорӣ Россияи подшоҳиро дар он медонад, сиёсати хешро дар ғайри фаъолияти шоҳҳои ҳокимияти давлатии Осиёи Марказӣ татбиқ намудан буд ва ба ваъзи ҳуқуқии мардуми Осиёи Марказӣ таъсир дошт ва дар бахши фаъолияти меҳнатии коргарон, ки дар ташкилотҳои Россия кор мекардаанд, қонунгузории Россия татбиқ мешуд [259, с. 20]. Ақидаи П.И. Стучкина дар ин маврид чунин аст, ки баъди гузаронидани ислоҳоти либералӣ, Александри II дар Россияи подшоҳӣ ва дар Осиёи Марказӣ заминаҳои татбиқи ҳуқуқии хешро пайдо кард, ки он баҳри амалӣ намудани муомилоти молию пулӣ, ташкили корхонаҳои истеҳсоли асос гардид ва имтиёзҳо барои мардуми таҳҷой ва ғайри таҳҷоии Осиёи Марказӣ пайдо гардид, инчунин шахсоне, ки вафот карда молу мулк ба меросхуронашон мегузашт ва ин ҳуқуқҳо нисбати ҳамаи шахсон паҳн мегафт, то ҳатто молумулки давлатӣ, ғайр аз тахти подшоҳӣ, ин ҳуқуқҳо то ғалабаи инқилоби Октябр амал карданд [171, с. 67]. Дар охири асри XIX ва аввали асри XX вақте, ки дар аксар давлатҳои дунё ғайри фаъолна тараққӣ кардани низоми сармоягузорӣ, аз ҷумла ташкили корхонаҳои хусусӣ, додугирифтӣ молию пулӣ, рушди истеҳсолоти содироткунанда, муҳочирати меҳнатӣ ва муносибатҳои никоҳ байни хориҷҳо дар давлатҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистони марказӣ ва соҳаҳои муҳими ҷамъиятиву давлатӣ зери таъсири Россияи подшоҳӣ қарор гирифта будаанд. Баъди ғалабаи инқилоби Октябр ва ташкили давлати абарқудрати Иттиҳоди Шуравӣ ҳамаи соҳаҳои хоҷагии қишлоқ ва зери назорати давлати Шуравӣ қарор дода шуд. Соли 1917 дар

тамоми соҳаҳои муҳими ҷамъиятиву давлатӣ ислоҳоти ҳуқуқӣ сар шуд, ки гузариш ба низоми нави ҳуқуқ, заминаи воқеи гузошт. Кумитаи иҷроияи марказии ҶШСФР бо қарори худ 16 сентябри соли 1918 дар бораи қабули «Кодекси қонунҳои ҶШСФР дар бораи санадҳои вазъи шаҳрвандӣ-ҳуқуқӣ акди никоҳ, оила ва парасторӣ»-ро [12] қабул намуд, ки дар ин санади мазкур нисбати вазъи ҳуқуқии хориҷиён маҳдудиятҳо ҷорӣ гардид. Аввалин декрете, ки барои барҳам додани моликияти хусусӣ қабул гардид, ин Декрет дар бораи замин ва Декрет дар бораи манъи муомилоти молу мулки ғайри манқул аз 14 декабри соли 1917 мебошад. Дар заминаи ин санадҳои мазкур 14 апрели соли 1918 Декрет дар бораи бекор кардани мерос қабул гардид ва дар ин санади дахлдор маҳдудиятҳо ҷори гардид, ки мерос тибқи васиятнома ва қонун бекор карда шуда, соҳиби молумулк танҳо ҳуди шахс ва давлат мебошад, дар ҳолати аз ҳайёт гузаштани шахс танҳо соҳибмулк давлат шуда метавонад.

Чӣ таре, ки В. Коретский қайд менамояд, ки барои таъминоти иҷтимоии мардум ба маводи хурока, пушока ва маҳсулоти ниёзи мардум, зарурияти рушди истеҳсолот, муомилоти моливу пулӣ, хариду фуруш ва ташкили мағозаҳо, инчунин молумулки ғайри манқул бароҳ монда шуд, кӣ таҳти назорати давлати Шуравӣ қарор гирифт [100, с. 79]. Ҳуқуқҳои шаҳрвандони Бухорои Шарқӣ моҳиятан ҳуқуқу вазифаҳои халқи Шуравиро дар сатҳи Конститутсия муайян намуд ва нисбати шаҳрвандони хориҷӣ бошад ягон меъёре муқаррар нагардид [2]. Ҳамчунон Декрет дар бораи миллигардони замин ва қонунгузори замин аз он шаҳодат медиҳад, ки мардуми Ҷумҳурии халқии Бухорои Шуравӣ бе ягон маҳдудияти дигар субъектон аз молу мулки ғайри манқул истифодабарӣ ва ихтиёрдори намуданро доранд ва ин ҳуқуқҳо нисбати хориҷиён паҳн намегардид [3; 13]. Баъдан моҳи октябри соли 1922 Кодекси маданияи ҶШСФР қабул гардид ва он аз 4 қисм иборат буд: қисми якум ҳуқуқи умумӣ; қисми дуюм ҳуқуқи ашё; қисми сеюм ҳуқуқи уҳдадорӣ; қисми чорум ҳуқуқи мерос, сохтори кодекс фарогири фасл, боб, модда буд, ки дар маҷмуъ 435 моддаро дар бар мегирифт. Соҳибҳуқуқии халқи Иттиҳоди Шуравӣ якхел эълон гардид ва давлат иштирокчи фаъоли тамоми

муносибатҳои дохилии давлатӣ ва хориҷӣ муайян карда шуд. Инкишофи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Тоҷикистони Шуравӣ аз соли 1924 оғоз мегардад. Аммо ташаккули соҳаи муносибатҳои хусусӣ бо унсурҳои хориҷӣ, дар давлати Шуравӣ таваҷҷуҳ ба моликияти оммавӣ дошт ва ба хусусӣ дар муқовимат қарор дошт ва қулли масъалаҳо, ҳалли онҳо дар доираи Марказ ва на дар доираи ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ба роҳ монда шуд. Профессор Ш.М. Менгилев дар бораи ташаккули ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Тоҷикистон қайд менамояд, ки то ба ҳайси узви Иттиҳоди Шуравӣ пазируфта шудани Тоҷикистон тамоми соҳаҳои гуногун ҳаёти ҷамъиятӣ дар ҳолати рушд қарор дошт [129, с. 124]. Дар ин маврид Д.К. Фанъян дуруст ба маврид қайд менамояд, ки моҳи октябри соли 1924 дар Сессияи 2-юми КИМ-и ИҶШС дархости Осиеи Миёнаро аз рӯи тақсимоли марзию маъмурӣ ва миллӣ қабул намуда, қонун намуд [195, с. 7]. Мувофиқи қарори КИМ ҶМШС Тоҷикистон аз 23 декабри соли 1924 эътибори ҳамаи қонунҳо, аз ҷумла Кодекси маданияи ҶШФСР аз соли 1922 дар ҳудуди Тоҷикистон иҷозат дода шуд, ки ин қонунгузорию Шуравӣ бо хусусиятҳои хоси худ танҳо муносибатҳои моликияти сотсиалистиро ҳимоя ва ҳифз мекард. Чӣ тавре, ки А. Имомов қайд менамояд, Эълomia дар бораи милликунонию замин, об, қабри замин ва бешазорҳои ҶШС Тоҷикистон масоили моликияти хусусиро ба заминро обро дар Тоҷикистон бекор карда, онҳоро дастарси умум гардонид [91, с. 69]. Дар баробари ин қарори КИМ ҶШС Тоҷикистон дар бораи ҳуқуқи уҳдадорихои шаҳрвандони ҶШС Тоҷикистон дар бораи истифодабарӣ ва ихтиёрдорию моликият, доштани моликияти хусусӣ, заминҳои шаҳр барои сохтумони манзилҳои истиқоматӣ, муҳлати бастанӣ шартнома ва уҳдадорихоро қабул намуд [15]. Бо ҳамин тартиб то соли 1929 якчанд қонунҳои қабул гардид, ки бо васеъ гаштани моликияти давлатии сотсиалистӣ ва маҳдуд кардани муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсурҳои хориҷӣ дар давлатҳои Иттиҳоди Шуравӣ бароҳ монда шуд, ки моҳияти ҳуқуқи Шуравиро муносибатҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ ташкил мекард, инчунин оид ба ваъзи ҳуқуқи хориҷиён дар ҷомеаи Шуравӣ то як андоза маҳдудиятҳо ҷорӣ гардида буд. Масъалан, меъёрҳои ҳуқуқи Шуравӣ яқубора ҳамаи ин соҳаҳо ба ҳуқуқи давлатӣ

Шуравӣ табдил надод ва он муносибатҳое, ки нисбати шахрвандони Шуравӣ амал мекард маҳдуд нагардида, вале нисбати хориҷиҳо маҳдудиятҳои қонуни ҷорӣ гардида буд. Чи тавре, ки профессор Ш. Менглиев қайд менамояд, ки дар марҳилаи якум Тоҷикистон амалан ҳамчун субъекти мутлақи ҳуқуқи байналмилалӣ ё ин ки дар ҳама ҳолатҳо ё бевосита дар муносибатҳои байналмилалӣ баромад карда наметавонист, сабаб дар он буд, ки Тоҷикистон ҳамчун ҷумҳурии мухтор аз соли 1924 дар ҳайати ҶШС Узбекистон ва то ҳамро шудан ба Иттиҳоди Шуравӣ, таввасути меъёрҳои мухторият дар муносибатҳои байналмилалӣ ҳуқуқи иштирок карданро дошт. Инчунин, намояндагони кишвари Тоҷикистон то 5 декабри соли 1929 ҳамчун давлати мустақил дар ҳайати Иттиҳоди Шуравӣ қонунан эътироф шуданаш дар дохили Иттиҳоди Шуравӣ дар муносибатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва бевосита дар фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, ҳуқуқи иштирок карданро надоштанд [129, с. 120].

Тоҷикистон ҳамчун давлати мустақил дар ҳайати Иттиҳоди Шуравӣ пазируфта шуданаш бо санади анҷумани сеюми Ҷавкулодаи Шуроҳои Тоҷикистон барасмият дароварда ва шинохта шуд [14], ки салоҳияти мустақилона амали карданро дар Иттиҳоди Шуравӣ пайдо намуд. Дуруст аст, ки дар муқоиса бо дигар ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шуравӣ (ҶШС Узбекистон ва ҶШС Туркманистон) ҶШС Тоҷикистон то ба ҳайси кишвари мустақил дар ҳайати Иттиҳоди Шуравӣ ҳамроҳ гардидан, қисми ҷумҳуриҳо ба Иттиҳоди Шуравӣ ҳамроҳ ва субъекти ҳуқуқи байналмилалӣ эътироф гашта буданд [160].

Ташаккули марҳилаи якуми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Тоҷикистон аз нигоҳи устод Ш. Менглиев Тоҷикистон ҳуқуқҳои байналмилалӣ худро дар баъзе ҳолатҳо бевосита ё бавосита амалӣ мекард. Ин масъалаи мазкур аҳди пештара ё гузаштаи ҷумҳурии мухториятро нишон медиҳад, ки Тоҷикистон ҳамчун ҷумҳурии мухтор дар ҳайати ҶШС Узбекистон аз соли 1924 то ҳамроҳ шудани он ба ҳайати Иттиҳоди Шуравӣ дар он баъзе маҳдудиятҳо дида мешуд ва баъди як чанд вақт ҳамчун ҷумҳури дар ҳайати Иттиҳоди Шуравӣ пазируфта шуданаш, мустақилона дар

муносибатҳои байналмилалӣ ҳуқуқи иштирок намуданро бадаст овард [129, с. 119]. Ҳамин тариқ ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нуқтаи назари профессор Ш. Менглиев, дар Тоҷикистон таърихи дурру дарозро дар бар намегирад, вале онро ба ду марҳилаи таърих ҷудо менамоем. Якум марҳила, Тоҷикистон ба ҳайати Иттиҳоди Шуравӣ ва баъди барҳам хурдани Иттиҳоди Шуравӣ то бадаст овардани истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ҷонибдорони нуқтаи назари якум бошад раванди ташаккули муносибатҳои байналмилалии хусусиро дар Тоҷикистон аз рӯзҳои аввали эълон гардидани Тоҷикистон чун узви Иттиҳоди Шуравӣ медонанд. Аз рӯи ақидаи баъзе олимон, ба монанди Д.К. Фанян., В.Г. Гранберг ва А.А. Гордиенко инкишофи муносибатҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ ва хусусӣ-ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон аз соли 1924, яъне баъди тақсимои милливу ҳудудии давлатҳои Осӣи Миёна сар мешавад [72].

Дар ин маврид профессор О.У. Усмонов чунин андеша дорад, ки дар ин давра инкишофи муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ, аз ҷумла ҳуқуқи маданӣ алоҳида дар Тоҷикистони Шимолӣ ва алоҳида дар Бухорои Шарқӣ, яъне дар Тоҷикистони Марказию Ҷанубӣ мегузашт [250, с. 23].

Доир ба шахрвандони хориҷӣ бошад дар Тоҷикистони Шимолӣ қонунгузори маданӣ аз рӯзҳои аввали ташкилҳои ҳокимияти Шуравӣ хусусияти сотсиалистиро ба худ қабул дониста ва маҳдудиятҳо бошад ба муносибатҳои хориҷии ҳар як аъзои иттиҳод ҷорӣ карда шуд ва дар ин марҳилаи таърих ба шуури мардуми Бухорои Шарқӣ таъсири мусбӣ расонд [193, с. 49]. Баътар шахрвандони хориҷӣ дар баробари шахрвандони Иттиҳоди Шуравӣ ҳуқуқ пайдо карданд, ки дар ҳудуди ҶШС Тоҷикистон дар баробари шахрвандони худ ҳуқуқи истиқомат кардан ва дар муносибатҳои меҳнати иштирок намудан, инчунин корҳои илмиро дар ҳудуди ҶШС Тоҷикистон пайдо намуданд. Масъалан, ба шахрвандони хориҷие, ки барои манфиатҳои меҳнаткашонро ҳимоя карданашон ва ё барои анҷом додани корҳои илмӣ ва ё барои муборизаи озодихоҳии илмӣ тадқиқоти илмӣ мебаранд, ҳуқуқи дар қаламрави Шуравӣ зиндаги карданро пайдо карданд [4]. Дар солҳои 50-уми асри гузашта аввалин ниҳоди сиёсии хориҷии

Тоҷикистон таъсис дода шуд, ки салоҳияти ҷумҳуриҳои Иттифоқи Шуравиро бозҳам васеъ гардонид¹. Ба ақидаи И.С. Перетерский бошад чунин аст, дар низоми ҳуқуқи Иттиҳоди Шуравӣ дигаргунии кулӣ ба миён омада, вазъи ҳуқуқии хориҷиён ва шаҳрвандони Шуравӣ дар хориҷи кишвар бозҳам беҳтару хубтар гардида, дар илми ҳуқуқи Шуравӣ тарқиши наvero ба вучуд овард [145, с. 5].

Олими машҳури Шуравӣ ва Россия М.М. Богуславский бошад чунин андешаи худро ибраз менамояд, ки аз давраҳои қадим то ин ҷониб истилоҳӣ ё хислати хориҷӣ доштани муносибатҳои аз давлат берунро ё робитаи давлат ба давлати дигаро ин шакли анъанавии сиёсати давлатҳо танзим мекард, бояд дар шакли қонуни давлат вазъи ҳуқуқи хориҷиён ва шаҳрвандон бо унсури хориҷии муносибатҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ ва хусусӣ-ҳуқуқӣ нишон дода шавад [51, с. 19]. Дар гардиши савдои хориҷӣ ҳамаи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дар Иттиҳоди Шуравӣ, аз ҷумла Тоҷикистон фақат ба воситаи давлат дар шахси Комиссарияти халқии савдои хориҷӣ ҳуқуқи иштирок карданро дошт, аммо мустақилона ҳуқуқи иштирок карданро дар савдоӣ ё тичорати хориҷӣ танҳо дар мавридҳои махсусе, ки дар қонун иҷозат дода шуда буд, танҳо Комиссарияти халқии савдои хориҷии Иттиҳоди Шуравӣ ҳуқуқи иштирок карданро дошт ва нисбати дигар субъектон дар муомиолти савдои хориҷӣ маън буд [4].

Дар зери истилоҳи вазъи ҳуқуқи хориҷиён дар Тоҷикистони шуравӣ на иродаи озоди истифодабарӣ ва ихтиёрдорӣ моликияти хусусӣ ифода мешуд, зеро ки татбиқи ин ҳуқуқ ба давлати Шуравӣ хос буд. Доир ба масъалаи вазъи ҳуқуқи хориҷиён дар давлатҳои Шуравӣ, аз ҷумла Тоҷикистон одатан ҳуқуқҳои фаҳмида мешуд, ки он мувофиқи иродаву манфиатҳои қувваҳои сиёсии ҷамъияти сотсиалисти ҳукмронро мефаҳмонд. Аз ҳамин рӯ, элитаи сиёсии давлат аз хориҷиён ҳамчун шахсони «хатарнок» дар ҳудуди Иттиҳоди Шуравӣ мекард.

Бояд қайд намуд, ки 12 майи соли 1944 дар Иттиҳоди Шуравӣ тағйирот дар самти муносибатҳои хориҷи ба вучуд омад, ки дар Тоҷикистони Шуравӣ бо номи Комиссарияти халқии қорҳои хориҷии ҶШС Тоҷикистон таъсис дода шуд.

Баъдан солҳои 60-уми асри гузашта Шурои Олии ИҶШС қонунеро дар бораи ба салоҳияти ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шуравӣ вобаста намуд ва ба онҳо иҷозат дод, ки бо такмили қонунгузорию судӣ ва адлия, аз ҷумла таҳия ва қабули кодексҳои маданӣ, меҳнатӣ, оила ва никоҳ ва мурофиавӣ дар ҷумҳуриҳои иттифоқӣ марҳила ба марҳила тазими коллизсионӣ-ҳуқуқиро дар муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсурҳои хориҷӣ заминагузорӣ намуд, ҳамин тавр, ҳуқуқҳои ҷумҳуриҳои иттифоқи бозҳам дар соҳаҳои ҳуқуқи ватанӣ пурмазмун ва васеъ гардид. Аз ҷумла, асосҳои қонунгузорию соҳаҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ оғоз гардид ва аз ҳамон маврид, давраи дигаргунии муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ мушоҳида карда мешавад. Масалан, дар сессияи дуюми Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон Кодекси маданӣ қабул карда шуд [16]. Дар ин маврид Ф.С. Сулаймонов ба маврид қайд мекунад, ки ҳам дар Асосҳои қонунгузорию маданияи Иттиҳоди Шуравӣ ва ҷумҳуриҳои иттифоқӣ аз соли 1961 ва ҳам дар Кодекси маданияи ҶШС Тоҷикистон фасли алоҳида ба меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ бахшида шуда бошад ҳам, на ҳама масоили ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар ҷарғарида ҳалли худро дар ин сарчашмаи ҳуқуқ ёфта буданд [248, с. 59-60].

Ақидаҳои гуногун пай дар пай рӯйи илм омаданд, ки масъалаи пайдоиш ва мавқеи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ аввал дар низоми ҳуқуқи байналмилалӣ оммавӣ пазируфта мешуд. Мисол, соли 1968 ва 1979 дар конференсияи илмию амалӣ бахшида ба ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ, ки дар ҷараёни муҳокимаҳои сершумори олимони ба он асоснок гардид, ки пайдоиши ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ танҳо дар он доништа мешуд, аз муносибатҳои сиёсии тичорати хориҷии давлат пайдо гардидааст ва дар охири онҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо мегарданд: тарафдорони гурӯҳи якум мавқешон дар он буд, ки ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ҳамчун соҳаи дар низоми ҳуқуқи байналмилалӣ оммавӣ ба вуҷуд омада, амал мекунад ва тарафдорони гурӯҳи дуюм бошад ҳамчун соҳаи ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи миллӣ ҷонибдорӣ мекунанд.

Инчунин тарафдорони гурӯҳи сеюм бошад пайдоиши ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро дар ҷараёни ташкилшавии ташкилотҳои

байналмилалӣ ва давлатҳо медонанд, ба монанди С.Б. Крылов, В.Э. Грабаря ва С.А. Малинин ба маънои васеъ ишора ба он мекунанд, ки ҳуқуқи байналмилалӣ, ба ду шоҳаи мустақил ҷудо мешавад ва онҳо дорои низоми ягонаи худ мебошанд. Баътар нуқтаи назарашонро тағйир дода чунин қайд мекунанд, ки дар низоми ҳуқуқи байналмилалӣ ба маънои васеъ ва объективона ду шоҳаи асосии мустақили ҳуқуқ рушд дорад ин: 1) ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва 2) ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аст [210, с. 7].

Дар ин маврид профессор Ш.М. Менглиев чунин қайд менамояд, ки муносибатҳои байналмилалии оммавӣ ва хусусӣ дар марҳилаи рушди ҷомеаи мутамаддин қарор дошта, аз тарафи дигар меъёрҳои мушахасси ҳуқуқи Шуравӣ, ки шаклҳои моликияти давалтиву ҷамъиятӣ ва хусусиро ба танзим дарорад ҳам, ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи Шуравӣ рӯ ба ташакул ниҳода буд [129, с. 120].

Тарафдорони консепсияи пайдоши ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, рушди онро бо чунин хусусиятҳои хоси худ шарҳ медиҳанд: муносибатҳои байналмилалии хусусӣ имконияти баҳси шахрвандиро дар низоми байнидавлатӣ аз рӯйи муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқии милли дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ медонанд. Мисол, дар ин маврид С.Б. Крилов қайд мекунад, ки агар ширкати Бритониё харидори маҳсулоти гӯшт аз фурушандаи Аргентина бошад, пас ин шартномаи хариду фуруш хусусияти байналмилалии хусусиро доро мебошад, на шартномаи дохилӣ, яъне ҳуқуқи фаромиллӣ аст, аз ҳамин лиҳоз пайдоиши ихтилофҳо боиси он гардид, ки ҳар як шахси воқеӣ ва ҳуқуқии хориҷӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ ҳуқуқ бадаст овард. Мсълан, ҳар як ширкат ва ҳар як инсон алоҳида дар муносибатҳои байналмилалӣ метавонад ҳаргуна баҳсро ба миён орад, ки иштироки давлат метавонад ихтилофҳо ё муҷароҳои сиёсӣ ба миён орад, ҳамин ақидаҳо дар илм пайдо гардидан гирифт, ки ду соҳаи ҳуқуқро аз ҳамдигар ҷудо намудан осон гардонид. Бо ҳамин баҳсу мунозираҳои сершумор, заминаҳои пайдоиш ва рушди ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар ҷомеаи ҷаҳонӣ рӯ ба ташакул ниҳод, ҳамин тариқ рушду ташаккули ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Иттиҳоди Шӯрвай аз муносибатҳои маҳдуди

сиёсати иқтисоди хориҷӣ, сиёсати махсуси савдои хориҷӣ ва равнақ додани илм, ки дар шароити рушд қарор дошт вобаста буд.

Новобаста аз чунин шароити сиёсӣ-ҳуқуқӣ, ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи Иттиҳоди Шуравӣ дар марҳилаи ташаккул қарор дошт. Зеро ин ҷо масъала бо чунин тарзу андешаҳо ҳалли худро намеёбад. Рушди ҳуқуқи байналмилалии хусусиро аз нигоҳи шарту шароити замони истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил намуда, чунин хулосабарори намудан мумкин аст. Дар солҳои 90-уми асри ХХ тағйиротҳои куллӣ дар Иттиҳоди Шуравӣ дар тамоми ҳаёти ҷамъитиву давлатӣ, аз қабилӣ муносибатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва робитаҳои мустақилонаи хориҷӣ ба назар мерасид. Ҷумҳурии Тоҷикистон баъди бадаст овардани истиқлолияти давлатӣ, мустақилона сиёсати дохилӣ ва хориҷии хешро муайян намуд.

Яке аз ин санадҳои, ки Тоҷикистонро дар арсаи байналмилалӣ ҳамчун давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд ва дунявӣ эълон намуд, ин Эълумияи Истиқлолияти ҶШС Тоҷикистон аз 24 августи соли 1990 ва Қарори ӯ Изҳороти Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 сентябри соли 1991 «Дар бораи Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» мебошад [182, с. 772]. Алоқамандии ин ду санади таърихиву сиёсӣ ба истиқлолияти давлатӣ ҳусни сиёсӣ ҳуқуқӣ бахшида, барои рушду пешрафти тамоми соҳаҳои ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла барои рушду равнақи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ фазои ҳуқуқии мусоидро фароҳам овард. Бо дарки амиқи масъулияти таърихӣ барои тақдир халқи Тоҷикистон ва давлати миллии мо ва ба хотири таъмини ҳуқуқи зиндагии шоиста барои ҳар як инсон ва шахрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шароити ҳуқуқӣ фароҳам гардид [182, с. 774].

Қайд кардан ба мавридаст, ки аввалин санади байналмилалии минтақавӣ, ки Тоҷикистони соҳибистиқлол имзо гузошт, ин Қарори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тасдиқи созишномаи ташкил намудани Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил», дар бораи самтҳои дахлдори ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва муносибатҳои байниҳамдигарӣ ва минтақавӣ

хориҷии давлати мо мебошад [17]. Бо ҳамин тартиб марҳилаи навбатии рушди ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оғоз гардида дар як мудати кӯтоҳи таърихӣ ҷойи ҳудро дар низоми ҳуқуқи ҷумҳурӣ пайдо намуд.

Баъди истиқлолияти давлатӣ соҳаҳои гуногуни ҷаъмияти давлатӣ бо санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚШС Тоҷикистон танзим карда шуданд. Масалан, хизматрасонии воситаҳои нақлиёти ҳавоӣ, роҳи оҳан, нақлиёти автомобилӣ, инчунин шартномаҳои бо нақлиёти ҳавоӣ ва роҳи оҳан доир ба интиқоли молу маҳсулот, мусофирон ва ғ.. баста шуд. Доир ба ин масъала Е.А. Суханов қайд мекунад, ки бо сайлу кӯшишҳои собиқ ҷумҳуриҳои иттифокӣ барои мустақамии равобити байниҳамдигарии иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ, ҳамаи ҷумҳуриҳои пасо Шуравӣ кушиш ба он мекарданд, ки танзими ҳуқуқии муносибатҳои байнидавлатӣ, аз ҷумла дар муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ набояд қонунҳояшон муҳолифи як дигар бошанд [176, с. 30]. Назарияи иродаи мустақили давлат намонд, ки ин шиор дар давлатҳои мустақил амал кунад, зеро масъалаи амалӣ гардидани иродаи давлатӣ мустақил дар самти муносибатҳои дохилӣ ва хориҷӣ аз ҷониби ҳуди давлат бояд муайян карда шавад.

Бо ҳамин тартиб Ҷумҳурии Тоҷикистон барои қабули қонунҳои дахлдор шурӯъ намуд ва тавваҷуҳ ба заминаҳои пайдоиш ва рушди ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар замони истиқлолияти давлатӣ намоем. Дар ин маврид профессор Ш.М. Менглиев чунин ақида дорад: яке аз заминаҳои асосии пайдоиши ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи ватанӣ, баъди ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ, яъне соҳибҳуқуқии байналмилалии Тоҷикистон доништа мешавад [231, с. 74]. Воқеан пайдоиш ва рушди муносибатҳои байналмилалии хусусии ҳар як давлат ба истиқлолияти сиёсии он робитаи зич дорад. Аз ин рӯ, ташаккули муқамали ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ, аз қабили ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бо истиқлолияти давлатии Тоҷикистон мансуб доништа мешавад.

Бо назардошти гуфтаҳои боло, пайдоиш ва рушди ҳуқуқи байналмилалии хусусиро М.Н. Раҷабзода дастгирӣ намуда, истиқлолияти

давлатӣ, интернационализатсияи хоҷагии халқ, тарақиёти илму техника, муҳочират, рушди сайёҳӣ, раванди ҷаҳонишавӣ ва дигар омилҳоро ба рушд ва таҳкими ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳамчун низоми махсуси ҳуқуқ замина гузошта, асоснок менамояд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқ ва таълими ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба замони истиқлолияти давлатӣ рост меояд [202, с. 21] ҳамчунон, омилҳо, пайдоиш ва рушди ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нуқтаи назари Ф.С. Сулаймонов инкишофи муносибатҳои хоҷагидорӣ бо иштироки субъектҳои давлатҳои гуногун, зиёд шудани муҳочирати меҳнатӣ, бастанӣ ақди никоҳ дар байни шахсоне, ки шаҳрвандии давлатҳои гуногунро доро мебошанд, баррасии баҳсҳои ҳуқуқи маданӣ бо иштироки субъектҳои як давлат дар давлати дигар ва ғ.. тақозои онро намуд, ки ба ин муносибатҳо аз тарафи давлат баҳои ҳуқуқи дода шуда, қонунгузориҳои ҷорӣ баҳри танзими онҳо омода бошад [181, с. 162].

Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми нави ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон гузариш ба иқтисоди бозоргонӣ дар баробари дигар соҳаҳои ҳуқуқи ҷумҳурӣ, бо суръат рушду ташаккул ёфта [232, с. 67], дигар омилҳои асосии пайдоиши ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар муомилоти иқтисоди хориҷӣ, соҳибкорӣ, сармоягузорӣ дар баҳши хусусӣ, тайёркардани кадрҳо ба бозори меҳнат ва ғ. дар замони муосир таъсири худро ба рушди ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Тоҷикистон расонид. Мисол, вобаста ба муносибатҳои иқтисодӣ ва рушди соҳаи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи ҷумҳурӣ А.М. Мирзоев чунин қайд менамояд, муомилоти байналмилалии тиҷоратӣ дар дараҷаи баланди инкишофи худ қарор дорад ва ба ҳамагон маълум аст, ки чунин муомилот дар асоси муносибатҳои шартномавӣ ба вуҷуд меояд, ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ танзимгари чунин муносибатҳо буда, барои омӯзиши онҳо равона карда шудааст [132, с. 8].

Доир ба масъалаи пайдоиш ва рушди соҳаи ҳуқуқ дар сарчашмаҳои ҳуқуқ ақидаҳои гуногун ва баҳсҳои доманадор ҷой дорад. Аз ҷумла М.Н. Марченко қайд мекунад, ки дар ҷомеаи муосир соҳаҳои асосии ҳуқуқ ва соҳаҳои, ки ба соҳаҳои асосӣ вобастанд, дар раванди рушд ва ташаккул қарор

доранд [30, с. 242]. Дар ин андеша қайд намудан зарураст, ки ғайр аз ин дар ҷомеаи байналмилалии муосир соҳаи намоёни ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи миллӣ, яъне ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ мавқеӣ беназиро ишғол намудааст, ки муносибатҳои нави шахсони воқеӣ, ҳуқуқӣ ва ҷомеаи шахрвандӣ дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ дар доираи қонунҳои миллӣ ва санадҳои ҳуқуқи байналсилали қанолат дода, ҳифз карда мешаванд.

Албатта, рушди ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, аз ҷумла Тоҷикистон, ки узви ин ташкилоти минтақавӣ мебошад дар баробари дигар давлатҳои мустақил, ҳамчун субъекти ҳуқуқи байналмилалӣ дар тамоми самтҳои муносибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва ҳуқуқӣ, ҳуқуқи иштирок карданро дорад.

Баъдан, ҳуқуқҳои субъективӣ дар шароити истиқлолияти комилли сиёсӣ татбиқ ва амалӣ кардани онҳо имконият фароҳам овард, ки соҳаҳои ҳуқуқ дар Тоҷикистон рушд дода шаванд, дар ин хусус А. Имомов қайд менамояд, ки баъзе ҳуқуқҳо танҳо баъди бадаст овардани соҳибхитиёрии давлати Тоҷикистон мазмуни амалиро пайдо кард [91, с. 39]. Як андешаи ҷолиберо К. Дмитриева дар пайдоиши соҳаи ҳуқуқ қайд менамояд: «мо бо шуурона менигарему таҳлил мекунем ва аниқ мекунем, ки табиати ҳуқуқи он соҳа ба мо дар ҳамон вақт ва барои ояндаи мо қиматлини чӣ гузоштааст» [124, с. 39]. Аз ин лиҳоз, таҳлили адабиётҳои ҳуқуқӣ ва амалияи қонунҳо дар соли 1993 шаҳодат аз он медиҳад, ки аввалин санади меъёрии ҳуқуқӣ вобаста ба танзими муносибатҳои иқтисоди хориҷии Тоҷикистон, ин Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти иқтисоди хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба шумор меравад. Қонуни мазкур муносибатҳои иқтисоди хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистонро муайян карда, дар асоси меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои молумулки иштирокчиёни робитаҳои иқтисоди хориҷиро, сарфи назар аз шакли моликиятшон, таъмин менамояд, барои яққояшавии (интеграция) иқтисодиёти ҷумҳурӣ бо низоми иқтисоди ҷаҳонӣ заминаи ҳуқуқиро фароҳам овард [9]. Қонуни мазкур ба рушду инкишофи муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ хусни тоза бахшида

манфиятҳои иқтисоди давлат, шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқиро дар хориҷи кишвар ҳимоя ва таҳти кафолат қарор дод.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994 ба таври райпурсии умумихалқӣ аз ҷониби халқи Тоҷикистон қабул гардида ва дар моддаи 11 Конститутсияи Тоҷикистон чунин эълон карда шуда, ки Тоҷикистон сиёсати сулҳчиёнаро ба амал татбиқ намуда, соҳибхитиёри ва истиқлолияти дигар давлатҳои ҷаҳонро эҳтиром менамояд ва муносибатҳои хориҷиро дар асоси меъёрҳои байналмилалӣ муайян мекунад. Ва дар асоси моддаи 12 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, «Асоси иқтисодиёти Тоҷикистонро шаклҳои гуногуни моликият ташкил медиҳад. Давлат фаъолияти озоди иқтисодӣ, соҳибкорӣ, баробарҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқи ҳамаи шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро кафолат медиҳад» [1, с. 4]. Истиқлолияти давлатӣ ва Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бузургтарин рӯйдоди сиёсӣ ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ фарҳангии таърихи навини халқи тоҷик маҳсуб меёбад, ки онҳо ҳамчун рамзи саодати миллат барои давлатсозиву давлатдорӣ миллӣ, ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ, таъмини амнияти оромии ҷомеа, суботи сиёсӣ иҷтимоӣ кишвар ва таҳкими ҳудӯгоҳиву ҳудӯносии ҳар як фарди ҷомеа ва хусусан дар самти муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ заминаи воқеӣ гузошт ва дар давраи нави муносибатҳои ҷамъиятӣ дар ҷомеаи демократӣ ва ҳуқуқбунёд заминаи воқеӣ гузошт.

Баъдан ислоҳоти ҳуқуқӣ дар низоми ҳуқуқи ҷумҳурӣ ба миён омад, аз ҷумла дар бахши ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ, ки дар таҳия ва қабули Кодекси граждани (маданӣ) ва дигар кодексҳо комиссияи корӣ ташкил карда шуд [18]. Кодекси граждани (маданӣ) дар се қисм таҳия карда шуд, ки баъди муҳокимаҳои тулонӣ қисми якум он 30 июни соли 1999 қабул гардида ва 1 январи соли 2000 мавриди амал қарор дода шуд, қисми дуюм 11 декабри соли 1999 қабул гардида аз 1 апрели соли 2000 мавриди амал қарор дода шуд ва қисми сеюм 30 ноябри соли 2004 қабул карда шуда аз 1 марти соли 2005 мавриди амал қарор дода шуд [251, с. 42], ки ба мақому мазмуни ҳуқуқи

байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи кишвар дарку фаҳмиши маҳдуду сивилистиро дар самти муносибатҳои байналмилалии хусусӣ ба вучуд овард.

Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бо чунин ном ва мазмун дар фасли VII Кодекси граждани (мадани) Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода карда шудааст ва дар қисми якуми моддаи 1191 сарчашмаҳои ҳуқуқии ин соҳаи ҳуқуқ муайян карда шудааст: «ҳуқуқе, ки ба муносибатҳо бо иштироки шаҳрвандони хориҷӣ ё шахсони ҳуқуқии хориҷӣ ё унсурҳои хориҷии дигар мураккаб гардида, бояд татбиқ карда шаванд, дар асоси ҳамин Кодекс, дигар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф намудааст ва анъанасе, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон онҳоро эътироф мекунад ва ҳамчунин дар асоси созишномаи тарафҳо муайян карда мешавад» [5; 6; 7]. Ҳамчунон, қайд менамоем, ки қабули Кодекси мадани Ҷумҳурии Тоҷикистон дар 3 (се) қисм, аз 24 декабри соли 2022, №1918, ки он аз 1 июли соли 2023 мавриди амал қарор дода шудааст [8], гуфтаи метавонем, ки фаҳмиши нави сивилистиро ҳам дар мазмуни мадуд ва ҳам ба мазмуни васеъ дар низоми ҳуқуқи миллӣ ба вучуд овард.

Бояд қайд намуд, ки дар кишварҳои алоҳидаи ҷаҳон, аз ҷумла Украина, Озарбойҷон, Гурҷистон, Шветсария, Австрия, Туркия, Олмон, Тунис, Белгия, Лаҳистон, Маҷористон муносибатҳои байналмилалии хусусӣ дар сатҳи қонуни алоҳида ва Кодекс ба танзим дароварда мешавад. Масъалан, Қонуни Украина «Дар бораи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ» доираи амали ҳешро нисбат ба масъаласе, ки дар соҳаи муносибатҳои ҳуқуқи хусусӣ бо унсурҳои хориҷӣ пайдо мешаванд танзим мекунад ва муносибатҳои ҳуқуқи хусусиро дар асоси принципҳои ҳуқуқи баробарӣ, иродаи озод, соҳибхитиёрии амвол, субъектӣ, ки ба сифати шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ мебошанд, танзим менамояд [19].

Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ сохта ба миён наомадааст вале он дар рафти тараққиёту инкишофи муносибатҳои ҷомеа ба вучуд омадааст. Вале муносибатҳои муҳими инсоният дар ҷамъиятӣ пайдо гардида, муносибатҳои ҷамъиятиву давлатиро дар предмети худ мавриди омӯзиш қарор дода, баъдан муносибатҳои муҳими ҷамъиятиро ба танзим даровардааст. Дар ин мазмун,

хусусан О. Усмонов чунин қайд менамояд, ки гуногунии соҳаҳои ҳуқуқ аз гуногун будани муносибатҳои ҷамъиятӣ вобастанд [203, с. 18]. Дигар паҳлуҳои пайдоиш ва инкишофи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ вобаста ба танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ дар он меоднад, ки ҳуқуқи хусусӣ бояд методи худро дошта бошад, ки аз предмети он бармеояд ва муносибатҳои ҷамъиятӣ ба он дар алоқамандии ногусастани қарор дошта бошад [54, с. 54]. Агар мо хусусиятҳои асосии ҳуқуқи байналмилалии хусусиро аз омилҳои занҷирпечӣ иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, сиёсӣ ва миллии вобаста будани онро исбот кунем, пас хусусиятҳои объективӣ он дар низоми ҳуқуқи кишвар пайдо мегардад. Зеро, ки афзалияти хусусиятҳо ва унсурҳои таркибии низоми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар робита бо муносибатҳои муайяни ҷамъиятӣ пайдо мегардад.

Соҳаҳои ҳуқуқ бошад ҳамеша ва вобаста ба танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ доимо дар рушд қарор дорад. Барои ҳамин, муносибатҳои ҷамъиятӣ хусусияти объективӣ ва субъективиро дар табиати иҷтимоии худ қарор дода, вобаста ба пешрафти ҷомеа, дигаргуниҳо дар ҷомеа ва ҳаёти одамон дар ҷомеа, пайдоиши муносибатҳои нави ҷамъиятиро вобаста ба зарурияти муносибатҳои инсоният ба вуҷуд меорад. Мисол, дар низоми ҳуқуқи хусусӣ як гурӯҳ соҳаҳои ҳуқуқ бо ҳам дар алоқамандии зич қарордоранд, масъалан, ҳуқуқи маданӣ, оилавӣ, меҳнатӣ, замин, кишоварзӣ, сайёҳӣ, сармоягузорӣ ва ғайраҳо, ки то ҳади муайян дар низоми ҳуқуқи миллии танзим карда мешаванд, вале мушкilot дар он аст, вақте ки яке аз унсурҳои соҳаҳои ҳуқуқи номбурдаро унсури хориҷӣ ташкил диҳад, предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ доништа мешавад.

Бояд қайд намуд, ки ҳамеша ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи миллии дар ҳолати такмил ва инкишоф қарор дорад. Зеро, ки рушди инкишофи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи гузариш аз як навъи ҳуқуқ ба навъи дигари ҳуқуқ дигаргуниҳои куллиро дар низоми ҳуқуқ кишвар ба миён овард, соҳаҳои ҳуқуқ ва институтҳои ҳуқуқ ташаккул ёфта, ҷиҳати пешрафту тарақиёти ҷомеа муносибатҳои нави ҷамъиятӣ таъсири худро ба такмили низоми ҳуқуқ

мерасонад, ки меъёрҳои ҳуқуқ ба талаботи ҳаёти ҷомеа мутобиқ гардонида шавад.

Раванди имрӯзаи ҳаёти ҷамъиятиро бе инкишофи муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ ва ҳалли масъалаҳои назариявӣ он тасаввур кардан ғайриимкон аст. Муносибатҳоеро, ки меъёрҳои ҳуқуқ дар ҷомеаи муосир бояд танзим намоянд, аслан гуногун мебошанд, ки дорои хусусиятҳои якхела намебошанд. Ҳамин тариқ, ташаккули ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Тоҷикистон дар як марҳилаи муайян анҷом наёфтааст ва он таърихи дуру дарозро фаро гирифтааст. Дар аҳди қадим ташаккули ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар сарзамини тоҷикон дар асоси ҳуқуқи зардуштия ва дар асрҳои миёна-ҳуқуқи ислом ва дар замони Шуравӣ – ҳуқуқи Шуравӣ ва дар замони муосир дар низомии ҳуқуқи миллий бо назардошти манфиатҳои миллий ва уҳдадорӣҳои байналмилалӣ ба роҳ монда шудааст.

Дар аҳди қадим (ҳуқуқи зардуштия) ва асрҳои миёна (ҳуқуқи ислом) меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ асосан меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ будаанд ва меъёрҳои коллизсионӣ-ҳуқуқӣ дар танзими муносибатҳои байналмилалӣ истисно гардида будаанд, ки татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ (махсусан ҳуқуқи мусулмонӣ) дар замони тассарруфи сарзамини тоҷикон аз ҷониби Россияи подшоҳӣ истино нашуда буд. Дар замони Шуравӣ дар ҳудуди Тоҷикистон (то солҳои 1929) дар радифи қонунгузорию шуравӣ, истифодаи меъёрҳои ҳуқуқи шариати ислом дар баъзе масъалаҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ истисно набуд ва баъдтар пурра қонунгузорию Шуравӣ дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсури хориҷӣ ширкат намуд. Фасли VIII (моддаҳои 558-565)-и Кодекси граждани Республикаи Советии Сотсиалистии Тоҷикистон аз 28 декабри соли 1963 ба танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсури хориҷӣ бахшида шуда буд, ки асосан муайянкунадаи қобилияти ҳуқуқдорӣ ва амалкунии шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд, татбиқи қонун ба масоили қобилияти ҳуқуқдорию шахсони воқеӣ (моддаи 559) ва ҳуқуқӣ (моддаи 560), шакли аҳднома (моддаи 561), уҳдадорӣҳо аз аҳдномаҳои савдои беруна, шакл ва муҳлати амалӣ

ваколатнома, даъво, ҳуқуқи моликият, уҳдадорихое, ки дар натиҷаи зарар ба амал омада, мерос, маҳдудкунии татбиқи қонуни хориҷӣ ва шартномаҳои байналмилалӣ буд.

Аз муқаррароти Фасли VIII (моддаҳои 558-565)-и Кодекси граждании РСС Тоҷикистон аз 28 декабри соли 1963 бармеояд, ки дар доираи маҳдуд татбиқи меъёрҳои коллизсионӣ-ҳуқуқӣ ва ягона (моддаи 565) истисно нашудааст, вале низоми иқтисодии нақшавӣ ва сиёсати ҳимоятгаронаи кишвари Шуравӣ ба мубодилаи мол, рафту омади васеи хориҷӣ ва манъи моликияти хусусию соҳибкорӣ дар муносибатҳои хусусӣ бо унсури хориҷӣ монеа эҷод карда буд. Истиқлолияти давлатӣ ва пеша намудани сиёсати дарҳои боз Тоҷикистони соҳибистиқлол дар фазои ҳуқуқӣ такони бузург ба вучуд омад, ки ташаккули ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи миллӣ бо фарогирии категорияҳои ҳуқуқӣ «қонуни шахсӣ», «бандубасти ҳуқуқӣ», «истифодаи мутақобила», «қайду шарт дар бораи тартиби оммавӣ», «маҳдудиятҳои ҷавобӣ» ва ғайра, инчунин доираи татбиқи ҳуқуқҳоро ба муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсури хориҷӣ дар тафовут аз дигар соҳаҳои ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ муайян ва ба роҳ монд.

1.2. Мафҳум ва моҳияти ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ

Дар раванди ҷаҳонишавӣ (глобализатсия), танзими ҳуқуқи муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсури хориҷӣ, аз ҷумла муносибатҳои молу мулкӣ ва шахсии ғайримолумулкӣ, мерос, муаллифӣ, оила, никоҳ, муҳочират, иқтисоди хориҷӣ ва ғ. дар доираи низоми ҳуқуқи кишвари муайян маҳдуд нагашта, балки дар танзими онҳо меъёрҳои ҳуқуқи хориҷӣ ширкат менамояд. Чунин вазъ сабаб ва асоси пайдоиши соҳаи нави ҳуқуқро ҳамчун танзимгари ҳуқуқи муносибатҳои ҷамъиятӣ таказо менамояд, ки он бояд дорои ном, мафҳум ва доираи танзими ҳуқуқи муносибатҳои ҷамъиятии муайян бошад. Профессор Қ.Ш. Қурбонов қайд менамояд, ки «аз паси ҳар як мафҳуми ҳуқуқӣ маънои муайян меистад, ки он мумкин аст: воқеӣ, шартӣ ё фарзиявӣ (фиксия) бошад» [107, с. 11]. Аз ҳамин лиҳоз моро зарураст, ки барои муайян кардани мафҳуми аниқ ва дурусти номгузори ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ

адабиётҳои ҳуқуқӣ ва сарчашмаҳои онро таҳлил намоем. Зеро дар илм ва амалия аввалин маротиба истиллоҳи «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ» соли 1834 олими амрикоӣ Чозеф Сторӣ дар асараш «Тафсир ба ҳуқуқи коллизсионӣ» истифода намудааст, ки чунин вазъ марҳила ба марҳила дар илм ва қонунгузори кишварҳо паҳн гашта тазими нави ҳуқуқиро ба вуҷуд овард.

Дар илм ва қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодаи истиллоҳи «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ» ба замони истиқлолияти давлатӣ рост меояд, гарчанде, ки танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсуре хориҷӣ аз қадим то имруз аз танзими ҳуқуқи миллӣ берун набошад ҳам, пайдоиши он ба давлатдории миллӣ доништа мешавад.

Пайдоиш ва баррасии дурусти номгузори «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ» дар илм ва амалия гуногун аст, масалан, Л. Раапе дар он андеша аст, ки ба ҷои истиллоҳи «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ» истифода кардани истиллоҳи «ҳуқуқи тафриқавӣ» ба маврид мебошад [150, с. 20]. Вале чунин пешниҳод аз нигоҳи танқидӣ, дар тадқиқоти М.Н. Раҷабзода тавачҷӯх шудааст ки «ба андешаи Л. Раапе ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ – ҳуқуқест, ки дар байни ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ қарор дорад, аз ин лиҳоз онро «ҳуқуқи тафриқавӣ» номидааст. Аммо истиллоҳи «тафриқа» он чизеро, ки дар назар дошта шудааст, ифода карда наметавонад ва «тафриқа»-и пешниҳодгашта танҳо хусусияти ҳуқуқи байналмилалии хусусиро арзёбӣ мекунад [202]. Аз ҷониби дигар дар мавриди «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ» набояд тафовут байни он дар низоми ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ гузошт шавад, балки муқаррар намудан лозим аст, ки мазмуни он дарбаргирандаи кадом масоили ҷамъиятӣ мебошад».

Профессор И.И. Лукашук бошад ба ҷои истиллоҳи «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ» истифодаи истиллоҳи «ҳуқуқи коллизсионӣ»-ро дуруст шуморидаст [110, с. 5]. Чунин тарзи масъалагузорӣ, яъне ҳуқуқи коллизсионӣ, гарчанде дарбаргирандаи меъёрҳои асосии ҳуқуқи байналмилалии хусусиро ташкил дода бошад ҳам, гуфтан ба мавридаст, ки ба пуррагӣ ифодакунандаи табиати ҳуқуқӣ ва номи он намебошад, зеро ҳуқуқи коллизсионӣ фарогири ҳамаи муносибатҳои байналмилалӣ-хусусӣ шуда наметавонад ва танҳо ба

меъёрҳои коллизсионӣ тақия менамояд. Бо чунин дарк В.П. Звекон ҳақ аст, ки ҳуқуқи коллизсиониро ядрои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ва зерсоҳаи он баҳогузорӣ кардааст» [87, с. 2]. Дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ба ғайри меъёрҳои коллизсионӣ, боз меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ ва ягона (унификатсионӣ)-ҳуқуқӣ истифода мешаванд, ки онҳо дар умум мазмуни объективӣ ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро ташкил мекунанд. Муҳаққон И.С. Перетерский ва С.Б. Крилов истиллоҳи «ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ»-ро шартӣ қабулдоранд, ҳарчанде, ки аз истифодаи он худдорӣ накардаанд [146, с. 15].

Дар давлатҳои Ғарбӣ истиллоҳи «ҳуқуқи коллизсионӣ»-ро ба таври васеъ истифода менамоянд, вале дар юриспруденсияи англосаксонӣ дар баробари он, истиллоҳи «ҳуқуқи низоъҳо» (Conflict of laws) қобили дастгири медонанд ва дар давлатҳои Шуравӣ ва пасоШуравӣ, аз ҷумла дар Тоҷикистон истиллоҳи «ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ» аз ҷониби олимони ва амалия дастгири ёфта, мавриди истифода қарор дорад.

В.Э. Грабар ба ҷои истиллоҳи «ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ» истиллоҳи «ҳуқуқи байналмилалӣ маданӣ»-ро истифода намудааст ва ба ақидаи ӯ ҳуқуқи байналмилалӣ маданӣ дар бисёр маврид «ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ» номгузорӣ мешавад, вале истифодаи истиллоҳи «ҳуқуқи байналмилалӣ маданӣ» ҷавобгӯи мазмуни муносибатҳои дарбаргирандаи он мебошад [73, с. 463]. Намояндаи Академияи илмҳои ахлоқ ва сиёсати Париж Никкола Рокко дар асараш «Татбиқ ва мавқеи қонунҳои шоҳигарии ду Ситилия», ки соли 1837 ба нашр расидааст, истифодаи истиллоҳи «ҳуқуқи байналмилалӣ маданӣ»-ро аз рӯи адолат донистааст.

Истифодаи ин истилоҳ дар адабиёти ҳуқуқӣ соли 1843 аз ҷониби олимони италиявӣ П. Манчини, баъдтар олимони белгиягӣ Лоран ва олимони швейтсариягӣ Мейли ва соли 1901 аз ҷониби олимони рус П.Е. Казанский сурат гирифтааст. Дар Россия истифодаи истиллоҳи «ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ» соли 1865 ба номи Н.П. Иванов пайвастагӣ медонанд, ҳарчанд қабл аз ӯ Д.И. Мейер дар доираи ҳуқуқи маданӣ, ҳуқуқи коллизсиониро таълим меод [90, с. 13-14].

Дар илми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода ва шарҳи истилоҳи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба профессор Ш.М. Менглиев мансуб аст, зеро, ки яке аз бунёдгузори мактаби ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон профессор Ш.М. Менглиев мебошад, зеро ӯ нахустин омӯзгор ва муҳаққиқе буд, ки ба таълиму таҳқиқи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Тоҷикистон машғул шуд, соли 1993 ба тадриси ин фан дар факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон оғоз намуд ва наشري аввалин таҳқиқоти илмӣ ба роҳ монд [242, с. 18]. Маҳз фаҳмиши дурусти номгузори ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ тавлидкунандаи мафҳум ва моҳияти он дар байни дигар соҳаҳои ҳуқуқи миллӣ ва байналмилали ба ҳисоб рафта, танзимгари муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсуре хориҷӣ баромад карда метавонад.

Дар собиқ ИҶШС (солҳои 1922-1991) қонуне вонамехӯрад, ки дар он истилоҳи «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ» истифода гашта бошад, зеро низоми давлатдории ИҶШС бинобар идеологияи ҳукмрон ба масоили «хусусӣ» чандон рағбат надошт [242]. Чунин тарзи номгузори ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар он айём қобили дастгирии илм буд, чунки онҳо дар зери моҳияти ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳамин фаҳмиширо дарк мекарданд. Вале дар шароити имрӯза мазмуну муҳтавои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ васеъ гашта, истилоҳи пешниҳод гардидаи онҳо як қисми унсурӣ ё қузъи муносибатҳои байналмилалӣ-хусусӣ баромад мекунад.

Гуфтан ба маврид аст, ки гузариш ба «иқтисоди бозоргонӣ», пеша кардани сиёсати «дарҳои кушод» ва дар сатҳи Конститутсияи давлат кафолат додани «моликияти хусусӣ» дар кишварҳои пасошуравӣ, аз ҷумла Тоҷикистон истифодаи истилоҳи «хусусӣ»-ро ҳеле маъмул гардонид, аз ҳамин лиҳоз М.Н. Рачабзода ба маврид қайд менамояд, ки сабаби пайдоиши истилоҳи «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ» дар қонунгузори маданӣ амрӣ тасодуф нест.

Ҳамин тариқ бояд қайд намуд, ки дар доираи ИДМ қисми сеюм, фасли VII-и Кодекси маданӣ моделӣ нав ба номи «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ» номгузори гардид, ки аз он кишварҳои аъзо ба таври васеъ дар қонунгузори

худ истилоҳи ҳуқуқи байналмилалии хусусиро истифода кардаанд. Мисол, Қисми III, фасли VII, бобҳои 63-64, (моддаҳои 1191-1234)-и Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон бо номи «ҳуқуқи хусусии байналмилалӣ» мустаҳкам гардидаст, ки аз 1 марти соли 2005 то 1 июли соли 2023 мавриди амал қарор дошт.

Дар ин радиф бояд гуфт, ки «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ» номгузорӣ шудани фасли VII қ. 3 КГ ҚТ мувофиқи мазмунаш намебошад, зеро тамоми меъёрҳои дар ин фасл ҷой дода шуда, танҳо ба масоили танзими муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқии бо унсури хориҷӣ мураккаб гардида, равона карда шудаанд. Аз ин лиҳоз, ҳуб мешуд, фасли мазкур ҳуқуқи байналмилалии граждани номгузорӣ мешуд, чунки ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба ҷуз аз «муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкӣ, инчунин муносибатҳои силсилаи ҳуқуқи маданӣ, аз қабилӣ ҳуқуқи меҳнатӣ, оилавӣ ва муурофияи маданияро, ки бо унсури хориҷӣ мураккаб гардидаанд, танзим мекунад» [232, с. 67].

Инчунин гуфтан ба мавридаст, ки дар қисми якуми сарҳати дуҷуми м. 1-и КМ ҚТ муносибатҳои оилавӣ, меҳнатӣ, ки дорои нишонаҳои дар сарсатри аввали қ. 2 м. 1 КМ ҚТ зикргардида мебошанд, агар дар қонунҳои оила, меҳнатӣ ... махсус тартиби дигаре пешбинӣ нашуда бошад, қонунҳои маданӣ танзим менамоянд. Лекин аксари муносибатҳои оилавӣ, меҳнатӣ ва муурофияи маданӣ бо унсури хориҷӣ аз танзими қонунгузори маданӣ берун мондаанд.

Ҳамин тариқ, меъёрҳои, ки дар фасли VII-ум, қисми сеюми КГ ҚТ ҷой дода шудаанд, далели он мебошанд, ки истилоҳи «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ»-ро дар ин фасл бо истилоҳи «ҳуқуқи байналмилалии маданӣ» иваз намоем, зеро дар акси ҳол бояд тамоми муносибатҳои ҷамъиятиро, ки ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ танзим мекунад дар ин фасл бояд ҷойгир кард. Вале дар натиҷа он бо қонунгузори мадания амалкунанда муҳолифат мекунад, зеро дар вақти ҷой додани ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар фасли алоҳидаи қисми сеюми КМ ҚТ, он гоҳ қонунгузори меҳнатӣ, оилавӣ ва муурофияи маданӣ дар бахши танзими муносибатҳои ҷамъиятии дахлдор бо унсури

хориҷӣ моҳияташро гум мекунад. Яъне дар ин чо меъёрҳои КМ ҚТ ба қонунгузори меҳнатӣ, оилавӣ ва муҳофизати мадания танзимгари як гурӯҳи муносибатҳои ҷамъиятӣ мегарданд, ки чунин ҳолат номумкин аст.

Пас дар ҳалли ин масоил ду роҳ мавҷуд аст. Якум, дар кодексҳои мадания, оилавӣ, меҳнатӣ ва муҳофизати маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон як фасли алоҳида бо номҳои «ҳуқуқи байналмилалӣ мадания», «ҳуқуқи байналмилалӣ оилавӣ», «ҳуқуқи байналмилалӣ меҳнатӣ» бояд ҷой дод, ки онҳо танзимгари муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсури хориҷӣ бошанд.

Баъдан агар қор чунин натиҷа нагирад, чун дигар кишварҳо, аз қабилҳои Полша, Маҷористон, Швейтсария, Австрия, Туркия, Олмон, Тунис, Белгия лозим аст, қонуни ҷудоғона доир ба ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ қабул намуд, ки ҷавобгӯи пурраи мазмуни ҳеш бошад. Бояд гуфт, ки истилоҳи «ҳуқуқи байналмилалӣ мадания» низ ифодакунандаи пурраи мазмуни ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ набуда, балки ҷузъе аз онро ташкил медиҳад.

Дар ин маврид, М.М. Богуславский қайд менамояд, ки олими амрикоӣ Д. Гудрича истиллоҳи «ҳуқуқи гибрид»-ро пешниҳод менамояд ва дар он андеша аст, ки ба ғайр аз ҳуқуқи байналмилалӣ, боз ҳуқуқи гибридӣ ҳаст, ки муносибатҳои ширкатҳои хориҷиро танзим мекунад [52, с. 4], вале ин назария дуру дароз давом накарду моҳияти ҳуқуқии ҳешро аз даст дод.

Ба андешаи М.Н. Раҷабзода ба ҷои истиллоҳи «ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ» истифода кардани истиллоҳи «ҳуқуқи хориҷӣ» мувофиқи мақсад аст?. Вале чунин назар ба андешаи мо начандон лоиқи дастгирӣ мебошад, зеро ҳуқуқи хориҷӣ ифодагари номи пурраи «ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ» нест, дар ҳуқуқи хориҷӣ ҳуқуқи омавӣ омехта шудааст.

Пас истиллоҳи «ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ» ифодагари мазмуни соҳа аст ва зарурят ба тағири он нест, ҳарчанд ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар масири таърих бо номҳои мазмуни гуногун ва дар ҳаёти соҳаю низомҳои ҳуқуқии гуногун мавҷудияти ҳешро нигоҳ доштааст, вале номи «ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ» ифодагари мазмуну моҳияти муносибати он мебошад. Агар мо истилоҳи «ҳуқуқи хориҷӣ» -ро истифода барем мазмуни табиноти хусусии ин соҳаи мазкур аз танзими муносибатҳои байналмилалӣ-

хусусӣ дур гардида, таъбияти ҳуқуқи байналмилалии оммавиरो дар худ қабул медорад.

Барои ҳамин истилоҳи «ҳуқуқи хориҷӣ» яке аз хусусиятҳои хосси ҳам ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳам ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ баромад мекунад, мисол вазъи ҳуқуқи хориҷиён дар муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, оилавӣ-ҳуқуқӣ, меҳнатӣ-ҳуқуқӣ, сайёҳӣ-ҳуқуқӣ, таъминоти иҷтимоӣ, сармоягузорӣ, соҳибкорӣ, муҳофизатӣ ва ғ. ҳархел танзим мегардад, барои ҳамин фарогирандаи ҳамаи унсурҳои муносибатҳои байналмилалӣ-хусусиро танҳо ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар табиати ҳуқуқи худ қобили қабул дониста, муносибатҳои дақиқи ҷамъиятиро ба монанди дигар соҳаҳои ҳуқуқ танзим менамояд.

Дар адабиётҳои ҳуқуқӣ мафҳуми ягонаи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ нишон дода нашудааст. Чунончӣ, мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусиро профессор Г.Ю. Федосеева дар чунин шакл пешниҳод менамояд: «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз маҷмуи низоми меъёрҳои коллизиявӣ-ҳуқуқӣ, моддӣ-ҳуқуқӣ ва унификатсионӣ (ягона) иборат аст, ки муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқиро бо унсури хориҷӣ танзим мекунад» [97, с. 12]. Доир ба мафҳуми мазкур ҳаминро қайд карданам, ки ин маҷмуи се унсури меъёри пешниҳод гардида дар шакли том танҳо ишора ба танзими муносибатҳои маданӣ равона гардидааст. Аммо мақсади ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар мафҳуми он маҳдуд намегардад, балки он характери муайянкунандаи танзими муносибатҳое, ки байни субъектони давлатҳои гуногун ба вучуд омадаро дар шакли муқаррарӣ ҷо ба ҷо намуда кушоду равшан ифода менамояд.

Профессор И.В. Гетьман Павлова дар чунин шакл мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусиро пешниҳод менамояд: «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ин маҷмуи меъёрҳои комплексӣ, муттаҳидии меъёрҳои қонунҳои дохилидавлатӣ, шартномаҳои байналмилалӣ ва оддатҳое мебошад, ки муносибатҳои молу мулкӣ ва шахсии ғайримолумулкӣ бо унсури хориҷӣ танзим менамояд. Хусусиятҳои муносибатҳои байналмилалӣ-хусусӣ бо ёрии усул (метод)-ҳои коллизиявӣ-ҳуқуқӣ ва моддӣ-ҳуқуқӣ амалӣ мегардад» [86].

Дар ин мавзӯ профессор Л.Н. Галенская қайд мекунад, ки «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ муносибатҳои хориҷие, ки дар он яке аз тарафҳо шахсони воқеӣ ва ё шахсони ҳуқуқии хориҷӣ бошанд. Чунин муносибатҳои ҳуқуқӣ ҳангоми бастанӣ аҳдҳои тиҷорати хориҷӣ, шартномаҳои байналмилалӣ, патент кардани ихтироот дар хориҷа, издивоҷ байни шахсони дорой шахрванди гуногун ва дар бисёр ҳолатҳои дигар ба миён омадаро бо унсури хориҷӣ танзим мекунад» [66].

Г.В. Петрова дар чунин мазмун мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусиро пешниҳод менамояд: «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз маҷмуи меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ, коллизийӣ-ҳуқуқӣ ва мурофиавӣ иборат мебошад, ки муносибатҳои ҷамъиятиро дар соҳаҳои иқтисоди хориҷӣ, моливӣ, сармоягузорӣ ва муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ бо иштироки шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, халқу миллатҳои гуногун, инчунин ҳалли баҳсҳо доир ба ин муносибатҳоро танзим мекунад» [148].

М.М. Богуславский ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар танзими ду гурӯҳи асосии муносибатҳои байналмилалӣ-хусусӣ вобаста медонад: «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ин робитаҳои иқтисоди хориҷӣ, хоҷагӣ, илмӣ-техникӣ ва фарҳангие, ки қисми таркибии ҳуқуқи байналмилалии хусусиро ташкил мекунад, танзим мекунад. Баъдан, ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ муносибатҳои молу мулкӣ ва шахсии ғайри молумулкӣ, меҳнатӣ, оилавӣ ва дигар муносибатҳои байналмилалӣ-хусусиро бо иштироки шахрвандони хориҷӣ, инчунин муносибатҳои тиҷоратии байни ташкилотҳо ва ширкатҳои тиҷоратие, ки дар муносибатҳои кишварҳои гуногун фаъолият мекунанд, танзим мекунад» [52]. А.О. Иншакова мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусиро таҳлил намуда чунин андеша дорад, ки «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз маҷмуи муносибатҳои байнидавлатӣ ва муносибатҳои байни шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии давлатҳои гуногун бо унсури хориҷи маҳдуд аст, фаҳмида мешавад [92]. Ба мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ В.П. Звекова чунин назар дорад, ки ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳамчун соҳаи ҳуқуқ, барои фароҳам овардани заминаи мусоиди ҳуқуқӣ ва рушди муносибатҳои хусусӣ сарҳади муайяни ҳуқуқ ва аҳамияти фаврӣ доштани

муносибатҳои байналмилалӣ-хусусӣ бо унсури хориҷӣ мураккаб гардидаст танзим мекунад [89, с. 98].

Мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз ҷониби Н.Ю. Ерпилева пешниҳод гардидааст: «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳамчун соҳаи ҳуқуқ танзимкунандаи муносибатҳои молу мулкӣ ва шахсии ғайримолумулкӣ, ки дорои хусусиятҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ мебошанд, ки бо унсури хориҷӣ мураккаб гардидаст, фаҳмида мешавад [85, с. 28].

Р. Бобров мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусиро дар чунин шакл пешниҳод кардааст: «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз низоми меъёрҳои ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳо вобаста ба муомилоти маданӣ, ки онҳо хусусияти байналмилалӣ доранд, яке аз тарафҳо шахсе, ки зери таъсири қонуни шахси қарор дорад, иборат аст» [47, с. 5].

Профессор Р.О. Халфина ба мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ тавачҷӯҳ карда чунин қайд менамояд: бо назардошти он мафҳумҳое, ки дар доираи чизе гуфта мешавад, ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳамчун маҷмуи меъёрҳои бархурди ҳуқуқҳо (истисно) муқаррар карда мешавад, ки низоми муайяни муносибатҳои шахрвандӣ, оилавӣ, меҳнатӣ ва дигар ҳуқуқҳои шахрвандие, ки бо унсури хориҷӣ мураккаб гардидаст, танзим мекунад [200, с. 113].

Дар фаҳмиши васеъ мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз ҷониби Г.К. Матвеева пешниҳод гардидааст, ки то ин ҷониб тавачҷӯҳро талаб менамояд: «соҳаи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ пеш аз ҳама доираи муайяни муносибату робитаҳои тиҷорати хориҷӣ ва истехсолоти илмию техникаӣ (шартнома, пудрати сохтумон, наслу васли барқ ва ғ.), инчунин молия, қарз ва ҳисоббаробаркунӣ, нақлиёт, комиссиянӣ, суғурта ва дигар намуди тиҷорати дохилӣ ва байналмилалиро бо унсури хориҷӣ танзим мекунад, ҳамчунон, мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ фарогири ташкилотҳо, ширкатҳо ва ассотсиатсияҳои хориҷие, ки ҳамкориҳои мутақобилан судманди иқтисоди дохилро байни Иттиҳоди Шӯравӣ ва дигар давлатҳо фарро мегирад, дар бар мегирад [125, с. 6].

Инчунин, мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз ҷониби А.А.

Ламинсев дар чунин шакл пешниҳод гардидаст: ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқие мебошад, ки муносибатҳои маданӣ, оилавӣ, муносибатҳои меҳнатӣ бо иштироки шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони ҳуқуқии хориҷӣ ё ин ки муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ бо дигар унсурҳои хориҷӣ дар ҳолатҳое, ки агар объекти ҳуқуқи шаҳрвандон дар хориҷӣ кишвар ё аз шаҳрвандони хориҷӣ дар кишвар қарор дошта бошад, танзим менамояд [109].

Чӣ тавре дида шуд доир ба мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ баҳсу мунозираҳо ва назарҳои гуногун вучуд дорад. Дар бисёр таҳқиқотҳои илмӣ ба мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ тавачҷӯҳ гардидада, назарҳои гуногун пешниҳод шудааст, ки ба мафҳуми муносири ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҷавобгу нест. Дар баробари муаррифии мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, диққати махсус доир ба категорияи «моҳият» ва «унсури хориҷӣ» -и он дода нашудааст. Барои ҳамин, иштиббоҳҳо дар он аст, ки дар доираи ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ маҳдуд гардидани мафҳуми соҳаи ҳуқуқ дар меъёрҳо, падидаҳо ва зерсоҳаҳо ифода меёбад ва имконияти моҳияти ҳастии чизро дар муносибатҳои ҷамъият ба инобат гирифта намешавад. Барои ҷанбаи илмӣ гирифтани масъалаи мазкур, ҷавҳари категорияи моҳиятро муайян кардан зарур аст.

Доир ба категорияи моҳият профессор С.Н. Наврӯзов қайд мекунад, ки дар илмӣ фалсафа се намуди асосии моҳиятҳо фарқ карда мешавад: а) моҳиятҳои чизҳои ҳисшаванда (ҷисмӣ); б) моҳиятҳое, ки ба онҳо абстраксияҳои риёзӣ мансубанд; в) моҳиятҳое, ки берун аз ҳиссиёт ва абстраксия мавҷуданд – ин моҳиятҳои илоҳӣ аст [137]. Ба ҳар як инсон соҳибақл дар асоси таҷрибаи ҳаёти шахсияш мавҷуд будани ду намуди зуҳрот маълум аст: а) ҳамаи он чӣ, ки ба мазмуни шуур ва ҳаёти маънавии мо дохил буда, тасаввоти мафҳумҳои шуур, тафаккур, нафс, рӯҳ, идиалогия, воқеияти субъективӣ ва ғ.. ифода карда мешаванд; б) ҳамаи он чӣ, ки берун аз шуури мо, яъне дар олами моддӣ ҷой доранд ва бо мафҳумҳои материя, олам, табиат, воқеияти объективӣ ва ғ.. ифода мегардад [137, с. 38] дар истехсолоти илм асоснок карда соҳаеро ба вучуд меорад.

Профессор Г.К. Дмитриева дар ин маврид қайд менамояд, ки «хуқуқи байналмилалии хусусӣ мафҳум ва моҳияти худро мувофиқи фаъолияти танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ вобаста ба меъёрҳои қонунгузории миллӣ ва санадҳои хуқуқи байналмилалӣ тавлид гардиданд, медонад» [126, с. 26]. То як андоза мафҳуми мазкур қобили дастгирии олимони гардида, вале меъёрҳои хуқуқи давлатҳои хориҷӣ бошад аз назар дур мемонад, аз ҳамин рӯ ин мафҳум таҳқиқотро талаб мекунад. Чуноне, ки дар Амрико то айна ҳол назарияи пешниҳод намудаи Медисонро вобаста ба «гуногунандешӣ» аз ҷониби олимони ҳуқуқ дастгири ёфта, дар таҳқиқотҳои худ ба таври васеъ ин андешаро истифода менамоянд, ки сарчашмаи асосии назарияи дигари олимони ҳуқуқ ба ҳисоб меравад.

Аз ҳамин рӯ, моро зарур аст, ки мафҳуме дарёфт намоем, ки то як андоза дигар муҳаққиқонро ба мушкили рӯ ба рӯ нагардонад. Барои ҳамин, фикру андешаи дақиқ асрҳо боз дар байни мутафаккирон олимони ва амалия вучуд надорад. Мисол шуда метавонад, Т. Усенко чунин қайд менамояд, ки шакли ифодаи истилоҳи хуқуқи байналмилалии хусусиро мафҳум ва моҳияти он устувор мегардонад ва таркиби унсури он бошад баҳри иҷроиши функсияҳои танзим, ҳифз ва кафолати он равона гардадааст [222, с. 146].

Ҳар як соҳаи ҳуқуқ бо мафҳум ва моҳияти хеш мавқеӣ хоси худро дар байни дигар соҳаҳои ҳуқуқ нигоҳ медорад. Аз ин рӯ, гуфтан ҷоиз аст, ки ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар баробари дигар соҳаҳои ҳуқуқи кишвар категорияҳои ба худ хосро доро мебошад. Бо мафҳум ва моҳияти хоси худ ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ мавқеӣ худро дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон муаррифӣ карда метавонад. Пеш аз ҳама барои мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусиро мавриди таҳлил қарор диҳем моро зарур аст, ки ба моҳияти он тавачҷуҳ карда, хулосаи аниқ бароварда тавонем. Аз таҳқиқотҳои илмӣ маълум гардид, ки пайдоиши мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ на ба замони муосир, балкӣ қарнҳо боз дар таҳқиқотҳои олимону мутафаккирон қарор дошту дорад.

Аз ин рӯ, мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусиро муҳаққиқон дар ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ мавриди баррасӣ қарор доданд.

Мисол, С.В. Черниченко мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусиро дар чунин мазмун пешниҳод мекунад: «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ як низоми ҳуқуқи мураккаб мебошад, ки дар худ меъёрҳои омехатаи қонунгузориҳои миллӣ, шартномаҳои байналмилалӣ ва одатҳои умумӣ эътирофшударо муттаҳид намуда, муносибатҳои молу мулкӣ ғайрӣ давлатӣ, моликияти зеҳнӣ дар хориҷи кишвар бударо бо ёрии меъёри коллизияи ҳуқуқӣ ва моддӣ-ҳуқуқӣ танзим мекунад» [207, с. 12].

Ф.И. Кожевников ва В.М. Шуршалов мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусиро аз нуқтаи назари санадҳои меъёри ҳуқуқи медонанд: «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз низоми санадҳои меъёри ҳуқуқие иборатаст, ки муносибатҳои молу мулкӣ шахрвандон, ки хусусияти байналмилалӣ доранд ва дар доираи ҳуқуқи байналмилалӣ ҳифз карда мешавад, танзим мекунад [108, с. 69]. Доир ба мафҳуми класикии ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ Н.Г. Доронина чунин назарияи худро пешниҳод намудааст: ҳуқуқ байналмилалии хусусӣ ин низоми мураккаби ҳуқуқест, ки аз меъёрҳои ҳуқуқи миллӣ ва шартномаҳои байналмилалӣ мутаҳид гардида, муносибатҳои ғайри молу мулкӣ (моликияти зеҳнӣ), ки хусусияти байналмилалӣ доранд бо ёрии унсурҳои хориҷӣ танзим менамояд [227, с. 53].

Аз ҳамин лиҳоз моро зарураст, ки доир ба мафҳумҳои пешниҳод гардида қонунгузориҳои маданияти ватанӣ ва кишварҳои хориҷиро мавриди таҳлил қарор диҳем. Аз ин рӯ, сарчашмаҳои ҳуқуқии ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Кодекси маданияти Ҷумҳурии Тоҷикистон (моддаи 1306) бо чунин мазмун муайян гардидаст: «ҳуқуқи ба муносибатҳои ҳуқуқии маданияти бо иштироки шахрвандони хориҷӣ ё шахсони ҳуқуқии хориҷӣ ё дорои унсурҳои хориҷии дигар татбиқшаванда дар асоси ҳамин Кодекс, санадҳои қонунгузориҳои дигар, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон эътироф намудааст ва одатҳои байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф мекунад ва ҳамчунин дар асоси созишномаи тарафҳо муайян карда мешавад» [8]. Чунин тарзи баррасии масъала ба мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ таъсиргуздор мебошад. Мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Кодекси маданияти ба мазмуни маҳдуд, яъне дигар муносибатҳои байналмилалӣ-хусусӣ

ба монанди муносибатҳои оила ва никоҳ, меҳнатӣ, сайёҳӣ, таъминоти иҷтимоӣ, сармоягузори дар баҳши хусусӣ, фаъолияти иқтисоди хориҷӣ, интиқоли бор, бағоч ва мусофир ба воситаи нақлиёти ҳавоӣ, роҳи оҳан ва автомобилӣ, баҳсҳо дар судҳои ҳакамӣ ва арбитражи байналмилалӣ ва дигар иҷроишу супоришҳои судӣ ва ғайра аз танзими ҳукуки он берун мондааст.

Бо чунин дарк гуфтагӣ чоизаст, ки қонунгузори маданӣ ҳамчун сарчашмаи ҳукуки байналмилалии хусусӣ бо пуррагӣ муаррифиқунандаи мафҳуми ҳукуки байналмилалии хусусӣ баромад карда наметавонад, ҳамчун сарчашмаи асосии ҳифзқунандаи муносибатҳои байналмилалӣ-хусусӣ баромад карда наметавонад.

Паҳлуи дигари масъала дар он аст, ки Кодекси маданӣ муносибатҳои ҷамъиятиро бо иштироки шахрвандони хориҷӣ ё шахсони ҳукуки хориҷӣ, яъне муносибатҳои, ки бо иштироки субъектони ҳукуки байналмилалии хусусӣ ба миён меоянд, танзим менамояд. Аз мазмуни меъёри мазкур хулоса намудан мумкин аст, ки муносибатҳои байналмилалӣ-хусусӣ аз нуқтаи назари танзими ҳукуки маданӣ ба ду гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст: 1. Муносибатҳои молу мулкӣ ва шахсии ғайримолумулкӣ бо унсури хориҷӣ мураккаб гардиданд; 2. Муносибатҳои, ки ба молу мулк вобаста набуда, вале бо унсури хориҷӣ ба вуҷуд омадаст дар асоси қонуни миллӣ ва санадҳои меъёри ҳукуки байналмилалӣ ҳифз карда мешавад.

Дигар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ аз қабili муносибатҳои оила ва никоҳ, меҳнатӣ, муҳофизатӣ ва ғ.. аз танзими Кодекси маданӣ дур монда, дар доираи мафҳуме, ки дар моддаи 1306 КМ ҚТ ҳукуки байналмилалии хусусиро шарҳ додан ғайриимконаст, зеро муносибатҳои маданӣ-ҳукукӣ як қисми танзими муносибатҳои байналмилалии хусусӣ ба ҳисоб меравад. Масъалан, дар моддаи 2-и Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дода шудааст, ки «қонунгузори маданӣ муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкиеро, ки ба баробарӣ, мухторияти ирода ва мустақилияти молумулкии иштирокдоронашон асос ёфтанд, танзим менамояд», дар он ҳолате, ки ин муносибатҳо дар доираи ҳукуки байналмилалии хусусӣ амалӣ мегарданд, ки қисми 3-юми моддаи мазкур

субъектони онро муайян намудаст. Мисол, иштирокчиёни муносибатҳои бо қонунҳои маданӣ танзимшаванда шахсони воқеӣ, шахсони ҳуқуқӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти ҳокимияти давлатӣ, воҳидҳои маъмурию ҳудудӣ, мақомоти маҳаллии худидоракунии мебошанд.

Муқаррароти ҳамин Кодекс, инчунин нисбати муносибатҳо бо иштироки давлати хориҷӣ, шаҳрванди хориҷӣ, шахси бешаҳрванд ва шахсии ҳуқуқии хориҷӣ низ истифода мешаванд, агар дар қонун тарихи дигар пешбини нашуда бошад.

Инчунин, дар дигар қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқҳои молу мулкӣ ва шахсии ғайри молумулкӣ бо иштироки шаҳрвандони хориҷӣ, шаҳрвандони бешаҳрванд ва шахсони ҳуқуқии хориҷӣ кафолат дода шудааст. Мисол, Шаҳрвандони хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонанд амволи хусусӣ дошта бошанд, молу мулкро ба мерос монанд ё гиранд, ҳуқуқи муаллифӣ, кори илмӣ, эҷодиёти бадеӣ ва фарҳангӣ, кашфиёт, ихтироот, намунаҳои саноатӣ, ҳамчунин уқуқи дигар амволиро ғайриамволиро дошта бошанд, агар қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тарихи дигарро пешбинх накарда бошанд [10].

Дар баробари Кодекси маданӣ қонуни мазкур барои мусоидат намудани мафҳуми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ амри дасодуф нест. Зеро дар қисми 1 сархати сеюми Қарори пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18 ноябри соли 2013, №9 доир ба моҳияти амалии масъалаи мазкур оварда шудааст, таҳти мафҳуми санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ҳуҷҷатҳои расмие фаҳмида мешавад, ки аз тарафи қомеаи байналмилалӣ давлатҳо дар маҷмӯъ ба сифати уҳдадорӣ ҳатмӣ ҳуқуқӣ қабул ва эътироф мегарданд. Ба онҳо, аз ҷумла ҳуҷҷатҳои Созмони Милали Муттаҳид ва муассисаҳои махсуси он дохил мешаванд [21].

Агар мо ба раванди рушди қонунгузори байналмилалӣ хусусӣ назар кунем мушоҳида мекунем, ки дар бисёр қонунгузори давлатҳо ба мафҳуми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ мазмуни маҳдуд таваҷҷӯҳ шудааст. Масъалан, тибқи қонунгузори Украина: ҳуқуқе, ки дар муносибатҳои хусусӣ бо

унсурҳои хориҷӣ татбиқшаванда, тибқи меъёрҳои коллизиянӣ ва дигар меъёрҳои ҳуқуқи коллизиянӣ, қонуни мазкур, дигар қонунҳо ва шартномаҳои байналмилалӣ, ки Украина эътироф кардаст муайян карда мешавад [19] ва муносибатҳои байналмилалӣ-хусусӣ танзими ҳуқуқии худро ба роҳ мемонад.

Инчунин, дар қонунгузориҳои Ҷумҳурии Озорбойҷон чунин оварда шудааст: «ҳуқуқе, ки дар муносибатҳои маданӣ бо унсурҳои хориҷӣ татбиқшаванда бо ҳамин қонуни мазкур, инчунин дар асоси санадҳои дигари қонунгузориҳои дахлдор, шартномаҳои байналмилалӣ, одатҳои умумӣ байналмилалӣ эътироф намудаи Озорбойҷон ва созишномаҳои дучониба» [20], муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ ба танзим дароварда мешавад. Барои ҳамин, зарурӣ аст ба миён омадааст, ки мафҳуми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ на аз нигоҳи ҳуқуқи маданӣ (миллӣ ва байналмилалӣ) баҳо дода шавад, балки аз нигоҳи табиати байналмилалӣ хусусӣ он мафҳуми муайяни ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ пешниҳод намоем.

Доир ба мафҳуми муносири ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ М.Н. Кузнетсов чунин қайд менамояд: ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ аз маҷмуи меъёрҳо ва қоидаҳои ахлоқӣ иборат аст, ки муносибатҳои миллӣ ва байналмилалӣ ва робитаҳои байналмилалӣ рушдбандаро доир ба гуногунии муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайри молумулкӣ, меҳнатӣ, оилавӣ ва муҳофизатӣ байни шахсони воқеӣ ва шахсони ҳуқуқӣ, инчунин муносибатҳои давлатӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ, ки хусусияти хусусӣ-ҳуқуқии муайян доранд, танзим менамояд [106, с. 95].

Мафҳуми мазкур зери танқиди олими тоҷик М.Н. Раҷабзода [238] қарор дода шуда ва ба маврид қайд менамояд, ки дар хотима профессор М.Н. Кузнетсов мафҳуми дигари ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро дар чунин шакл пешниҳод менамояд: «ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ – маҷмуи меъёрҳои ташакулёфтаи байни низоми диалектикӣ мебошад, ки бо мавҷудияти хусусиятҳои ба худ хос ва зарурӣ ба миёномада бо усули худ, объективӣ ба расмият даровардани раванди соҳаҳои иқтисодӣ, илмӣ, фарҳангӣ ва гуманитарӣ наздикшавии кишварҳо ва халқҳо дар он қисмате, ки

чудонашавандаст дар ин маврид аз маҷмуи меъёрҳои низоми ҳуқуқи соҳа муносибатҳои маҷмуо танзим мекунад [106, с. 95-96]. Г.И. Тункин ба мафҳуми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ назари васеъ менамояд, ки «ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ аз маҷмуи комплекси меъёрҳои ҳуқуқ иборатаст, ки як ҷузъашро низоми ҳуқуқи миллии давлатҳои гуногун, як қисми дигарашро санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ (шартномаҳои байналмилалӣ) ташкил дода, фаро мегирад» [234, с. 48].

Бояд дар назар дошт, ки муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ танзим менамояд, дар илмӣ ҳуқуқи байналмилалӣ ва маданӣ соҳаҳои тулони аст, ки мавриди тадқиқот қарор дорад ва мафҳуми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро на танҳо дар танзими муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкӣ тибқи ҳуқуқи давлатҳои гуногун ва қисми дигарашро тибқи шартномаҳои байналмилалӣ ба роҳ монанд, зеро моҳияти ҳуқуқии он наменоманд, ки масъала як тарафа ҳал гардад. Аз ҳамин лиҳоз ҳулоса намудан мумкин аст, ки ҳамаи илмҳо, ҷӣ илмҳои табиӣ, гуманитарӣ ва техникӣ технолоҷӣ мафҳум ва моҳияти ба худ хосро доранд, ки муаррифгари соҳаи илм дар байни илмҳои дигар мебошанд.

Профессор Ш.М. Менглиев қайд менамояд, ки ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар замони муосир ба яке аз соҳаҳои намоёни ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи илмӣ ва амалӣ худро дар танзими муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ пайдо намудааст [129, с. 120] ва доир ба мафҳуми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ чунин нуқтаи назарашро баён кардааст: «ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ аз маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқ иборат аст, ки муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, оилавӣ-ҳуқуқӣ, меҳнатӣ-ҳуқуқӣ ва муҳофизати маданияро ба унсурҳои хориҷӣ мураккаб гардидаст танзим мекунад» [232, с. 68].

Мафҳуми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ аз ҷониби И.С. Перетерский дар китоби худ «Ҳуқуқи хусусии байналмилалӣ» соли 1940 чунин пешниҳод намуда буд ва чунин мазмунро дар худ қабул дорад: «...ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар танзими танҳо як гурӯҳи махсуси муносибатҳои

шаҳрвандӣ, ки хусусияти байналмилалӣ доранд» дар бар мегирад [146, с. 5]. Ин нуқтаи назар аз ҷониби М.М. Богуславский дастгири ёта, дар ин маврид илова менамояд, ки истилоҳи «хусусияти байналмилалӣ» бештар дар ҳуди анъана аст, вале бештар мебуд, ки дар бораи мавҷуд будани «унсури хориҷии муносибатҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ» ҳарф занем [51, с. 19].

Дар илм ин андеша таркиши бузургеро рӯйи кор овард, ки «унсури хориҷӣ» муарифгари соҳаи мазкур ба шумор меравад. Вобаста ба унсури хориҷии ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ чунин нуқтаи назарашро А.М. Мирзоев ибраз медорад доир ба унсури хориҷӣ дар шакли аҳди хориҷӣ: «дар ҳориҷа будани тарафҳои аҳди иқтисодии хориҷӣ нисбат ба якдигар, дар хориҷӣ кишвар қарор доштани объекте, ки нисбати он муносибати ҳуқуқӣ байни иштирокчиёни аҳдҳои иқтисоди хориҷӣ ба вучуд омадааст ва берун аз кишвар ба вуқӯъ пайвастании факти ҳуқуқие, ки боиси бавучудоии муносибатҳои байналмилалӣ-хусусӣ гардидааст фаҳмида мешавад [132, с. 11].

Ҳамин гуна масъалаҳо бо унсури хориҷӣ дар танзими муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ вохурдан мумкин аст, ки табиати ҳуқуқи байналмилалии хусусиро дар худ қабул доранд. Вале мафҳуми унсури аҳди иқтисоди хориҷӣ як ҷузъи унсури ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар шакли ташкили ҷузъи унсури ёрирасони муносибатҳои байналмилалии хусусӣ баромад мекунад. Чун қойда робитаи мутақобилаи устувори муносибатҳои байналмилалии хусусӣ, нишон аз он медиҳад, ки ягонагӣ ва устувории байни истилоҳи «унсури хориҷӣ» ва «байналмилалии хусусӣ» робитаи ногусатани мавҷуд аст, ки мавқеи ҳуқуқии онро мустаҳкам мегардонад.

Ба таври дигар гуем, унсури хориҷӣ мафҳумест, ки на танҳо хусусияти назариявиро дар табияти ҳуқуқии худ доро мебошад, балки мазмуни амалии муносибатҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусиро дар асл дар бар мегирад, ба монади он унсури хориҷие, ки давлат ба он ҳуқуқи соҳибият ва дар натиҷаи кор ба вучуд овардани муносибати ҷамъиятӣ бо унсури хориҷӣ, ба таври васеъ дар қонунгузории худ мустаҳкам медорад. Инчунин, вобаста ба хусусияти унсури хориҷӣ дар муносибатҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ

муҳтавои ҳукуқи ҳар як давлат, факт, объект, субъект, баҳс ё ин ки чузъи меъёри байналмилалии хусусӣ дохил мегардад. Бо вучуди ин таҳлилҳо қайд кардан зарураст, ки дар марҳилаҳои инкишофу рушди ҳукуқи ватанӣ ва хориҷӣ бо таваҷҷуҳи афзояндаи муносибатҳои байналмилалии хусусӣ аз ҷониби олимони доир ба унсури хориҷӣ диққати махсус дода нашудааст.

Олими шинохтаи Иттиҳоди Шуравӣ Л.А. Лунтс номукамалли мафҳуми ҳукуқи байналмилалии хусусиро дар таҳқиқоти назариявӣ ва амалии худ пай бурда чунин қайд менамояд: «дар қонунгузорӣ, таҷриба ва назария дар татбиқи муносибатҳои байналмилалии хусусӣ бештар дар қабули қарорҳои судӣ ва муҳокимаҳои судӣ, дар дигар шохаҳои ҳукуқи давлатҳои хориҷӣ, мушкилӣ дар ҳалли масъалаҳо дар як қатор норасоӣҳо ва нуқсонҳои қонунгузорӣ қариб кулли кишварҳо дида мешавад» [114, с. 68], зеро мафҳумбандии соҳаи мазкур дуруст бароҳ монда нашудааст, ки ҳукуқи байналмилалии хусусӣ дар баробари ҳукуқи маданӣ, меҳнатӣ, ҷиноятӣ, конституционӣ дар низоми ҳукуқи ҳар як давлат кадом муносибатҳои муҳими ҷамъиятиро бо ченаки муайяни мафҳуми худ ба танзим дарорад.

Қайд кардан ба мавридаст, ки ҳукуқи байналмилалии хусусӣ ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқ, аз маҷмуи меъёрҳои мураккаби ҳукуқи иборат аст, ки муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайри молумулкӣ, оилавӣ, меҳнатӣ, робитаҳои иқтисоди хориҷӣ, илмӣ-техникӣ, фарҳангӣ, соҳибкорӣ, наклёт, сайёҳӣ, сармоягузори дар бахши хусусӣ, муурофиавии маданӣ ва иқтисодӣ, иҷрои супоришҳои судӣ, санадҳои ҳукуқи байналмилалӣ, созишномаи тарафҳо ва дигар масъалаҳои, ки қисми таркибии ҳукуқи байналмилалии хусусиро бо унсури хориҷӣ ташкил мекунад, танзим менамояд.

Мафҳуми пешниҳод гардида ро бо чунин асосҳо муайян мекунем, ки ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқ муносибатҳои муҳими ҷамъиятиро ба танзим медарорад.

Мафҳум ва моҳияти ҳукуқи байналмилалии хусусиро се хусусияти ҷудонашавандаи он муарифи намуда мустаҳкам мегардонад:

1. Ҳукуқи байналмилалии хусусӣ аз маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқ иборат аст:

меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ; меъёрҳои каллизиёнӣ-ҳуқуқӣ ва меъёрҳои унификатсионӣ;

2. Муносибатҳои, ки ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ танзим мекунад, ба монандӣ: (муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкӣ, оилавӣ, меҳнатӣ, илмӣ-техникӣ, фарҳангӣ, иқтисоди хориҷӣ, соҳибкорӣ, наклёт, сайёҳӣ, сармоягузори дар баҳши хусусӣ, мурофиавии маданӣ ва иқтисодӣ);

3. Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дорои субъектони худ мебошад, ба монандӣ (шаҳрвандон, шахсони ҳуқуқӣ ва давлат, инчунин бо иштироки шаҳрвандони хориҷӣ, шахси бешаҳрванд, шахсони ҳуқуқи хориҷӣ, давлатҳои хориҷӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ).

1. Меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ гуфта чунин меъёри расмии муайян шударо меноманд, ки дар санадҳои меъёрии ҳуқуқи давлат ин муносибатҳои байналмилалии хусусӣ бо унсури хориҷӣ муқаррар гардидааст. Инчунин, меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ меъёре мебошад, ки муносибатҳои иқтисоди беруниро танзим мекунад, муносибатҳои молумулкии байналмилалие, ки унсури хориҷи доранд, бо ёрии меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ дар низоми ҳуқуқи милли мутаҳид гардидааст. Дар замони муосир меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқи хусусияти махсусро пайдо намудааст, ки барои танзими муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкӣ дар ҳуқуқи маданӣ бо унсури хориҷӣ таъмин гардида, ҳуқуқи байналмилалии хусусиро бозҳам мустаҳкам менамояд.

Чунин меъёрҳо татбиқи бевосита мустақилият доранд:

1. Меъёрҳои, ки ҳолати ҳуқуқи хориҷиёнро муайян мекунад;
2. Меъёрҳои, ки факти иқтисоди беруниро танзим мекунад;
3. Меъёрҳои, ки ҳолати ҳуқуқи ташкилотҳои тиҷоратӣ ва ғайри тиҷоратиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян мекунад;
4. Меъёрҳои, ки танзими вазъи ҳуқуқи сармоягузори дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян мекунад;
5. Меъёрҳои, ки режими моликияти давлатро муайян мекунад ва ғ. ҳамаи ин меъёрҳо муносибатҳоро танзим менамоянд, ки иштирокчиёни онҳо

шахсони ҳуқуқи хориҷӣ ва шахсони воқеии хориҷӣ мебошанд.

2. Меъёрҳои коллизияи ҳуқуқӣ гуфта чунин меъёри муайян мебошад, ки ҳуқуқи кадом давлат бояд дар муносибатҳои ҳуқуқи муқарраршуда татбиқ карда шавад. Ин меъёр пештар пайдо шудааст ва асоси ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро ташкил медиҳад. Мақсади меъёри коллизияи танзим кардан намебошад, балки муайннамудани меъёри моддӣ-ҳуқуқии мушахас барои ҳал намудани масъалаи мушахас пешбинӣ гардидааст.

Амали танзимнамои меъёри коллизияи мураккабӣ ва мушкилии раванди интиҳоби мувофиқ ифода мегардад, ки пас аз интиҳоби қонунгузори дохилӣ меъёри коллизияи ҳаракати танзими ҳудро қатъ мекунад. Танзимнамоиро баъди интиҳоби меъёри коллизияи танҳо меъёрҳои ҳуқуқи моддӣ амалӣ мегардонанд. Дар ин маврид Г.К. Матвеев қайд мекунад, ки меъёри коллизияи муносибатҳои маданиро танзим мекунад, ки элементҳои хориҷӣ даронанд, барасии он танҳо ба як ҳолат аст, ин муносибатҳоро ба низоми ҳуқуқи муайян ҳавола кардан аст [125, с. 12].

Хусусан Г.В. Петров ба маврид қайд мекунад, ки меъёри коллизияи ҳуқуқӣ ва меъёри моддӣ-ҳуқуқӣ дар якҷояги муносибатҳои ҳуқуқиро танзим мекунад ва баъдан бошад мазмуни танзимнамои меъёрҳои коллизияиро дар муайян намудани меъёри зарурӣ ифода мегардонад, ки бо ҳалли ҳамин функцияи танзимнамои меъёри коллизияи қатъ мегарданд. Аз ҷамаи меъёри муҳимтарини танзими муносибатҳои байналмилалӣ-хусусӣ, ин меъёри маданӣ-ҳуқуқӣ, меҳнатӣ, оилавӣ ва муносибатҳои мурофиавӣ дохилии давлатӣ хусусияти байналмилалиро дошта бошад, дохил мешавад [148, с. 25]. Меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ тарзу воситаҳои мушахаси танзимнамоиро мебарорад, ки давлат онро бо назардошти муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкӣ ва дигар муносибатҳои байналмилалӣ хусусиро бо унсурҳои хориҷӣ ба вучуд оварда ва дар худ муқарар намудааст, мефаҳмонад. Вазифаи асоси меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар рафти амалӣ гардони муносибатҳои байналмилалӣ бояд онҳо хусусияти хусусӣ-ҳуқуқӣ дошта бошад, ки зиддияти

қонунҳои ба вучуд омадаро бартараф намуда, меъёрҳои гуногуни ҳуқуқиро аз давлатҳо якҷоя карда, ҳамон як ҳолати ба вучуд омадаро танзим мекунад.

Меъёрҳои коллизияи ҳуқуқӣ аз ҳама паҳншудатарин меъёр мебошад, ки функцияи асоси он ба меъери муайян даровардани муносибатҳои байни ташкилотҳо ва шахрвандони кишварҳои гуногун барои ҳуқуқи муайян ҳавола мекунад. Мақсади меъери мазкур мутобиқгардонии меъёрҳои моддӣ якҷанд давлат дар асоси созишӣ ва ҳамкори якҷанд давлатро якҷоя намуда меъёрҳои моддӣ худро бо ҳам мутобиқ мегардонанд, ки дар соҳаҳои савдо, саноат, сохтумон, илм ва техника байни шахсони ҳуқуқӣ ва шахсони воқеӣ ягон мушкили ба миён наояд.

3. Меъёрҳои унификатсионӣ гуфта бо роҳи бастанӣ шартномаҳои байналмилалӣ дутарафа ё бисёртарафа, меъёрҳои унификатсионӣ таъсири бевоситаи худро дар муносибатҳои байналмилалӣ, ки хусусияти байналмилалӣ хусусӣ дорад, бо унсури хориҷӣ муқаррар намудааст, новобаста аз низоми ҳуқуқии давлатҳои иштирокчиӣ шартномаи байналмилалӣ яктарафа ё бисёртараф дар танзими муносибатҳои иқтисодӣ байналмилалӣ бартараф мекунад, инчунин аз ҳолати истифодаи меъёрҳои коллизияи ҳуқуқӣ ҷой дорад.

Унификатсия бараси ягонаги дар танзими ҳам меъери моддӣ-ҳуқуқӣ ва ҳам меъери коллизияи ҳуқуқӣ истифода мешавад. Ҳангоми зарурати иқтисодӣ дар соҳаи муайян шартномаи байналмилалӣ меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ муқаррар карда мешавад, ки бевосита ин муносибатҳоро танзим мекунад. Конвенсияи «ЮНСИТРАЛ» дар бораи чекҳои байналмилалӣ соли 1998 меъёрҳои унификатсионӣ барои ҳамаи иштирокчиёни он ҳатмӣ мебошад. Ин ҳуқуқ ба ҳамаи иштирокчиён паҳн мешавад, ки ин меъёр дар қадом давлат амал мекунад ва иштирокчиёни он дар дохили ҳамон давлат бошанд. Мисол, қонунгузоии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи сармоягузори хориҷӣ, ки он унсури хориҷӣ дорад ва ин танҳо ба шахрвандони хориҷӣ паҳн мешавад. Берун аз Ҷумҳурии Тоҷикистон ин ҳуқуқ як меъери оддӣ мебошад, аммо меъери унификатсионӣ барои дар давлат

бевосита амал мекунад ва агар қонунгузори дохилӣ ба он зид барояд онгоҳ ба қонунгузори тағироту иловаҳо дохил намудан зарурият ба миён меояд.

3. Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дорои субъектони худ мебошад:

1. Вобаста ба субъект: – яъне шаҳрванди хориҷӣ бошад, шахси ҳуқуқӣ ё филиали хориҷӣ бошад, дар як вақт давлат ҳамчун иштирокчии муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бошад ва ҳамин субъектон, яъне шаҳрванди Тоҷикистон дар хориҷӣ кишвар бошад, шахси ҳуқуқӣ ва филиал ё намояндагии филиали Тоҷикистон дар хориҷи кишвар бошад ва давлати Тоҷикистон дар муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ иштирок дошта бошад;

2. Вобаста ба объект: – яъне объект дар хориҷӣ кишвар бошад, шахси ҳуқуқӣ ё филиали хориҷӣ бошад ва аз давлати хориҷӣ бошад ва ҳамин объект аз шаҳрванди Тоҷикистон дар хориҷӣ кишвар бошад, шахси ҳуқуқӣ ва филиал ё намояндагии филиали Тоҷикистон дар хориҷи кишвар бошад ё ин ки аз давлати Тоҷикистон дар хориҷӣ кишвар қарор дошта бошад.

3. Вобаста ба факти ҳуқуқӣ: – яъне ягон муноқиша ё ин ки далели ҳуқуқие, ки аз хориҷӣ кишвар дар Тоҷикистон рух дода бошад ва аз Тоҷикистон дар хориҷи кишвар рух дода бошад: мисол, ҳангоми ба миён омадани зарар, марг, ҳодиса, офати таббӣ ва бастани шартнома.

4. Вобаста ба баҳси ба миён омада: – яъне баҳси шаҳрванди хориҷӣ ба шаҳрванди Тоҷикистон ё давлати сеюм дар Тоҷикистон бошад.

Бояд қайд кард, ки се унсури асосии аввалро унсури чорум баҳсӣ ба вучуд омада кафолат медиҳад. Бо ҳамин хусусиятҳо маҳз ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ моҳияташро дар доираи дигар мафҳумҳо нигоҳ дошта метавонад.

Ба ақидаи коршиносони соҳаи ҳуқуқ, омузиши соҳаи мазкур дар замони муосир ба як шоҳаи мустақили ҳуқуқи инсондӯсти маъмул гардида, муносибатҳои муҳими ҷамъиятиро ба танзим мебарорад.

Дар айни замон, аксарияти давлатҳои ҷаҳон дар муносибатҳои иқтисодии байналмилалӣ ҳамчун субъекти мустақил баромад мекунанд, аз ҳамин рӯ дар ҷомеаи муосир ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ кафили ҳуқуқҳои

хусусӣ-ҳуқуқии субъектони муносибатҳои байналмилалии хусусӣ ба шумор меравад.

Бо таҳлили изҳороти гуногун ба хулосае омадан мумкин, ки ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба низоми ҳуқуқии мураккаб ишора мекунад, ки ҳуқуқи миллии маданӣ, оилавӣ, меҳнатӣ, муурофиавӣ ва ғ.. дар танҳои муносибатҳои байналмилалии хусусиро бо пурраги фаро гирифта наметавонад, зеро талаботи ҳуқуқии инсоният дар рӯи замин тақозои онро дорад. Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз нигоҳи моҳият бо вазъи сиёсӣ иқтисодӣ, иҷтимоӣ фарҳангии давлат вобаста аст ва аз нигоҳи навъ ё табиат ба ҳуқуқи хусусӣ шомил аст дорои сарчашмаҳои хос мебошад, ки онро набояд ба ҳуқуқи маданӣ ё ҳуқуқи оилавӣ ва ё ба ҳуқуқи меҳнатӣ ва на ба низоми ҳуқуқи байналмилалӣ шомил намудаанд ғайриимкон аст.

Ҳамин тариқ, ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз маҷмуи меъёрҳо ва принципҳои иборат мебошад, ки онҳо шароитро баҳри танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсурҳои хориҷӣ бо назардошти муқаррар кардани мазмуни меъёрҳои ҳуқуқи хориҷӣ дар асоси тафсири расмӣ, таҷрибаи татбиқ ва доктрина дар давлати хориҷӣ ва ғайра ба роҳ монда мешавад. Хусусияти хоси ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар он ифода мегардад, ки ҳамчун соҳаи ҳуқуқ предмет, усул (метод)-ҳо, принципҳо, категорияҳои ҳуқуқӣ ва ҳолатҳои муқаррар менамояд, ки дигар навъҳои ҳуқуқ, чӣ ҳуқуқи хусусӣ ва чӣ ҳуқуқи оммавӣ доро нестанид ва дар танзими ин муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсурҳои хориҷӣ дар қанор мемонанд.

1.3. Таносуби ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ дар ташаккули ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ

Зарурияти омӯзиш ва таҳлили ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ дар он ифода мегардад, ки бо дарки баланди табиати ҳуқуқии ҳар яке аз онҳо таносуб гузошта шавад. Таърихи давлатдорӣ ва ҳуқуқи Тоҷикистон бо чунин хусусиятҳои фарқкунандаи хоси худ ин категория ва истилоҳоти ҳуқуқро бо пешрафти муносибатҳои ҷамъиятӣ дар низоми ҳуқуқи миллий медонад.

Аввалан бояд, ки оид ба ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ, нигоҳи муҳаққиқон ва чӣ тавр дар сарчашмаҳои ҳуқуқии ниёгон таваҷҷӯҳ шудааст, баррасӣ намоем. Баъдан, барои муайян кардани ин навъҳои ҳуқуқ, сабабҳои пайдоиш ва рушди ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ зарурият ба миён меояд.

Профессор Р.Ш. Сотиволдиев дар баррасии категорияи «ҳуқуқ» чунин қайд менамояд: ҳуқуқ – падидаи беназири ҳаёти инсон ва мураккаби ҷамъиятӣ буда, атрофи он аз замони ташаккулаш ва дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ фикру андешаҳои зиёд ва мухталиф то ин ҷониб иброз гаштаст [167, с. 5]. Чунончи дар оғози масири таърих инсоният доир ба масоили пайдоиши падидаи иҷтимоии ҳуқуқ дар сарчашмаҳои ҳуқуқи қадимаи ниёғонамон чӣ воқеаҳои ҷолиби ҳуқуқӣ рӯх додааст, тасвир ёфтаанд, аз ҷумла аз давраи Авесто ин раванд оғоз меёбад ва маҳз пайдоиши падидаҳои ҳуқуқии ниёғонамон дар ҳамин давраи таърихи қадимӣ ҳалқи тоҷик ба вуқӯъ омадааст. Дар ибтидо тафовут байни падидаҳои ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ чандон дида намешуд ва таваҷҷӯҳ ба онҳо дар давраи Авесто оғоз мегардад.

Профессор И.Б. Буризода доир ба пайдоиши ҳуқуқ ҳамчун танзимкунандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ дар давраи қадимӣ ҳалқи тоҷик чунин қайд мекунад, ки асоси ташкили механизми нави пайдоиши ҳуқуқ дар амали қувваҳои ғавқуттабӣ асос ёфтаанд, ки онҳоро дар ҷамъияти ибтидоӣ «важ» ё «вар» ном мебарданд ва ҳангоми баҳсҳои байни одамон ба миён меомад, ба танзим дароварда мешуд [57, с. 10]. Профессор А.Ғ. Ҳоликзода дар он андеша аст, ки ниёғони қадими этникии ҳалқи тоҷик дар фаҳмиши истилоҳи «важ» асосан оҳан, оташ ва обро истифода мебардаанд [199, с. 94].

Истилоҳи иҷтимоӣ-ҳуқуқии «важ» ҳамчун механизми ҳалли баҳсҳо ва муҳолифати аъзоёни ҷамоат, қавму қабила пайдо гардида, бо рушди инкишофи муносибатҳои ҳуқуқии инсоният одат карда, муносибатҳои ҳуқуқии ниёғони қадимаи тоҷикро то ислом ва баъди исломи муносибатҳои ҷамъиятӣ ва давлатиро ба танзим медаровард. Дар хусуси баъзе аз ин шаклҳои ҳуқуқ дар ёдгориҳои таърихӣ ҳалқи тоҷик, аниқтараш Шоҳномаи

Абулқосими Фирдавсӣ «Шайаст на шайаст», яъне «Иҷозат додан – Иҷозат надодан» [198] доир ба дилхоҳ ҳуқуқҳои қавму қабила ва ҷамоатҳоро дар табиати ҳуқуқи худ нигоҳ дошта, муносибатҳои ҷамъиятиро ба тазим мебаровард. Профессор И.Б. Буризода чунин қайд менамояд, ки дар Тоҷикистони таърихӣ ду шакли ваз маъмул буд: «важи гарм», яъне бо истифода аз оҳани тафсондашуда ва «важи сард», яъне бо истифода аз оби хунук, нушокии муқаддас, мадҳушкунанда, барсама ё моеи дигари захролудкунанда [58, с. 30].

Ҳамин тариқ ёдовар аз он шавем, ки ориёҳои қадим ҳангоми ба амал баровардани адолати иҷтимоӣ дар ҳолати мавҷуд набудани ҳуқуқи муайян барои исботи гуноҳи шахс, аз худоён ва фариштаҳо кӯмак металабидаанд. Аз ин рӯ, баҳри пешгирии вайронкунии меъёре, ки аз ҷониби дигарон содир гардидаст бо кӯмаки қувваҳои табиат исбот меёфт [136].

Чунин чараён минбаъд, аз насл ба насл, ки дар давраи рушди мутамаддини зардуштӣ зиндагӣ мекардаанд, ҳамчун мерос боқӣ монда [255, с. 135] то рушди ҳуқуқи исломӣ амал кард. Аз таҳқиқотҳои И.Б. Буризода ва А.Ғ. Холиқзода маълум мегардад, ки таърихи ниёғони мо ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусиро ҷудо намекунад ва ҳамаи муносибатҳои ҷамъиятӣ дар асоси меъёрҳои ҳуқуқи Авесто, Эълумияи Куруши Кабир, Қурон, Ҳадис, Иҷма, Қиёс, урфу одатҳо ва анъанаҳои ниёғонамон то давраи ҳуқуқи Россияи подшоҳӣ ба танзим дароварда мешуд. Профессор О.Н. Садиков соҳаҳои ҳуқуқро ба ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ ҷудо мекунад, ки ҳар яке аз ин соҳаҳо бо усулҳои танзимкунандаи хоси худ аз ҳамдигар фарқ мекунад ва соҳаҳои дигари ҳуқуқро истисно намекунад, танҳо имконият медиҳад, ки вазифаҳои асосӣ ва хусусиятҳои умумии ҳар як соҳаи мазкурро вобаста ба механизми ҳалли масъалаҳои ҷамъиятӣ мефаҳмонад, ки дар танзими рушди қонунгузорӣ ва дар фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ нофаҳмӣ ба вучуд наояд [157, с. 22].

Тавре, ки И.Б. Новитский қайд менамояд: «Улпиян дар он андеша аст, ки «ҳуқуқи давлатӣ» ҳуқуқест, ки «Ad statum rei Romanae spectat» (яъне мавқеъ

ва манфиятҳои давлати Рим ишора мекунад) ва ҳуқуқи хусусӣ бошад «ad singularim utilitatem» (яъне ҳимояву манфиятҳои шахс) равона шудааст. Дар баробари ин Улпиан ҳуқуқи хусусиро вобаста ба хусусият ва манфиятҳои ҳимояи ҳуқуқ аз манфиятҳои шаҳрвандон меонад [102, с. 3].

Дар ин хусус И.А. Покровский чунин пешниҳод менамояд: Истилоҳи ҳуқуқи «шаҳрвандӣ» ё «хусусӣ» аз замонҳои қадим маълуми машҳур аст, ки ҳуқуқшиносони аъруфи Рими қадим аз ин мафҳумҳо истифода мекарданд, вале онҳо тамоми қисмати ҳуқуқро ба ду соҳаи бузурги ҳуқуқ – ҳуқуқи оммавӣ (*jus publicum*) ва ҳуқуқи хусусӣ ё маданӣ (*jus privatum*) ҷудо мекунанд [149, с. 6].

Аз даврони қадим то ин ҷониб бо хусусиятҳои муайянкунандаи худ, як соҳаи ҳуқуқро аз соҳаи дигари ҳуқуқ ҷудо намудан дар илм ё амалия як падидае мебошад, ки низоми ҳуқуқи давлатро мустақкам мегардонад. Академик М.А. Маҳмудзода дар ин маврид назари хоси худро дорад ва ба маврид қайд менамояд: «ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ яке аз таснифҳои ҳоло эътирофгаштаи ҳуқуқ дар байни олимон ва амалия ба ҳисоб меравад. Тафовути ҳуқуқи хусусӣ (*jus privatum*) ва ҳуқуқи оммавӣ (*jus publicum*) дар Рими қадим аз ҷониби ҳуқуқшиноси намоёни Рим Улпиан пешниҳод шуда, то имрӯз истифода мешавад. Мавзӯи танзими ҳуқуқи оммаро манфиятҳои омма (ҷомеа ва давлат) ва манфиятҳои ҳуқуқи хусусӣ бошад, корҳои хусусӣ ташкил медиҳад [117].

Дар ин радиф бошад Д.И. Мейер доир ба таснифоти ҳуқуқи хусусӣ чунин андеша дорад: «Одатан ҳуқуқи шаҳрвандӣ (*jus civile*), илм дар бораи вазифаҳо ва ҳуқуқҳои ба шумор меравад, ки муносибатҳои шаҳрвандиро ҳамчун як шахс муайян мекунад ва ҷаро ҳуқуқи маданӣ дар баъзе вақт ҳуқуқи хусусӣ (*jus privatum*) истифода мешавад, вале ин таъриф маҳдуд аст [128, с. 38]. Чуноне, ки профессор Қ.Ш. Қурбонов қайд менамояд, ки ибораи ҳуқуқи маданӣ аз ҳуқуқи сивилии римӣ (*jus civile*) сарчашма мегирад, *jus civile* ҳуқуқи шаҳрвандони аслии Рим-квиритҳо буд [107]. Барои ҳамин ҳуқуқи хусусиро

дар баъзе маврид ҳуқуқи сивилӣ мегуянд, олимони дар ин соҳа кор мекардагиро сивилист ном мебаранд [175, с. 1].

Дар ин маврид профессор Р.Ш. Сотиволдиев чунин қайд менамояд, ки сабаб он буд, ки дар афкори ҳуқуқшиносони Римӣ ҳуқуқи фитрӣ эътироф гашта, мафҳуми ҳуқуқи позитивӣ пешкаш нагашта буд ва баъдан Улпиян ҳуқуқи омма ва ҳуқуқи хусусиро чудо мекунад [168, с. 88]. Дар робита ба ин назарияҳо гуфтан ба мавридаст, ки дар илми ҳуқуқ назарияҳои гуногун пешниҳод карда шуданд. Албата дуруст аст, ки бо як истиллоҳи ҳуқуқ, соҳаҳои ҳуқуқиро муайян кардан ғайриимкон аст, аммо муносибатҳои нави ҷамъиятӣ, ки ба вучуд омаданд, дар табиати ин ё он соҳа мавриди омӯзишу танзим қарор дода мешавад. Мисол, гузариш аз як иқтисод ба иқтисодиёти дигар, тағйир ёфтани речми давлат, муносибатҳои нави соҳаҳои муҳими ҷамъиятӣ, инкишоф ёфтани муносибатҳои доду гирифтӣ молию пулӣ байни шахрвандон, ташкилотҳо, ширкатҳо ва ғ. тақозои омӯзишу танзими ҳуқуқиро ба вучуд овард. Бо чунин назардошт дар ҳуқуқи миллӣ, ҳуқуқи оммавӣ-давлатӣ имкон надорад, ки ҳамаи падидаҳои муносибатҳои ҳуқуқи хусусиро танзим намояд, зеро муносибатҳои хусусӣ дар ҳоли рушду ташаккул қарор доранд.

Новобаста аз мавҷудияти ин назарияҳои гуногун, И.А. Покровский чунин қайд мекунад: «баъзе муҳаққиқон кӯшиш карданд, ки бо нишондоди меъёрҳои дигари моддӣ дар ин самт, фарқият байни ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ вобаста бо хусусият ва мазмуни муносибатҳои, ки танзим карда мешаванд, пешниҳод менамояд. Дар робита ба ин соҳаи ҳуқуқе, ки муносибатҳои молу мулкиро танзим мекунад, соҳаи ҳуқуқи маданӣ мебошад, дигарон бошанд, баракс аз як тараф фарқият дар усули (методӣ) ҳимоя ва кафолати судӣ медонанд» [149, с. 8].

Б.Б. Черепакхин дар асоси таҳлили назарияи олимони аврупоӣ ва ватанӣ, бартариро ба ин назарияҳо медиҳад: «сарфи назар аз назарияҳои гуногун чунин меъёрҳо ба мо имконият медиҳад, ки барои пайдо кардани маълумотҳои асосӣ оид ба як чанд хусусиятҳои соҳаҳои ҳуқуқи оммавӣ ва

ҳуқуқи хусусӣ тафовут гузорем. Мисол, намояндагони гурӯҳи якум ба он ақида мебошанд, муайян кардани фарқият байни ҳуқуқи оммавӣ аз ҳуқуқи хусусӣ вобаста ба мазмуни муносибатҳои танзимшуда асос ёфта, ҳамин тариқ, фарқ байни соҳаҳои ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ вобаста ба меъёрҳои моддӣ гузошта мешаванд. Намояндагони гурӯҳи дуюм бошанд чунин нуқтаи назар доранд, ки танзим ё ба вучуд овардани муносибатҳои гуногуни ҳуқуқро қабул доранд, чигуна меъёрҳои муайяни ҳуқуқ ин ё он муносибати ҳуқуқиро танзим ё муайян мекунад. Асосҳои фарқ ё ҷудонамудани ҳуқуқи оммавӣ аз ҳуқуқи хусусӣ як ченаки расмӣ мавҷуд аст, ки ин ченакро меъёрҳои моддӣ ташкил мекунад [206, с. 96-97].

Вобаста ба ин мавзӯ И.А. Покровский ҳамчун ченак (критерия)-усули танзими муносибатҳоро муносиб ва пешниҳод менамояд, ки агар низоми ҳуқуқи давлат муайянкунандаи муносибатҳои ҳуқуқ бошад, пас ҳуқуқи маданӣ баръакси он, яъне низоми идоракунадаи муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ амал мекунад [149, с. 10]. Чунин нуқтаи назарҳо бешумораанд, вале дар маънии васеъ ҳар як муносибати ҷамъиятӣ танзими алоҳидаи ҳуқуқро талаб менамояд, аз ҳамин лиҳоз соҳаҳои ҳуқуқро ба ду қисм ҷудо менамоянд, ки ин соҳаҳои ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ мебошанд.

Солҳои охир дар байни олимону муҳаққиқон диқати махсус ба ин соҳаҳои ҳуқуқ бисёр ба чашм мерасад. Мисол, намояндагони меъёрҳои моддӣ барои ҷудо намудани ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи оммавӣ дар навбати аввал ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд. Онҳо аз ҷониби Демосфон ҳанӯз ҷонибдори карда шуда буданд, ки бевосита ба ин гурӯҳ пайравӣ мекарданд: Улпиан, Фон, Савини, Аренса, Меркеля, Дренбурга. Тарафдорони гурӯҳи дуюм бошад бо чунин савол меъёрҳои моддиро пешниҳод менамоянд, ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ манфиатҳои аз ҷониби меъёрҳои моддӣ ё меъёрҳои қонуният, ҳуқуқҳои молумулкӣ ва шахсӣ муҳофизат карда мешаванд, қабул доранд [206, с. 101].

Ҷонибдорони ченаки (критерияӣ) расмӣ (меъёрҳои моддӣ)-ро вобаста ба

таносуби ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ бо назарияҳои мухталифи худ аз як дигар бо хусусиятҳои хоси назарияҳои онҳо ба се самти асоси тасниф намудан мумкин аст. Якум, баъзе аз онҳо хусусияти меъёрҳои моддиро оид ба ҳимояи ҳуқуқвайронкуниҳо медонанд. Дуюм, вобаста ба мавқеи ҳуқуқҳои субъективӣ, ки дар муносибатҳои ҳуқуқӣ иштирок мекунанд, ҷонибдорони ин назария, Эннексерус, Гирке, Регелсбергер, Козак, Бидман, Кромэ, Бриг Леген ва дар байни олимони рус – Е. Трубетской, В. Михайл. Сеюм, аз ҷониби Ш. Рудолф пешниҳод шуд, ки «усулҳои, ки муносибатҳои ҷамъиятиро танзим мекунад, дар ин назария мавқеи ҳуқуқҳои субъективӣ ишғол менамоянд, ки дар ин муносибатҳои ҳуқуқи таъмин мегардад, ба назарияҳои мутамарказ ва ғайримутамарказӣ шомиланд ва ин назария баъзе ҷонибдорони худро пайдо намуд, ба монанди И.А. Покровского [206, с. 107].

Пас қайд намудан зарураст, ки агар ҳуқуқҳои субъективӣ ба назарияи мутамарказ ва ғайримутамарказ шомил бошад, низоми ҳуқуқи давлатӣ ба низоми ҳуқуқи мутамарказ ва ғайримутамарказ шомил аст, пас ҳуқуқҳои субъективӣ, ки дар низоми муносибатҳои ҳуқуқи хусусӣ шомиланд унсурҳои асосии идоракунандаи низоми ҳуқуқ бояд вучуд дошта бошад. На бояд, ки дар ин низом, ҳуқуқҳои субъективӣ ба назарияи мутамарказ ва ғайримутамарказӣ шомил бошанд, вале онҳо танҳо ба назарияи мутамарказ ва ғайримутамарказӣ наздикӣ доранд.

Чуноне, ки И.А. Покровский қайд мекунад, ки агар ҳуқуқи давлатӣ низоми мутамаркази муносибатҳои ҳуқуқӣ бошад, пас ҳуқуқи граҷданӣ баръакси он, низоми мустақили идоракунандаи ҳуқуқ вучуд дорад. Дар ҳақиқат ин ду назария бисёр паҳншуда ва назаррас мебошанд, яъне назарияи ҳуқуқҳои субъективӣ дар муносибатҳои ҳуқуқӣ ва назарияи мутамарказ ва ғайримутамарказкунӣ. Дар маҷмӯъ, сухан дар бораи мониторинги ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ, танҳо дар ду ҳолати фазои гуногуни ҳуқуқ меравад. Назарияи якум оид ба ҳолати фазои муносибатҳои ҳуқуқӣ ва ҳуқуқҳои субъективӣ – назарияи дуюм дар ҳолати фазои муносибатҳои ҳуқуқҳои объективӣ меравад [206, с. 110]. Ҳамин тариқ, дар асоси назарияҳои

номбаршуда тақсимоти ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ бояд дар таносуби соҳаҳои ҳуқуқ – меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ ва расмӣ дар алоҳидагӣ нишон дода шавад. Тавре бояд меъёрҳои расмиро муайян кунем, ки муносибатҳои ҳуқуқиро байни низоми ҳуқуқи оммавӣ ва низоми ҳуқуқи хусусӣ таносуб гузорад. Мисол дар байни ин ду низом, принципҳои ҳамоҳангсозӣ ва таҳлили асосии ҳуқуқӣ меравад, ки муносибатҳои номукамали низоми ҳуқуқи хусусиро дар бисёр маврид низоми ҳуқуқи оммавӣ нобаробарии муносибатҳои ҳаётан муҳими хусусиро таъмин мекунад, дар кадом мавриде, ки набошад на бояд ҳуқуқи оммавӣ баробариро дар муносибатҳои ҳаёти хусусӣ таъмин намояд.

Чӣ тавре, ки муҳақиқони ҳуқуқи оммавӣ қайд менамоянд, ки ҳуқуқи оммавӣ ҳама вақт бо принципи мувозинати тарафҳо ва иштироки субъектони муносибатҳои ҳуқуқӣ асос ёфта, дар низоми қонунгузорию давлат танзими мутамаркази муносибатҳои ҳаётро таъмин менамояд. Чуноне, ки Б.Б. Черпахин қайд менамояд, ки муносибатҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ дар асоси принципи тобеияти субъектон асос ёфта ва дар низоми ҳуқуқи давлат хеле муҳим аст, ки танзими муносибатҳои ҳаётан мутамарказшударо дар бар мегирад. Мавқеи ин гуна фарқиятгузорию инкор карда мумкин аст, ки асосан ба назарияи олимони фаронсавӣ Л. Дюгуин алоқаманд аст.

Аз ҷониби И.А. Покровский ин назария чунин таснифи худро ёфтааст: чуноне Дюгуин мефармояд, ки ҳамаи низоми ҳуқуқ дар ду маъноӣ – ҳокимияти давлатӣ (*imperium*) ва ҳуқуқҳои субъективии шахсонӣ воқеӣ (*dominium*) фаҳмида мешавад. Аммо ин ду мафҳум бисёр истифодашаванда ва паҳнғашта мебошанд, ки инкори онҳо дар ҷомеаи инсоният истисно шудааст. Вале ҳар як инсон дорои функцияи муайяни хоси худ аст, ки бо ин функция аъзои ҷомеа мегардад.

Тавре, ки И.А. Покровский бо чунин тавфаккури этники замони муосир ва бо назардошти душвориҳои замони ҳеш қайд мекунад, ки инсон на дорои як ҳадаф аст, балки моҳиятан шабоҳат ба мошин аст, ки ин мошини бузург аст, танҳо ҳуқуқ онро муайян мекунад, ки айна ҳол вучуд дошта бошад, зеро

он ба манфияти мошинҳои ғайрисиёсӣ табдил меёбад [149, с. 85-89]. Дар ин радиф Ю.А. Тихомиров дар таҳқиқоти худ ба ин мушкилот рӯ ба рӯ мегардад, ки бо таъҷиб дар асоси таҳлили муфассали назарияи олимони Аврупо ва Русҳо чунин хулосаро пешниҳод менамояд: Ташаббуси заҳматҳои зиёд барои дарёфти фарқи ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи оммавӣ асосан дар мазмуну моҳият ва манфиати онҳо дида мешавад. Бояд барои таснифи муносибатҳои ҳуқуқӣ мувофиқ бошанд. Аз баски меъёрҳои ҳуқуқи оммавӣ на ҳама вақт манфиатҳои зиёди инсониятро дар радифи давлат муайян мекунад, вале дар ҳаёти воқеии инсоният соҳаи ҳуқуқи хусусӣ мавҷуд аст, ки ҳаёти воқеии инсониятро пурра мегардонад [183, с. 5]. Муносибатҳои ҳуқуқе, ки кадом манфиатҳои соҳаҳои мазкурро таносуб мегузорад ё ин ки чӣ гуна онҳоро муайян менамояд, бо пуррагӣ ё ин ки асос барои таносуб гузоштан илмӣ ҳуқуқ ва амалияи танзими ҳуқуқ мушоҳида мегардад.

Имконияти пайдо кардани заминаҳои ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи оммавӣ дар муҳтавои муносибатҳои ҳуқуқӣ низ бо чунин далелҳо тасдиқ карда мешавад, таърихи ҳуқуқ ба мо намунаҳоро дар бораи шакли ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи оммавӣ, ки табиати онҳо ки чӣ гуна муносибатҳоро қабул менамояд пешниҳод менамояд. В.Ф. Яковлев чунин қайд менамояд, ки муаллифи назарияи расмӣ диққати муаллифони дар бораи муносибатҳои ҳуқуқӣ ҷалб менамояд ва он чизе, ки дар назарияи онҳо зоҳир мешавад вале онҳо уҳдадорҳои худро ба назарияи расмӣ нишон медиҳанд. Вале дар назарияи Шуравӣ меъёрҳои ҳуқуқ дар қонуни амалкунанда тақсим карда намешуд [217, с. 146]. Л.С. Явич яке аз аввалинҳо шуда дар таълимоти ҳуқуқии Шуравӣ чунин назария пешниҳод карда буд, ки ҳамчун ченаки (критерияи) асосӣ ин муносибатҳоро ба уфуқӣ ва амудӣ тақсим менамояд.

Вобаста ба мавқеи низоми ҳуқуқӣ ду соҳаи васеи мустақили ҳуқуқ тасниф мегардад, яке аз онҳо соҳаи ҳуқуқе, ки асосан ба муносибатҳои уфуқӣ дохил карда мешаванд (маданӣ, оилавӣ, меҳнатӣ) ва соҳаҳои ҳуқуқе, ки танзимкунандаи муносибатҳои амудӣ мебошанд (маъмурӣ, ҷиноятӣ, муурофиявӣ) пешниҳод менамояд [214, с. 129]. Ин як ҳикмати фалсафӣ нест, ки

илмҳои ҳуқуқ бо ин ақидаи муносибатҳои уфуқӣ ва амудӣ амал кунанд, аз ин рӯ арзиши чунин таснифот, танҳо барои унсурҳои танзими ҳуқуқи муносибатҳои ҷамъиятӣ пешниҳод гардидааст.

Дар ин маврид маъёрҳои расмӣ ҳамаи паҳлуҳои муносибатҳои сиёсӣ ва иқтисодиро дар бар мегирад, ки чунин назария аз ҷониби О.С. Иоффе пешниҳод мегардад ва вобаста ба мафҳуми «ҳуқуқи хусусӣ» таъкид менамояд: бо далелҳо ё таклифҳои умумӣ, ҳуқуқи хусусиро қабул карда метавонем, ҳуқуқи хусусӣ танҳо дар муносибатҳои муомилоти молӣ ва истехсоли мол фаҳмида мешавад. Аммо ҳуқуқи хусусӣ ҳамаи паҳлуҳои муносибатҳои хусусиро вобаста ба мафҳуми маҳдуди он фаро мегирад. Барои чӣ? Зеро дар ҳар яке аз онҳо як ё якчанд намуди маҳсулот истеҳсол мешавад. Ҳамин тариқ, чизҳое, ки ба монанди молҳо соҳибони онҳо пуштибони мекунанд фаҳмида мешавад, читавре, ки дар ин маврид К. Маркс қайд менамояд, ки «соҳибони онҳо бояд, ки муносибати якдигарро ба якдигар изҳор карда тавонанд». Баробарии мол ифодагари баробарӣ ва хусусиятҳои ҳуқуқи хусусӣ аст ва ин муносибатҳои хусусии ба тичоратӣ мол табдил меёбад ва ҳамчун мақоми дуҷуми ҳуқуқи маданӣ мебошад, ки предмети асосии онро заминаҳои баробарҳуқуқии онҳо ташкил мекунад [93, с. 23-24].

Меъёрҳои расмӣ ба таври васеъ дар тамаддуни ҳуқуқи муносири Россия ва Қазоқистон пазируфта шуд аст. Масалан, назарияи И.А. Покровский ва Б.Б. Черпахин дастгирӣ ёфт ва аз ҷониби С.С. Алексеев идома дода шуд: «ду мафҳум пешниҳод карда шудааст – ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ дуруст аст. Онҳо қисмҳои мушахас нестанд, вале онҳо соҳаҳои муайян мебошанд, ки муносибатҳои муайяни ҷамъиятиро танзим мекунанд, мисол (ҳуқуқи оммавӣ) оғоз меёбад аз ҳокимият, яъне ҳокимияту тобеъият ва дигараш (ҳуқуқи хусусӣ) ибтидои ҳокимият, баробарҳуқуқӣ, қобилияти субъектҳо, худидорашаванда барои муайян кардани муносибатҳои ҷамъиятӣ фаҳмида мешавад. Дар айни замон бояд донист, ки ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ дар таркиб ва шаклҳои гуногуни соҳаҳои дигари ҳуқуқ мушоҳида мешаванд [29, с. 42-46]. Меъёрҳои расмиро И.А. Покровский чунин шарҳ дода аст:

«хуқуқи оммавӣ соҳаи муносибатҳои муҳими ҳокимиятиро дарбар мегирад ва ҳуқуқи хусусӣ соҳае аст, ки тарафҳо дар муносибатҳои ҳуқуқӣ баробаранд» [157, с. 42-46]. Дар баробари ин чунин қайд намудан лозим ва зарур аст, ки вобаста ба табиати ҳуқуқӣ, ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусиро шарҳ додан мумкин аст. Мисол агар ҳуқуқи оммавӣ сирф табиати ҳокимияти дошта бошад ва хусусиятҳои сиёсиро дар меъёрҳои расмии худ нигоҳ дорад, пас ҳуқуқи хусусӣ баракси он, яъне меъёрҳои ҳуқуқи оммавиро расман дар худ қабул надорад, ҳуқуқи оммавӣ меъёрҳои расмиро тавлид кунад ҳам, вале табиати меъёрҳои ҳуқуқи хусусӣ дар худ хусусиятҳои ҳуқуқҳои фитрӣ ва позитивиро дар худ нигоҳ медорад, ки сирф муносибатҳои баробарҳуқуқии субъектҳоро муайян ва таъмин мекунад.

Меъёрҳои расмие, ки аз ҷониби давлат қабул карда мешавад набояд, ки ба ин соҳаи муҳими ҷамъият ва инсоният муқобил бошад. Давлат тавлидкунандаи ҳамаи меъёрҳои ҳуқуқ нест, танҳо таҳқиқбарандаи меъёрҳои ҳуқуқ аст. Аз ин рӯ зарур аст, ки ба як меъёри расмӣ маҳдуд набояд шуд, балки хусусиятҳо ва унсурҳои фарқкунандаи ин ду соҳаи намоёни ҳуқуқро дар низоми ҳуқуқи давлат дуруст муайян намуд. Дар қорҳои таҳқиқоти ду олим, аз ҷумла Е.А. Суханов ва В.Ф. Яковлев мавзӯи ҳуқуқи хусусӣ муфассал баррасӣ шудаанд. Аз ҷумла, Е.А. Суханов қайд менамояд, ки тақсими ҳуқуқ ба ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи оммавӣ бисёртар аҳаммияти мубрамиятро дар худ нигоҳ доштааст. Фарқияти байни онҳо асосан манфиятҳои шахсӣ ва ҷамъиятӣ, ки асоси ибтидоии онҳоро ташкил медиҳад, ифода мегардад. Муваффақияти одилонаи ҳуқуқ бояд дар асоси чунин фарқиятҳо вучуд дошта бошад, ки ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи оммавӣ танзимкунандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ бошанд. Меъёрҳои одилона ё адолати ҳуқуқ тавре қабул карда шавад, ки фарқият байни ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи оммавӣ асос шуда тавонад. Аз ин рӯ ҳуқуқи маданӣ ё хусусӣ (*jus civile*) аз давраи Рими қадим оғоз ёфта бо пирнсипҳои зерин арзи ҳасти дорад: баробарҳуқуқӣ ва мустақилияти иштирокчиён, дахлнопазирии моликияти хусусӣ, озодии шартнома, низоми мустақили судӣ, ки барои ҳифзу манфиятҳои ҳуқуқҳои поймол шуда амал

мекард асосии ҳасти дорад [74, с. 2].

Ф.С. Сулаймонов қайд менамояд, ки барои категорияи мафҳумҳо, институтҳо, ки аз тарафи соҳаҳои ҳуқуқи оммавӣ ва маданӣ ё хусусӣ истифода мешаванд, алалхусус ҳамчун асос барои рушди ҷомеа ва иқтисодиёт амал карда тавонанд. Бояд муайян кард, ки сарфи назар аз ҳама навсозиҳои, ки дар ҳуқуқи маданӣ ба миён гузошта шуда аст, аз ҷумла, падидаи ҳуқуқи уҳдадорӣ, ҳуқуқи мерос, ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ, ҳуқуқи корпоративӣ ва маркази ҳамаи ин падидаҳои ҳуқуқи маданӣ зерпадидаи асосии ҳуқуқи ашъӣ ташкил мекунад, диққати махсус дода шавад [247, с. 58].

Муҳақиқон соҳаи ҳуқуқи хусусиро таҳлил намуда, бартариро танҳо ба ҳуқуқи маданӣ аз дигар соҳаҳои ҳуқуқии ҷомеаи муосир қабул дораанд. Дар ҷамъият шуури ғайрифайол такмилдиҳандаи соҳаҳои ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ ба шумор меравад, ки бо пешрафти муносибатҳои ҷамъиятӣ дигар соҳаҳои ҳуқуқ дар доираи ин ду соҳаи намоёни низоми ҳуқуқи давлат пайдо мегарданд, рушд мекунад ва барои ҳифзу ҳимояи манифитҳои инсоният, ҷамъият, давлат ва муносибатҳои ҷамъиятии давлат хизмат мекунад. Дар таҳлили назарияҳои гуногуни кор равшантар маълум шуд, ки таносуби ду соҳаи ҳуқуқи намоён дар табияти ҳуқуқӣ ва роҳҳои таъсирбахши муносибатҳои нави ҳуқуқӣ ҷудо намудан ё фарқ гузоштан мумкин аст. В.Ф. Яковлев чунин тақсимои ҳуқуқро эътироф ва қайд менамояд: «қисмати асосии ҳуқуқро ба ду соҳаи ҳуқуқ ҷудо мекунад, аз ҷумла дар Россия ҳуқуқро ба соҳаҳои ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи оммавӣ ҷудо мекунад. Гарчанде, ки дар назарияи ҳуқуқ, ақидаҳои гуногуни ҷолибе дар бораи тақсими ҳуқуқ ба ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ вучуд доранд... Пеш аз ҳама, мавҷудияти қисми асосии ҳуқуқ бояд, ки ба манфияти ҷомеаи хусусӣ ва оммавӣ алоқаманд бошад. Ҳуқуқи хусусӣ дар асоси ин манфиятҳои ҳуқуқ, ҳуқуқҳои шахсро кафолат медиҳад ва ҳар яке аз онҳо воситаҳои ҳуқуқро барои ноил шудан ба ҳадафҳои эҳтиётот ва манфиатҳои шахсии худ истифода мебарад. Баръакс, ҳуқуқи оммавӣ ҳамаи ҳуқуқҳои шахрвандон ва

чамбиятро эътироф ва ба онҳо имконият медиҳад, ки ҳукуку манфиатҳои онҳо таъмин карда шавад. Дар айни замон, манфиатҳои ҳукуки оммавӣ манфиатҳои давлатро чун манфиатҳои умумишаҳрвандони давлат эътироф мекунад. Давлат набояд ҳамчун унсури асосии манфиатҳои ҳукуки оммавӣ, дар маҷмӯъ манфиати ҷомеаро ҳифз ва эътироф мекунад» [216, с. 146]. Ба таври мукамал ин концепсияи тақсимои ҳукук аз ҷониби В.С. Нерсеянс таҳқиқ шудааст: «ҳукуқшиносони Рим ҳукуки амалкунандаро дар доктринаи таълимӣ ҳамчун маҷмӯи соҳаҳои ҳукуки-оммавӣ ва ҳукуки-хусусӣ чудо намуда буданд. Чунин тақсимои соҳаҳои ҳукук ба ҳукуки оммавӣ ва ҳукуки хусусӣ дар ҳукуки минбаъдаи Аврупо пайдо гардида буд, ки дар таълимоти сармоядорӣ соҳаҳои ҳукук дубора эҳё гаштанд.

Дар шароити парокандашавии соҳаҳои ҳаёти шахсӣ ва тақсимои ҷиддии соҳаҳои ҳукуки оммавӣ ва ҳукуки хусусӣ, инчунин ҷудоии ҷомеаи шаҳрвандӣ аз давлат (ҷамбияти сиёсӣ), фарқ байни ҳукуқҳои шахсӣ ва хусусӣ (узви ҷомеаи шаҳрвандӣ) ва ҳукуки шахсони мансабдори давлатӣ (шаҳрванд узви ҷамбияти сиёсӣ) пайдо гаштааст ва таносуб аз ин ҷамбияти Аврупои сар мешавад [139, с. 28]. Чи тавре, ки назарияҳои гуногун пешниҳод шуда бошанд ҳам, вале баъзе аз онҳо ҳаёти воқеиро пурра фарогир набудаанд ё ки ин назарияҳои монанд дар бораи мавҷудияти соҳаҳои ҳукуки-оммавӣ ва ҳукуки-хусусӣ дар таҳаввулоти илмӣ ё сармоягузорӣ мебошанд ва ба маънои воқеӣ ҳамчун ҳукуки ягона шакли умумии муносибатҳои ҷамбиятӣ дар асоси принципи расман баробарҳуқуқӣ пайдо гашт, ки соҳаҳои ҳукуки оммавӣ ва ҳукуки хусусӣ бояд пурра карда шавад.

Ҳукуки оммавӣ – ин қисми асосии низоми ҳукук ба ҳисоб меравад, ки меъёрҳои он ба ҳимояву манфиатҳои умумӣ ва манфиатҳои давлатӣ нигаронида шудаанд, ки он ба фаъолияти давлатӣ ва ташкилию ҳокимиятии он оид ба иҷрои салоҳият, вазифаҳо ва ҳадафҳои давлатию ҷамбиятӣ алоқаманд аст. Ҳукуки хусусӣ бошад аз ҳукуки оммавӣ фарқ мекунад, мисол ҳукуки хусусӣ манфиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, коллективҳои

шаҳрвандон дар муносибатҳои меҳнатӣ, ассотсиатсияҳо (иттифокҳо), корхонаҳо, ширкатҳо, кооперативҳо ва дигар ташкилотҳои тичоратиро муҳофизат ва ҳифз менамояд, инчунин танзими мустақилонаи худидоракунии шаҳрвандон, ҳуқуқҳои моликияти хусусӣ, корхонаҳои хусусӣ ва шартномаҳои басташуда асос шуда метавонанд. Дар ин маврид назарияи олимони муосир чунин аст. Мисол, Ян Шапп чунин қайд менамояд, ки ҳамаи ҳуқуқҳо ба се гурӯҳ – ҳуқуқи хусусӣ, оммавӣ ва ҷиноятӣ тақсим карда мешаванд. Ҳуқуқи хусусӣ муносибатҳои шаҳрвандонро танзим мекунад. Чунин муносибатҳо вобаста ба вучуд омадани шартнома байни якдигар ё дар робита бо вайрон кардани яке аз тарафҳо оид ба ҳуқуқҳои молу мулкӣ ва ғайримолумкӣ, ки қонун ҳуқуқҳои тарафҳо ҳимоя мекунад ба миён меояд. Соҳаи асосии ҳуқуқи маданияро хусусиятҳои ҳуқуқи хусусӣ ташкил мекунад. Ҳуқуқи оммавӣ бошад муносибатҳои байни давлат ва шаҳрвандонро танзим мекунад. Ҳуқуқи ҷиноятӣ бошад ба шаҳрвандон таъсири калон дорад ва бо истифодаи қувваи махсус, маҳдуд намудани қувваи озодии дигарон, дар айни замон бо ду принцип асос ёфтааст, ки ин принципи муҳторияти шахсӣ аз як тараф ва маҷбурсозии ҳуқуқ аз ҷониби дигар якдигаро пурра менамоянд [208, с. 2-3]. Вазифаи муҳимтарини ҳама гуна адолати ҳуқуқӣ манфиатҳои шахсӣ ва муносибатҳои ҷамъиятиро ба танзим даровардан аст [216, с. 146]. Бо вучуди ин назарияҳо ва таносуб набояд аз рӯйи намудҳои озодӣ ҷудо карда шавад [93, с. 23].

Бояд қайд кард, ки дар низоми оилаи ҳуқуқи романи-олмонӣ, аз ҷумла давлатҳои ки аъзои ин оилаи ҳуқуқи ҷаҳони муосир мебошанд танҳо суҳан оид ба ду соҳаҳои ҳуқуқ- ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ меравад. Агар ҳуқуқи хусусиро бо ҳуқуқи оммавӣ муқоиса намоем, чунин хусусиятҳояшон дида мешавад. Мисол, дар ҳуқуқи хусусӣ ҳамаи субъектон баробаранд ва дар ҳуқуқи оммавӣ бошад муносибатҳои ҳокимиятӣ ва тобеъиятиро байни давлат ва шаҳрвандон дарк мекунем, ки дар ҳар як ин соҳаҳо, озодӣ ва маҷбурӣ, баробариро мушоҳида кардан мумкин аст. Тақсимоти асосии соҳаҳои ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ дар низоми ҳуқуқ мебошад, соҳаҳои, ки ба таври

умумӣ ё пурра ба ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи оммавӣ дохил карда шудаанд, сохтори асосӣ ё ибтидоии соҳаи мустақили ҳуқуқро ташкил медиҳад. Бинобар ин, барои муайян кардани сохтори асосӣ ё сохтори ибтидоии соҳаи ҳуқуқ зарур аст, ки танҳо ба соҳаҳои ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ муроҷиат намоем [27, с. 24].

Моҳияти сохтори асосии дигар соҳаи ҳуқуқро соҳаҳои ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ ташкил кунанд ҳам, вале суҳан на барои муайян кардани дигар соҳаҳои мустақили ҳуқуқ ё оид ба хусусиятҳои фарқунандаи ҳуқуқ меравад, танҳо дар бораи таносуби ду соҳаи асосии низоми ҳуқуқ баҳс дида мешавад. С.П. Мороз қайд менамояд, ки мо унсури расмиро ҷонибдори мекунем, чунки боварӣ дорем, ки барои тақсим кардани соҳаҳои ягонаи ҳуқуқ, ба монанди соҳаҳои ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ ва кадом меъёрҳои, ки дар онҳо ҷой доранд (хоҳ ҳуқуқи хусусӣ ё ҳуқуқи оммавӣ) бошад, вале унсури меъёрҳои расмӣ роҳи асосии танзими ҳуқуқ мебошад [135, с. 17]. Набояд, ки танҳо меъёрҳои расмӣ пуррақунандаи соҳаҳои асосии ҳуқуқ бошанд, чуноне, ки аз назарияҳо ва қонунгузориҳои миллию санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ бар меояд, дар назарияи ҳуқуқ ақидаҳои гуногун дар бораи тақсими ҳуқуқ ба ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи оммавӣ вучуд дорад. Ҷавҳари асосии муносибатҳои ҷамъиятиро – муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ ва муносибатҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ ташкил менамояд ва ин ду соҳаи низоми ҳуқуқ бо ҳамдигар зич алоқаманд мебошанд.

Дар якҷоягӣ масъалаҳои муҳими ҷамъиятиро пурра месозанд, мисол ҳуқуқи хусусӣ, ҳуқуқҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ташкилотҳо, корхонаҳо, муассисаҳо ва давлатро қафолат медиҳад, ки ҳар яке аз онҳо ҳуқуқро барои ноил шудан ба ҳадафҳои худ, ҳамчун воситаҳои эҳтиёҷот барои манфиатҳои шахсии худ истифода менамоянд. Ҳуқуқи оммавӣ бошад, баракси он дорои имкониятҳои эътирофи ҳуқуқ ва танзими ҳуқуқи шаҳрвандон ва ҷомеа мебошад. Инчунин, ҳуқуқи оммавӣ манфиатҳои ҷамъиятӣ ва давлатро чун манфиатҳои умумишаҳрвандони як давлат эътироф мекунад. Барои ҳамин,

ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ вобаста ба субъект, объект, метод, предмет, принципҳо ва хусусиятҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ фарқ мекунад.

Чи тавре, ки В.С. Скрябин қайд менамояд: «таносуби ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ бо сабабҳои гуногун чараён дорад, мисол фарқияти ҳуқуқ ба ду зернизом ё ду категория чудо мегардад, Якум, манфиятҳое, ки ба воситаи меъёрҳои ҳуқуқ танзим ва ҳифз карда мешаванд. Дар ин ҳолат яке аз омилҳои шахсӣ – манфиятҳои ҳуқуқҳои субъективии шахсони воқеӣ ва манфиятҳои чамбиятӣ, ки аз тарафи давлат эътирофи ҳуқуқҳо ва қонун гардонидан, шароит фароҳам овардан ва кафолат додани ҳуқуқҳое, ки мавҷудияти ҳуқуқ уҳдадорихоро фароҳам меорад, мебошад. Дуюм, усули танзими ҳуқуқие, ки муносибатҳои дахлдорро танзим мекунад. Дар ин ҳолат дар бораи ду усулҳои асосии танзими ҳуқуқи соҳан меравад. Масалан, проблемаи алоқамандии ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ дар танзими муносибатҳои молумулкӣ ва баробарҳуқуқии тарафҳо дар ин муносибатҳо мебошад [164, с. 285]. Дар ин маврид бошад, тақсимои меъёрҳои расмиро таҳлил намуда, қайд кардан зарураст, ки аз ягонагии ду меъёр – меъёри моддӣ ва расмӣ асос барои ба вуҷуд омадани ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ шуда метавонад. Бо вучиди, ин гуфтан ба мавридаст, ки ин ду соҳа имконияти ҳуқуқҳои субъективии ду ҷонибарро пайдо кардааст вале ба назарияи ё мавқӣ олимони Украина низ шабоҳат дорад. Доир ба ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ бо хусусиятҳои муқаррар намудаи ҳуқуқи ҷомеаи мутамаддин, ки дар низоми речаи демократӣ, ҷомеаи шахрвандӣ ва давлатҳои муосир назарияи пешниҳод намудаи онҳоро ғайриимкон медонад. Зеро ҳуқуқи оммавӣ муносибатҳоеро танзим мекунад, ки вобаста ба фаъолияти давлат, мақомотҳои он ва хусусиятҳои умумии ҷомеаро муқаррар менамояд ва ҳуқуқи оммавӣ дар асоси ду принцип-принсипи ҳокимиятӣ ва тобеъиятӣ аз соҳаи ҳуқуқи хусусӣ фарқ мекунад.

Вобаста ба фарқи ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ В.А. Майданик чунин қайд менамояд: «дар баробари ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ муносибатҳои байни шахсони воқеӣ ва ҳуқуқиро ҳамчун ҷузъи ҷомеаи

шаҳрвандӣ ба танзим ниёз дорад, бинобар ин тақсими соҳаи ҳуқуқи хусусӣ аз ҳуқуқи оммавӣ бо ҳамин ҷиҳатҳои худ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Дар ин ҷо ҳуқуқи хусусиро муайян кардан аз ташаббуси худидоркунии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ва дорандагони моликияти хусусӣ вобастагӣ дорад, ки чунин фарқият асос барои таносуб ишора шудааст [229, с. 47-48].

Дар илми ҳуқуқи Аврупо бошад ба ин масъала назарияҳои мухталлиф дида мешавад. Аз ҷумла, дар асоси таҳлили таҷрибаи судҳо чунин қайд менамоянд: «дар як қаттор ҳолатҳо ва дар мутобиқ ба принципҳои ҳуқуқи оммавӣ, ҳуқуқи хусусӣ ва муносибатҳои ҳуқуқи хусусӣ, институтҳои ҳуқуқи оммавӣ аз институтҳои ҳуқуқи хусусӣ ҷудо мешаванд». Чунин назария дастгирии дигарон нест. Мисол, Ю.Г. Басин ин нуқтаи назарро наметавонад ва меъёрҳои моддиро барои маҳдудкунӣ рад менамояд ва дар асоси меъёрҳои расмӣ мавқеи субъектҳоро дар муносибатҳои ҳуқуқӣ медонад [221, с. 26]. Дар таълимоти муосири ҳуқуқи Аврупо ба ин масъала таваҷҷуҳи махсус зоҳир мегардад. Мисол, Петар Сарсевич менависад, ки: «дар бисёр давлатҳо оид ба мавқеи ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ назарияи ягона вуҷуд надорад. Дар кишварҳои, ки дар он ҳуқуқи маданӣ, модели классикӣ амал мекунанд, аз ҷумла кишвари Фаронса, ҳуқуқи оммавӣ одатан муносибатҳои байни давлат ва шаҳрвандонро фаро мегирад, вале ин муносибатҳои шаҳрвандон бо якдигар дар ҳуқуқи хусусӣ алоқамандии зич дорад. Мисол, ҳуқуқҳои ҷиноятӣ, андоз, молия, маъмурӣ, муҳофизатӣ ва ҳуқуқи ҳифзи иҷтимоӣ ба соҳаҳои ҳуқуқи оммавӣ ва хусусӣ дахл доранд [221, с. 23-24]. Дар баъзе муқаррароти қонунгузори давлатҳо таснифи низоми ҳуқуқ ба ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ вуҷуд надорад. Дар ин бахш М.Н. Кузнетсов қайд менамояд, ки «дар асл таснифи ҳуқуқ ба «оммавӣ ё умумӣ» ва «хусусӣ» дар замони муосир на ҳама вақт ҷоиз ва на дар ҳама ҷо истифода мешавад. Чунинчӣ, дар кишварҳои анъанаҳои ҳуқуқи англо-америкойи дошта ҳеҷ гоҳ ва айнӣ ҳол низ ҳуқуқ чунин таснифот нашудааст. Дар кишварҳои дорони низоми ҳуқуқи мусулмонӣ ва одатию ҳуқуқӣ таснифоти ҳуқуқ ба умумӣ ва хусусӣ қабул нашудааст» [106, с. 30].

Дар кишвари Ҳоландия истилоҳоти «ҳуқуқи оммавӣ» дар амалия аксар вақт барои нишон додани ҳамкориҳои давлат дар муносибат бо манфиатҳои ҷамъиятӣ истифода мешавад. Гарчанде, ки дар дигар давлатҳо байни ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ таносуб гузошта шавад, вале на ҳама вақт шарҳӣ намедиҳад, ки кадом меъёр истифода мешавад. Аз ин рӯ, П. Серсевич қайд менамояд, ки: « Суди федералии Швейтсария дар робита оид ба ин масъала соли 1983 дар қарори баровардаи худ таъкид менамояд, таносуб байни ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ бояд мувофиқи меъёрҳои мушшаҳас ва хусусиятҳои нишон дода шаванд. Дар илми ҳуқуқи Швейтсария дар бораи ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ тасниф намудани қоидаҳои «манфиатҳои бештар» , ки чунин назария барои муайян кардани мафҳумҳо амал мекунад, ишора мегардад. Таҳлили назарияи мазкур муносибатҳои байни шахсони баробаркардашударо дар ҳуқуқи хусусӣ низ танзим менамояд, ба ҳар ҳол қонунгузориҳои ҷорӣ муносибатҳои ҳокимияту тобеъият ва мансабдорони давлатиро танзим мекунад.

Мувофиқи назарияи манфиатҳо бошад, меъёрҳои ҳуқуқи хусусӣ барои ҳимояи манфиатҳои шахсӣ амал мекунад ва дар баробари меъёрҳои ҳуқуқи оммавӣ ҳифзи манфиатҳои ҷамъиятӣ муҳофизат карда мешавад. Дар ин назарияи манфиатҳои бештар ҳамаи меъёрҳои ҳуқуқ барои таъмин ва мақсадҳои давлатӣ қабул мегарданд, ки он ҳамчун ҳуқуқи оммавӣ эътироф шудааст, аз ин назария ба хулоса омадан мумкин аст, назарияи манфиатҳо бештар дар доираи ду назария, назарияи моддӣ ва расмӣ пешниҳод гардидааст. Тавре, ки Б.Б.Черепяхин қайд менамояд: «дар назарияи моддӣ ва расмӣ ба таври васеъ хусусиятҳои ҳуқуқи хусусиро тасниф менамояд. Давлат натавонанд муносибатҳои ҳуқуқиро бо шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ба роҳ мемонад, зеро ин муносибатҳо бавоситаи мақомотҳои алоҳидаи давлатӣ амали карда мешаванд. Ин муносибатҳо асос барои тақсими ду соҳаи ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқ мебошад, ки ҳар яке ин соҳаҳо бо хусусиятҳои фарқунанди худ аз ҳамдигар фарқ мекунанд, ки ин соҳаҳои ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ мебошанд. Яке аз хусусиятҳои ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ асосан ба

танзим даровардани муносибатҳои ҷамъият мебошад, ки наздик намудани ҳамкориҳои давлат ба бахши хусусӣ мебошад.

Хусусиятҳои муносибатҳои ҳуқуқи хусусӣ бошад, танзими робитаи муассисаҳои давлатӣ ва ғайри давлатиро мувофиқи мақсад медонанд [206, с. 117]. А.А. Иванов оид ба ин хусусиятҳои муносибатҳо чунин андеша дорад: «давлат ҳамчун шахс...дар доираи ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ вучуд дорад. Айни ҳол дар мафҳуми ҳуқуқи муосир чунин хусусиятҳои таснифи онҳо рақарда мешавад, ки хусусиятҳои ҳуқуқи хусусӣ барои тасвири муносибатҳои ҳуқуқи оммавӣ баръакси он сохтори нави ҳуқуқ амал мекунад. Бо чунин далел, ки давлат предмети муносибатҳои ҳуқуқи оммавӣ мебошад, ҳеч шубҳае дар ин соҳаҳои мазкур вучуд надорад ва дар ҷаҳорҷубаи муносибатҳои мазкур, давлат ҳамчун ҳокимияти давлатӣ ин муносибатҳоро ба танзим медарорад.

Муносибатҳои, ки ҳуқуқи хусусӣ танзим менамояд, давлат имконият надорад, ки ҳамаи ин муносибатҳоро танзим намояд [75, с. 171]. Ҳуқуқи хусусӣ муносибатҳои ҷамъиятиро ҳама вақт дар асоси унсурҳои ҷомеаи озоду баробар дар предмети худ лоиқ медонад, алоқамандии зичи ҳуқуқи оммавӣ бошад дар ин муносибатҳои мазкур аз доираи предмети он дур нест, инчунин дар ин соҳаҳои асосии ҳуқуқ принципҳои умумии ҳуқуқи хусусӣ ва оммавӣ нақши асосӣ доранд. Мисол, дар тақсим кардани принциби баробарии субъектҳо, ки давлат ҳамчун субъект дар ин муносибатҳо баромад кунад ва бо хусусиятҳои фарқкунандаи соҳаҳои мазкур аз ҳамдигар фарқ мекунад.

Дар асоси мафҳуми ҳуқуқи оммавӣ – мафҳуми давлат ва табиист, ки ҳуқуқи хусусӣ аз давлат ҷудо нест ва дар табияти ҳуқуқи оммавӣ масоили ҳуқуқи хусусӣ мушоҳида карда мешавад ва давлат ҳамчун шахси ҳуқуқӣ ба ҳайси шахси бегона эътироф намешавад. Ин хусусиятҳои ҳуқуқ ва мавқеи ҳуқуқии давлатро дар ҳуқуқи хусусӣ нишон медиҳад, ки он ба се мазмун - шахсони воқеӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва давлат тасниф карда мешавад, ки онҳо ҳамчун субъектҳои ҳуқуқи хусусӣ истисно нестанд [75, с. 171]. Дар айни

замон як қатор мушилотҳои ҳуқуқи оммавӣ дар бахши хусусӣ, аз ҷумла таҳрезии мавзуи «инсондӯстӣ» мушоҳида мешавад.

Баъди ин таҳлилҳо моро зарур аст, ки хусусиятҳои предмети ҳуқуқи оммавиرو аз предмети ҳуқуқи хусусӣ ҷудо намоем, зеро меъёрҳои ҳуқуқи оммавӣ бевосита ба рушди муносибатҳои ҳуқуқи хусусӣ дар иқтисодиёти бозоргонӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ вобастагии калон дорад. Дар робита ба ин гуфтан ба мавридаст, ки таносуби ҳуқуқи оммавӣ ва хусусӣ, хусусиятҳои онҳо дар низоми ҳуқуқи миллӣ, тамаддуни ҳуқуқи муосир дар низоми ҳокимияти давлатӣ ва мавқеи сиёсии давлат дар бахши хусусӣ таҳлили муосиро талаб дорад. Дар масъалаи таносуби мавқеи сиёсии давлат дар бахши муносибатҳои хусусӣ солҳои охир вобаста ба раванди иқтисоди бозоргонӣ тавваҷҷӯӣ бештар пайдо намудааст, ҷунунҷӣ ҳуқуқи хусусӣ дар ҷамъият ба манфияти шаҳрвандон, шахсони ҳуқуқӣ ва давлат хизмат хоҳад кард, зеро ки баъзе масъалаҳои дар ҷамъият ҳафт, давлат бо сиёсати худ ин муносибатҳоро танзим карда наметавонад, зеро барои манфиятҳои барорбарии тарафҳо дар муносибатҳои ҷамъиятӣ ҳуқуқи хусусӣ амри зарур гардидааст.

Чӣ тавре, ки Ф. Фелдбрюгге ҷунин савол гузоштааст: ҳуқуқи хусусӣ чист? ва ҳуқуқи оммавӣ чист? Оё дар ҳақиқат фарқият байни ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ зарур аст? Вале ин саволҳо танҳо дар назари аввал оддӣ менамояд ва дар асл бошад дар меъёрҳои ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ боиси оқибатҳои амалӣ ва омехта нагардидан низомҳои гуногуни ҳуқуқ таносуб гузошта мешавад [252, с. 76] ҳуқуқи оммавӣ яке аз тарафҳои он манфиятдор мақомоти давлатӣ ва ҳокимияти давлатӣ дар ин ё он шакл баромад менамояд. Ҳуқуқи хусусӣ бошад муносибатҳои байни шахсони воқеӣ, ҳуқуқӣ ва давлатро оид ба ҳимояи манфиятҳои фаҳмида мешавад.

Вобаста ба мавҷудияти мақомоти давлатӣ Ф. Фелдбрюгге ҷунин андеша дорад: «давлат ва мақомотҳои он дар муносибатҳои ҷамъиятӣ як қатор оқибатҳои нобаробариро ба вуҷуд меорад. Яъне, мақомотҳои давлат нобаробариро дар муносибатҳои ҷамъиятӣ медонад, инҷунин ҳокимияти давлатӣ на танҳо дар ҳақиқат қавӣ аст балки офаранда ё тавлидкунандаи

меъёрҳои ҳуқуқ мебошад ва дар таҳияву иҷрои ин меъёрҳои ҳуқуқ ба таври чиддӣ машғул аст [252, с. 78]. Дигар унсури асосии мавқеи сиёсии давлатро дар бахши хусусӣ қоидаҳои меъёрҳои ҳуқуқ муқаррар намудааст, ки аз ҷониби шахсони муайяне, ки қонунгузори давлат ба онҳо салоҳият ё ин ки ваколат додааст, ба амал мебароранд. В.Ф. Яковлев дар он андеша аст, ки масъалагузори Ф. Фелдбрюгге асосан тақия ба манфиатҳои ҳуқуқи оммавӣ аст, аз ин рӯ зарур мешуморам, ки «маҳдуд кардани доираи ҳуқуқи хусусӣ ин маҳдуд кардани ҳуқуқ ва озодиҳои шахрвандон ва дар натиҷа маҳдуд кардани озодиҳои умумии шахрвандон дар ҳуқуқи оммавӣ мебошад, ки тағйири ҳуқуқи хусусӣ аз тарафи ҳуқуқи оммавӣ аслан маънои танзими ҳуқуқ дар бораи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шахрвандон мебошад» [215, с. 74-81]. Илова ба ин чунин нуқтаи назарро пешниҳод кардааст, ки иқтисодиёти замони Шуравӣ босабобҳои аниқ забти ҳуқуқи оммавӣ муносибатҳои хусусӣ самарабахш набуд, зеро ҳавасмандӣ ва заиф гаштани унсурҳои асосии ҳуқуқи хусусӣ табиатан барои рушди иқтисодиёт маҳдуд гашта буд ё ин ки аз даст рафта буд. Ҳуқуқи хусусӣ яке аз институтҳои маҳдуди ҳуқуқи оммавӣ ба шумор мерафт, зеро, ки ҳамаи меъёрҳои ҳуқуқи хусусӣ мазмуни меъёрҳои ҳуқуқи оммавиро дар худ нигоҳ медошт. Дар ин хусус Ф. Фелдбрюгге чунин менависад: «дар давраи коммунизми ҳарбӣ, ҳуқуқи хусусӣ қариб ё пурра аз ҳаёти ҷамъияти хориҷ гардида буд. Муносибатҳои иқтисодӣ дар асоси танзими муносибатҳои мутамаркази ҷамъиятӣ, ки боиси сар задани манфиатҳои оммавӣ ба миён омад ба роҳ монда мешуд. Ҳуқуқи хусусиро бо пурраги фуру бурд ва ҳамаи ин боиси аз нав тақсим кардани молҳое, ки асосии вайроншавии иқтисодиёт ва шикасти коммунизми сотсиалистӣ гардид» [252, с. 84].

Оид ин масъала В.Ф. Яковлев чунин қайд менамояд: «ҷорӣ намудани сиёсати нави иқтисодӣ (СНИ ё НЭП) дар қаламрави Шуравӣ чун сиёсати махсуси давлати Шуравӣ дар солҳои 1921 марҳилаи навӣ ҳуқуқ ба роҳ монда шуд, ки муваққатан бо унсурҳои сармоядорӣ дар ҳаллу ҷасли масъалаҳо дида мешуд ва аз ҷониби мақомоти қонунгузор барои сохтани заминаҳои

иқтисодиёти соҳаҳои дахлдори давлатӣ ва шахсӣ пешбини шуда буд ва моликияти хусусӣ бошад рӯ ба барқароршави дошт, яъне муомилоти маданӣ дар шакли муносибатҳои молу мулкӣ иҷозатдода мешуд.

Мутаассифона ин раванд дер давом накард ва дар муносибатҳои иҷтимоӣ давлатӣ тақия намуда, таъсири худро расонид. Ин масъалаи мазкур асосан дар низоми ҳуқуқи Тоҷикистон дар солҳои охир хеле аҳамияти илмиро бавучуд овардааст. Албатта тасдиқи соҳаҳои ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ пеш аз ҳама бо принципҳои ягонагӣ ва ҳимояи ҳуқуқҳои моликият, ҷӣ дар соҳаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва сиёсӣ саҳми арзандаи хешро мегузоранд. Чи тавре, ки А.П. Анисимов қайд менамояд: «масъалаи алоқамандии манфиатҳои ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ дар танзими ҳуқуқ бо хусусиятҳои худ ифода меёбад. Дар солҳои охир барои ҳамгироӣ ва ҳамоҳангсозии манфиатҳои ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ дар танзими ҳуқуқ олимонро ба худ ҷалб намудааст [220, с. 14]. Дар ҳамин мазмун А. Курбатов қайд менамояд: «бо итминони комил гуфтани ҳастам ки таъмини тавозуни манфиатҳои оммавӣ ва хусусӣ вазифаи асосии қонуни амалкунанда давлат ба шумор меравад [228, с. 10]. Дар ин радиё чунин ҳолатро Н.Л. Дювернуа ҷонибдорӣ менамояд, ки проблемаҳои таносуби ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ дар осори олимони ҳалли худро ёфтааст ва дар навбати хеш диққати олимонро дар қанор намондааст. Барои ҳалли ин мушкилот баъзе кишварҳо дар мисоли Россияи подшоҳӣ қонунҳо қабул намуд, ки муносибатҳои зикр гардидаҳо то як андоза ҳалли дурустии худро пайдо намуд. Татбиқи амали намудани ин раванд дар ҷаҳорҷубаи назарияи муносиб ва ҷораҳои назарраси таҳаввулоту илмӣ пай дар пай ҳалли худро пайдо намудаанд [83]. Дар ҷои дигар Н.Л. Дювернуа чунин қайд менамояд: «барои интиҳоб қардани ин ё он усули танзими муносибатҳои дахлдори ҷамъиятӣ, мавҷудияти ҳуқуқи хусусӣ дар Россия хоҳиши давлат буд ва ҳуқуқи оммавӣ тамоми соҳаҳои ҳаёти инсониятро дар бар мегирифт. Дар ҳамин вақт заминаҳои рушди соҳаҳои ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ аз ҷониби ҳуқуқшиносон пеша аз инқилоб чун раванди исботи таъриӣ ин муносибатҳо

тасодуфӣ нест, ҳамаи ин муносибатҳоро пайдоишашон ҳадафҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва моддӣ-ҳуқуқӣ ва зери концепсияи низоми ҳуқуқи миллӣ фаррогир мебошад. Ҳуқуқи хусусӣ хусусиятҳои ғайрииқтисодӣ надорад, танҳо дарбаргирандаи мафҳумҳо, институтҳо, хусусиятҳо ва ҳолатҳо барои сохтани ҷомеаи иқтисодӣ мусоидат менамояд.

Вале чунин назария ба таҳлили илмӣ тақозо дорад. Барои дуруст таҳлил намудани чунин пешниҳод, албатта рушди минбаъдаи назарияи мазкур то як андоза ва ҳадафҳои, ки дар ин пешниҳод мавҷуданд бояд, ки бешубҳа, пешсаф ва барои амалисозии соҳаҳои дахлдор саҳми худро гузошта бошад. Н.Л. Дювернуа дар он ақида аст, ки ҳуқуқи хусусӣ ин ҳуқуқест, ки бо хоҳиши давлат дар байни ҳуқуқи миллӣ нигоҳ дошта мешавад, аз ҳамин лиҳоз «ҳуқуқи оммавӣ тамоми соҳаҳои ҳаёти инсониятро дар бар мегирад». Комилан ҳалли масъалаи таносуби ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ дар илм ва амалияи ҳуқуқатбиқкунӣ то як андоза проблемаи глобалиро дар замони муосир ба вучуд овардааст. Зеро дар ҷомеаи шаҳрвандӣ ва давлати демократӣ, рушд ёфтани институтҳои хусусӣ ногузир аст ва чунин вазъ асосии нигоҳдорандаи соҳаҳои ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ дар низоми ҳуқуқи давлат мӯҳим арзёби карда мешавад.

Мисол, сарҳади ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусиро иродаи давлат ва меъёрэҷодкунии он маҳдуд намегардад. Зеро бе иродаи институтҳои фаъоли ҷомеаи хусусӣ рушди минбаъдаи давлат ғайриимкон аст. Чи тавре, ки В.Г. Голубсов қайд менамояд: «бояд эътироф кард, ки дар илми ҳуқуқи маданияи Россия ҳангоми ҳалли масъалаи назария, дар аксар мавридҳо ин пешниҳод ё ин ки савол ба таври ошкоро ҳуқуқи хусусӣ аз иродаи ҳуқуқи оммавӣ вобастааст, комилан рад карда мешавад, инчунин барои муайян кардани ҳуқуқи хусусӣ чун қоида муҳаққиқон бо нишон додани он дар низоми ҳуқуқӣ ҳар як давлат ишора мекунад, ки низоми ҳуқуқи давлат ба ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ тақсим карда мешавад. Мо гуфта метавонем, ки ҳуқуқи маданӣ муносибатҳоеро ба танзим медарорад, ки ба таври анъанавӣ ҳар як шохаи он ба ҳуқуқи хусусӣ муроҷиат мекунад на ба ҳуқуқи оммавӣ, яъне ҳуқуқи

хусусиро ба воситаи предмет ва усулҳояш аз ҳуқуқи оммавӣ фарқ менамоянд [225, с. 57-60].

Масъалаи таносуби ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ таҳқиқи аниқтарро тақозо дорад, зеро чудо намудани ду соҳаи асосии низоми ҳуқуқ, яъне «ҳуқуқи оммавӣ» ва «ҳуқуқи хусусӣ» бо истилоҳи «таносуб» дар назарияи илми ҳуқуқи хусусӣ солҳои дароз аст, ки баҳсу мунозираҳои зиёдеро дар байни олимони ба вучуд оварда аст. Ба ҳамагон маълум аст, ки «ҳуқуқ ин низоми меъёрҳои мебошад, ки аз ҷониби давлат қабул шуда муносибатҳои ҷамъиятиро танзим мекунад». Дар ин ҷо вобаста ба дуруст ё нодуруст будани мафҳуми «ҳуқуқ» баҳс кардани нестем, зеро он мавзӯи баҳси илми назария давлат ва ҳуқуқ ба шумор меравад. Бояд қайд кард, ки «ҳар як соҳаи ҳуқуқ дар ҷои ҳоли пайдо намешавад, зеро бидуни алоқамандӣ бо илмҳои дигар ҳуқуқ рушду ташакули он ғайриимкон аст. Ҳуқуқи хусусӣ низ дар натиҷаи инкишофи муносибатҳои ҷамъиятӣ ба вучуд омадааст ва дар аввал он як ҷузъи ҳуқуқи оммавӣ ба ҳисоб мерафт ва баътар бо рушд ёфтани муносибатҳои ҷамъиятӣ соҳаи мустақили ҳуқуқро дар низоми ҳуқуқи миллӣ пайдо намуд.

Таносуби ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ масъалаи анъанавӣ ва маркази донишҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ ва сиёсӣ-ҳуқуқӣ буда оид ба чудо намудани онҳо аз ҳамдигар ақидаҳои гуногун ҷой дорад. С. Колос чунин андеша дорад: «ҳуқуқи хусусӣ – соҳаи ҳуқуқест, ки муносибатҳои марбут ба ҳифзи манфиатҳои шахсони воқеӣ, соҳибкорони инфиродӣ ва ассотсиатсияҳоро дар бар мегирад, инчунин манфиатҳои шахсро дар муносибатҳои худ аз дигарон муҳофизат мекунад. Мисол, шахсони алоҳида дар ҳуқуқи хусусӣ мустақилона ҳуқуқҳои худро ба дигар шахсон медиҳанд ё аз амалҳои иҷозатдода даст мекашанд, бо дигарон шартнома ё ба таври дигар амалҳои хусусиро амалӣ менамоянд. Ҳуқуқи оммавӣ бошад дар ин мавридҳо нисбӣ амал мекунад ва асосан ба манфиатҳои иштирокчиёни ин муносибатҳо кӯмак мерасонад, фарқ байни ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ

дар табияти ҳифзи ҳукуку манфиятҳои шахсӣ ва ҷамъиятӣ мебошад [71, с. 148].

Таносуби ҳукуки оммавӣ ва ҳукуки хусусиро С. Колос дар ҳифзу манфиятҳои он медонад. Вале ин мафҳуми пешниҳод шуда на чандон ҳолати воқеияти корро пурра мегардонад, аз ҳамин лиҳоз бояд унсурҳои асосии таносубро ёфтани зарураст. Дар соҳаи ҳукуки оммавӣ дар ҳама ҳолати манфиятҳои давлат ва ҳокимияти давлатӣ дар ҷои аввал қарор дорад, зеро меъёрҳои ҳукуки оммавӣ унсурҳои асосии манфиятҳои давлат ва ҷомеаро дар шакли меъёрҳои моддӣ ва мувофиқавӣ амалӣ мегардонад. Бо ҳамин мазмун В.И. Червонка қайд менамояд, ки шахрвандон ё ташкилотҳои, ки онҳо меъёр эҷод мекунанд, иштирокчиҳои муносибатҳои оммавӣ-ҳукуқӣ мебошанд ва уҳдадор мешаванд, ки қонунҳои дохилиидоравӣ ва давлатро риоя кунанд. Дар бораи унсурҳои асосии ҳукуки оммавӣ ва ҳукуки хусусӣ чунин қайд менамояд, ки «қонуни ҷамъиятӣ ё коллективӣ метавонад бо созишномаи шахсони алоҳида тағйир дода шавад», аз ин рӯ ҳукуки оммавӣ чун қоида, бо хусусиятҳо ва унсурҳои ҳатми худ ба шахсони воқеӣ ва ҳукуқӣ имконият медиҳад, ки дар муносибатҳои хусусӣ шароит фароҳам оварда шавад.

Аз таҳлилҳои дар боло зикр гардид чунин бар меояд, ки ҳукуки хусусӣ ин маҷмуи меъёрҳои қонунҳои қабул шудае мебошад, ки иштироки ҳар як инсонро дар муносибатҳои ҷамъиятӣ-хусусӣ танзим ва ҳимоя менамояд. Ҳукуки оммавӣ бошад меъёрҳои муқарраргардидаи аз ҷониби давлат, барои ба танзим даровардани тартиботи фаъолияти мақомоти давлатӣ, ҳокимияти давлатӣ, шахсони мансабдори давлатӣ ва шахрвандону ташкилотҳо равона гардидааст. Таносуб гузоштани ду соҳаи ҳукуқ ин масъалаи мураккаб ва ҳайратовари назария ва амалия ба ҳисоб меравад, ки ин муносибатҳо байни ҳукуки оммавӣ ва ҳукуки хусусӣ дар умқи таърихи давлатдорӣ тоҷикон таҳлил карда мешавад.

Ҳамаи муаллифон кӯшиш ба харҷ кардан, ки хусусиятҳои таносуби ҳукуки оммавӣ ва ҳукуки хусусиро вобаста ба инкишофи ташаккули ин ду соҳаи мазкур дар низоми ҳукуки миллии хеш бо нуқтаҳои назари муосир

нишон диҳад. В. Бублик қайд менамояд: «дар тӯли солҳои охир дар илми ҳуқуқ фаъолона ва ҳамаҷониба вобаста ба ҳамоҳангсозии манфиатҳои ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ таҳқиқот дода шудааст [223, с. 89]. Дар ин радиф А. Курбатов чунин пешниҳод менамояд, ки «таъмини тавозуни манфиатҳои ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ вазифаи асосии қонун дар марҳилаи татбиқи он мебошад» [228, с. 88]. Барои асоснок намудани ин назария В.Г. Голубсов чунин мефармояд, ки барои татбиқ намудани ин раванд асосҳои назариявӣ, таваҷҷӯҳ барои рушди масъалаи таносуби ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ дар солҳои охир ба таври назаррас меафзояд. Ин масъалаи мазкур дар гузашта ва имрӯза бо ҳислатҳои назариявии худ барои амалия хизмати бузурге кардааст, ки тамоми соҳаҳои ҳуқуқ торафт васеъ шудаанд ва сарҳади байни ҳуқуқи оммавӣ ва хусусӣ бо иродаи давлате, ки аз ду усулҳои муайнкунандаи танзими муносибатҳои муайяни ин соҳаҳои мазкур дар ҳалли ин проблема вобастагии калон дорад [225, с. 57].

Чуноне, ки И.Б. Буризода мефармояд: «мутафаккири энциклопедист Абунастри Форобӣ тамоми оламро дар робита ва алоқаҳои сабабию натиҷавӣ бо ҳам пайваста ва аз ҳам берун омада, дар таълимоти иҷтимоии худ оид ба масоили давлату давлатдорӣ ва ҳуқуқӣ низ ақидаҳои ҷолиб намудааст ва фалсафаи уро фалсафаи ҳуқуқ номидан равост. Яъне фалсафаи пешниҳод намудаи ӯ ба масоили иҷтимоӣ пайваस्त буда, мақсади зиндагӣ дар он – расидан ба саодат ва хушбахтии ҳуқуқ доништа мешавад [225, с. 57]. Чи тавре Абунастри Форобӣ дар таснифоти илмҳо пешниҳод намудааст; илми сиёсӣ, давлатӣ ва ҳуқуқ, вале ҳамаи инҳоро илми маданӣ меномад, таносуби онҳоро дар ҳаракатҳо ва рафторе мебинад, ки он аз иродаи инсонҳо вобастагии калонро дар табияти худ нигоҳ медоранд [32, с. 176].

Муҳақиқони ватанӣ таносуби ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи оммавиро дар чунин мазмун пешниҳод менамояд. Чунончӣ, профессор Д.С. Раҳмон тақсими низоми ҳуқуқро ба ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи оммавӣ шартӣ медонад [204, с. 24] ва фарқи асосии ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи оммавиро дар вобастагӣ

доштану надоштани амалишавии ҳуқуқҳои субъективии субъектҳои ин ду соҳаи ҳуқуқ алоқаманд мебошад [204, с. 22-23]. Дар осори профессор Р.Ш. Сотиволдиев масоили таносуби ҳуқуқи омма ва ҳуқуқи хусусӣ дар чунин мазмун баррасӣ шудааст: «Низоми ҳуқуқи кишвар мисли низоми ҳуқуқи кишварҳои пасоШуравӣ ҳоло дар шароити тақсими нави он ба ҳуқуқи омма ва ҳуқуқи хусусӣ инкишоф меёбад.... зеро дар замони Шуравӣ, низоми ҳуқуқи Шуравӣ чунин тақсимотро ба инобат намегирифт... Танҳо дар давраи имрӯзаи пасоШуравӣ ин тасниф дар Тоҷикистон ва кишварҳои дигари пасоШуравӣ эътироф мешавад. Таснифи номбурдаи низоми ҳуқуқ – нави нави тасниф буда, соҳаҳои ҳуқуқро вобаста ба истифодаи манфиатҳои омма (давлат) ва хусусӣ ҷудо мекунад.... Аммо ин маънои онро надорад, ки байни ҳуқуқи омма ва ҳуқуқи хусусӣ як навъ «девори хитой» вуҷуд дорад. Дар асл ҳамаи соҳаҳои ҳуқуқ бо ҳам зич алоқаманданд, бештари соҳаҳои ҳуқуқ хислати дар як вақт ҳам омма ва ҳам хусусӣ доранд» [167, с. 466-468]. Р.Ш. Сотиволдиев таснифи низоми ҳуқуқро ба ҳуқуқи омма ва ҳуқуқи хусусӣ чун дигар муҳаққиқон на мутлақ, балки шартӣ мебошад ва ба ҳайси маҳакҳои фарқкунандаи ҳуқуқи омма ва ҳуқуқи хусусӣ -манфиат, мавзӯи танзими ҳуқуқ, усули танзими ҳуқуқ ва таркиби субъективиро пешниҳод менамояд [167, с. 468].

Профессор Э.С. Насриддинзода таносуби ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи оммавиро дар манфиат, мавзӯи танзими ҳуқуқ, усули танзими ҳуқуқ ва таркиби субъект нишон додааст [138, с. 119-120] ва тақсими ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи оммавиро дар асоси тақсими меъёрҳои ҳуқуқ баҳогузори карда, қайд менамояд, ки: «ҳуқуқи хусусӣ ин маҷмӯи мураббӣшудаи меъёрҳои ҳуқуқиест, ки муносибатҳои шахсонро ҷудоғонаро ҳимоя ва танзим мекунад. Ҳуқуқи оммавиро меъёрҳои ташкил мекунанд, ки тартиби фаъолияти мақомоти идоракунӣ ва ҳокимияти давлатиро таҳким мебахшад, агар ҳуқуқи хусусӣ озодиву ташаббуси шахсест, ҳуқуқи оммавӣ соҳаи ҳокимият ва итоаткунист» [138, с. 119].

Ба андешаи М.Н. Раҷабзода «дар зехни инсон ва илми ҳуқуқ дер боз ду навъи ҳуқуқ – умумӣ (омма) ва хусусӣ пайдо шудааст. Дар илми ҳуқуқ яке аз нахустинҳо, таснифи ҳуқуқро ба ҳуқуқи омма ва ҳуқуқи хусусӣ пешниҳод кардааст, ин олими Рими қадим Улпиан аст. Тибқи ин тасниф, ҳуқуқи омма мутаалиқ «ба вазъи давлати Рим» буда, ҳуқуқи хусусӣ бошад, мутаалиқ «ба фоидаи шахсони ҷудогона» аст. Бо чунин дарк дар Рим ду навъи ҳуқуқ – ҳуқуқи умумӣ ва ҳуқуқи хусусӣ аз ҳамдигар тафовут дошт.

Воқеан, дер боз чунин таснифоти ҳуқуқ дар илми ҳуқуқ эътирофи мутлақро соҳиб аст, вале чунин таснифот набояд аз нигоҳи танзими вазъи ҳуқуқи давлат ё шахсони воқеӣ анҷом дода шавад, балки аз нигоҳи пайдоиш ва эътироф тавваҷҷӯҳ гардад. Зеро аз нигоҳи пайдоиш, ҳуқуқро ба ду навъ – ҳуқуқе, ки бо инсон дар як радиф новобаста аз иродаи ӯ арзи вучуд кардаанд, ин ҳуқуқи табиӣ (фитрӣ ё хусусӣ) номида мешавад, ки онро ба мазмуни ҳуқуқи айнӣ (объективӣ) ва ба мазмуни ҳуқуқи зехнӣ (субъективӣ) – ҳуқуқ ба ҳаёт, саломатӣ, ном, шаъну шараф, ташкили оила, ё категорияи қобилияти ҳуқуқдорӣ ва амалкунӣ ва ғайра мансуб ба ҳуқуқи фитрӣ ё хусусӣ мебошад. Баъдан, ҳуқуқе, ки дар натиҷаи фаъолияти инсон арзи вучуд кардааст, ҳуқуқи таҳмили (позитивӣ ё оммавӣ) ном ниҳодаанд. Вале робитаю вобастагии ин ду паҳлу ё навъи ҳуқуқро набояд инкор кард. Пайдоиши давлат марҳилаи ниҳой дар ташаккули ҳуқуқи таҳмили (позитивӣ ё оммавӣ) дар ҷомеаи инсонӣ ҳисоб мешавад, ки дар радифи ҳуқуқи табиӣ (хусусӣ) дар танзиму ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои инсон нақш дошту дорад. Вале ба ҳуқуқи хусусӣ (табиӣ ё фитрӣ) вобаста ба рушди ҷомеаи инсонӣ аз пушидани «ҷомаи» таҳмили (позитивӣ) эмин нест. Мисол, ҳар як шахс ҳуқуқи ташкили оиларо дорад, ки ин аз нигоҳи навъ – ҳуқуқи хусусӣ (фитрӣ ё табиӣ) мебошад, зеро ин ҳуқуқро на давлат ба инсон пешниҳод кардааст, балки онро эътироф ва вобаста ба манфиатҳои инсон ҳифз ё маҳдуд менамояд. Чунончи имрӯз қонунгузориҳои оила дар баробари эътироф, ҳифз ва танзими муносибатҳои оилавӣ, хоса дар ҳуқуқи ташкили оила – риояи чунин шартҳоро: гузаштани ташҳиси тиббӣ, набудани хешу табор ва ғайраро пешбинӣ месозад. Аз нигоҳи пайдоиши ҳуқуқ ба ду қисм (навъ ё паҳлу) – табиӣ ва таҳмили иборат аст, ки навъи

аввал аз табиати инсон ва бо инсон дар як вақт пайдо мешаванд, дуоим дар натиҷаи ғайриқонунии инсон, яъне аввалро инсон қабул, дуоимро ташкил менамояд. Ҳуқуқи табиӣ фароғири ҳуқуқи ғайриқонунӣ ва ҳуқуқи хусусӣ аст, вале тақмили он бо ҳуқуқи тақмили вобаста аст, ҳуқуқи тақмили фароғири ҳуқуқи оммавӣ ё давлатӣ аст.

Имрӯз, ҳуқуқ фароғири паҳлуҳои табиӣ тақмили ва сифатҳои хусусию оммавӣ аст, ки онҳо дар маҷмуъ онро ба мазмуни айнию зеҳнӣ барои инсон пешбинӣ менамоянд. Вале дер боз дар фаҳмиши инсон вобаста ба паҳлуи сифатҳои ҳуқуқ дар ҳуқуқи миллӣ байни ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи оммавӣ девори «чинӣ» гузошта шудааст» [243, с. 150]. Ҳ. Ҳамидов қайд менамояд: «амри мусаллам аст, ки Қонуни асосӣ ба сифати (ҳуқуқи олии кишвар) бояд устувор ва аз ҳар гуна тағйир тақмили ғайриқонунӣ масъун бошад, аммо он санадест, ки шароити мушаххаси ҷомеаро мадди назар меғирад ва дар асоси он тақвия мешавад ва наметавонад хориҷ аз муҳити мавҷуда амал кунад.

Аз ин рӯ, Қонуни асосӣ санади қобили тағйир ва тақмил мебошад ва бояд ҷавобгӯи воқеият амалӣ гардад, зеро дар ҳолати акс он хусусияти меъёрию ҳуқуқии худро гум карда, ба ниғораҳои (ниғористонҳо) тақдил меёбад» [235, с. 3]. Аз ин рӯ назарияи пешниҳод намуда, тақвия ба Конституцияи кишвар менамояд, ки дар меъёрҳои худ ҳам меъёрҳои ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусиро дар сатҳи олии эътироф намудааст. Аз ин рӯ дар моддаи 12 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин муқаррар карда шудааст: «Асоси иқтисодии Тоҷикистонро шаклҳои гуногуни моликият ташкил медиҳанд. Давлат ғайриқонунии озоди иқтисодӣ, соҳибқорӣ, баробарҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқи ҳамаи шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро қафолат медиҳад». Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон на чун Конституцияҳои замони Шуравӣ ба асосҳои иқтисодии давлат ва ҷамъият боби махсусро пешниҳод накардааст. Аммо мафҳуми асосҳои иқтисодӣ, ки дар моддаи 12 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дода шудааст, хеле васеъ ва дурӯи мазмуни ғайрӣ мебошад. Чунки вай ҳамаи шаклҳои моликиятро эътироф намуда, ягон шакли мушаххаси моликиятро ба

сифати шакли асосӣ чудо накардааст, ҳамаи шаклҳои моликиятро баробарҳуқуқи муайян карда, барои инкишофи онҳо озодии васеъ додааст.

Конститутсияи амалкунанда давлатро уҳдадор кардааст, ки фаъолияти озоди иқтисодиро таъмин ва рақобати солимро дастгирӣ намояд. Давлат зидди ҳар гуна маҳдудгардонии фаъолият ва рақобати носолим мебошад, баробарии ҳимояи ҳамаи шаклҳои моликиятро эълон намудааст. Дар ин раванд ба инкишофи ҳамаи соҳаҳои ҳуқуқ, ки таъмингари иқтисоди бозоргонӣ мебошанд, диққати асосӣ дода мешавад. Пеш аз ҳама, ба зиммаи ҳуқуқи маданӣ чун танзимгари қоидаҳои умумихатмӣ мубодилоти иқтисоди бозоргонӣ, вазифаҳо оид ба муайян кардани ҳолати ҳуқуқӣ, моликият ва дигар ҳуқуқҳои молумулкӣ, қоидаҳои имзои шартнома ва уҳдадориҳо вогузор шудаанд [180, с. 74-75].

Дар низоми қонунгузорию Чумхурии Тоҷикистон дар сатҳи олий эътироф намудани унсурҳои ҳуқуқии давлат ва ҷамъият вобаста ба ҳамагуна муносибатҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусӣ кафолат дода шудааст. Конститутсия барои нигоҳ доштани тавозунӣ ё ченаки муайянкунандаи соҳаҳои дигари ҳуқуқ ҳамчун сарчашма шуда, баромад менамояд. Давлате, ки дар сатҳи олии қонуни худ барои шароити арзандаи муносибатҳои озоди моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро иҷозат менамояд, албатта ба пешарвиҳои назаррас ва бо мақсади ин ҳадафҳои худ мерасад. Дар ин меъёри Конститутсияи кишвар суҳан дар бораи ҳуқуқи оммавӣ ва ҳам ҳуқуқи хусусӣ оид ба ҷомеаи мутамаддин муқаррар шудааст, меравад. Бо ҳамин тартиб проблемаи таносуби ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ мавриди таҷдиди назар қарор дода, меъёрҳои моддӣ ва расмӣ дар қонунҳои давлат иникоси ҳудро ёфтаанд, яке аз масъалаи муҳими таносуби ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ на танҳо муаммои илми ҳуқуқи кишвар ба ҳисоб меравад, балки амалияи татбиқномаи меъёрҳои моддӣ ва мувофиавии саҳми бениҳояти калон дорад ва он бо назардошти тақозои замон, меъёрҳои ҳуқуқи оммавӣ ба меъёрҳои ҳуқуқи хусусӣ табдил меёбанд. Мисол, бо тақозои замон давлат зарур шуморид, ки Қонуни Чумхурии Тоҷикистонро «Дар бораи шарикӣи давлат

ва бахши хусусӣ» қабул намуд, ки меъёрҳои муқаррар намудаи қонуни мазкур барои раванқ додани соҳаҳои дигари муносибатҳои хусусӣ ва раҳҳои ёфтани институтҳои ҳуқуқи хусусӣ аз тобеияти институтҳои ҳуқуқи оммавӣ ба шумор меравад.

Дар муқаддима ва меъёрҳои дахлдори Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистонро «Дар бораи шарикии давлат ва бахши хусусӣ»: чунин муқаррар гардидаст: Қонуни мазкур асосҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ташкилии шарикии давлат ва бахши хусусӣ, тартиби татбиқи лоиҳаҳои шарикии давлат ва бахши хусусиро дар соҳаи инфрасохтор ва хизматрасонии иҷтимоӣ муайян карда, ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои қонунии давлат ва бахши хусусиро таъмин менамояд. Инчунин дар моддаи 1 Қонуни мазкур чунин оварда шудааст: «қонуни мазкур ба ҳамаи лоиҳаҳои шарикии давлат ва бахши хусусии соҳаҳои инфрасохтор ва хизматрасонии иҷтимоӣ, ки аз ҷониби мақомоти давлатӣ ва бахши хусусӣ мувофиқи созишномаи шарикии давлат ва бахши хусусӣ амалӣ карда мешаванд, татбиқ мегардад. Объектҳои инфрасохтор ва хизматрасонии иҷтимоиро, ки нисбат ба онҳо қонуни зикргардида татбиқ карда наметавонад, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян мекунад». Албата дурустаст, ки давлат саривақти шуморид, ки фарқ байни ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ дар низоми ҳуқуқи милли кам мушоҳида мешавад ва бе ин соҳаҳои мазкур, аз ҷумла соҳаи ҳуқуқи хусусӣ, ҷомеаи шаҳрвандӣ ва давлати демократию ҳуқуқбунёд рушду тарақӣ нахоҳад ёфт. Чи тавре, ки аз назарияву андешаҳои гуногуни олимони соҳаҳои ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ чунин бар меояд, ки фарқ байни ин соҳаҳои мазкур вобаста ба меъёрҳои моддӣ, расмӣ, усулҳо, ҳимоя, озодӣ, ҳифзи судӣ ва амалияи ҳуқуқтатбиқкунӣ гузошта мешаванд. Дигар унсурҳои ҳатмии фарқ байни ин соҳаҳои ҳуқуқ мавҷуд аст. Мисол, агар як қисми муносибатҳои ҷамъиятиро ҳуқуқи оммавӣ танзим намояд (бо усули императивӣ; сиёсӣ-ҳуқуқӣ, маъмурӣ-ҳуқуқӣ, ҳокимиятӣ-тобеиятӣ, мувозинатӣ-давлат, яъне бартари ба манфиатҳои давлат) кифоя нест. Аммо дар муносибатҳои ҳуқуқи ба меъёрҳои моддӣ ва расмӣ асоси ҳуқуқиро ба вучуд намеорад.

Ҳуқуқи оммавӣ бартариро ба муносибатҳои сиёсӣ-ҳокимиятӣ медонад, чунки манфиатҳои давлат дар ҷамъият аввалиндараҷа мебошад, унсурҳои, ки дар ҳуқуқи оммавӣ мавҷуд аст, муносибатҳои ҷамъиятро кафолат медиҳад, аз ҷумла; шароити ҳуқуқиро ба вуҷуд меорад, таъмини амнияти давлат, ҷомеа, шахрвандон ва ташкилотҳоро таъмин менамояд, вазъи ҳуқуқии инсон ва шахрвандонро кафолат медиҳад, идоракунии ҳокимиятию тобеиятиро ба уҳдаи давлат мегузорад ва ғ... аз ин рӯ ҳуқуқи оммавӣ як низоми пурқудратест, ки давлат дар ин низоми ҳуқуқ сиёсати дохилӣ ва хориҷашро амали карда метавонад. Ҳуқуқи хусусӣ ин як низоми мустақили ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи миллӣ муносибатҳои ҷамъиятиро дар баробари ҳуқуқи оммавӣ ба танзим мебарорад. Бо хусусиятҳо ва унсурҳои идоракунонда ва идорашавандаи меъёрҳои хусусии худ муносибатҳои ҷамъиятиро кафолат медиҳад. Ҳуқуқи хусусӣ як низоми пурқудрати ҳуқуқ ба ҳисоб меравад, ки дар асоси меъёрҳои расмӣ моддӣ ва мувофиқи, ки аз ҷониби давлат муқаррар шудааст маҳдуд намегардад.

Зеро субъектони муносибатҳои мазкур худидорашаванда ва худидоракунонда мебошанд, инчунин ҳар яке аз ин субъект, объект, предмет, унсур ва муносибатҳоеро, ки дар мазмуни меъёрҳои навишташуда ва нонавишта унсури тафовут дар табияти ҳуқуқии худ, мустақкам нигоҳ доштааст. Мисол, манфиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, коллективҳои меҳнатӣ, муносибатҳои оилавӣ ва никоҳ, соҳибкорӣ, сармоягузорӣ, фаъолияти бонкӣ, муносибатҳои мустақили шахрвандон, ассотсиатсияҳо (иттифокҳо), корхонаҳо, ширкатҳои тичоратӣ ва ғайритичоратӣ, муносибатҳои байналмилалӣ хусусие, ки унсури хориҷӣ доранд, танзим мекунад, ки агар давлат ба ҳар яке аз ин ибораҳои номбар шуда даҳлат кунад, онгоҳ институтҳои фаъоли ҳуқуқи хусусӣ рӯ ба нестӣ ва заиф мегардад.

Ҳамин тариқ, бо назардошти гуфтаҳои боло таносуби ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ дар он мебошад, ки ҳуқуқи хусусӣ ин маҷмӯи меъёрҳо ва

принсипҳое иборат аст, ки муносибатҳои алоҳидаи ҷамъиятиро вобаста ба худидорашаванда ва худидорақунанда муносибатҳои шахсони воқеӣ, ҳуқуқӣ ва давлатро дар алоҳидаги ҳимоя ва ҳифз менамояд, ҳуқуқи оммавӣ бошад аз маҷмуи меъёрҳо ва принсипҳое иборатаст, ки манфиатҳои давлат ва ҷамъиятро оид ба фаъолияти ҳокимияти давлатӣ равона гардидаст танзим ва ҳифз менамояд.

Таносуби ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи оммавӣ дар чунин мазмун ва моҳият ифода меёбад:

1. Вобаста ба предмети онҳо, яъне агар меъёрҳои ҳуқуқи хусусӣ танзимгари муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкӣ, оилавӣ, меҳнатӣ ва ғайра, пас меъёрҳои ҳуқуқи оммавӣ танзимгари муносибатҳои ҳокимиятиву тобеиятӣ ва маҷбурқунӣ мебошад;

2. Вобаста ба усули (методи) онҳо, зеро дар ҳуқуқи хусусӣ усули мутобиқатӣ ва диспазитивӣ истифода гардад, пас дар ҳуқуқи оммавӣ усули субординатсия ва императивӣ истифода мегардад;

3. Вобаста ба субъектҳои онҳо, зеро дар ҳуқуқи хусусӣ асосан субъектҳо - шахсони воқеию ҳуқуқӣ ва давлат, ки ширкати онҳоро дар муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқии давлат кафолат додааст, танзим менамояд ва ҳуқуқи оммавӣ асосан танзимгару ҳифзқунандаи муносибатҳои байни давлат, ҳокимият ва ҷамъият аст, ки бартарӣ дар муносибат ба давлат (мақомоти он) дода мешавад, яъне давлат субъекти асосӣ баромад мекунад;

4. Вобаста ба манфиатҳо, ҳуқуқи хусусӣ ба ҳимояи манфиатҳои шахсони воқеию ҳуқуқӣ ва давлат ва ҳуқуқи оммавӣ ба ҳимояи манфиатҳои давлату ҳукумат ва ҷамъиятӣ равона аст;

5. Ягонагии онҳо дар он аст, ки объекти ягонаи танзим доранд: муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки аз ҷомеа бармеоянд, вале аз ҳамдигар фарқ доранд, яъне муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки бо иштироки шахсон вобастагӣ дорад;

6. Вобаста аз тарзи таъмини ҳуқуқи онҳо, яъне меъёрҳои ҳуқуқи хусусӣ бо чораҳои таъсири шахсӣ вобастагӣ дошта бошад, пас меъёрҳои ҳуқуқи оммавӣ бо чораҳои таъсиррасонии давлатӣ вобастаги дорад.

Дар умум, ҳуқуқи хусусӣ дар ҳимояи манфиатҳои шахсони воқеию шахсони ҳуқуқӣ, чамъият ва давлат равона бошад, ҳуқуқи оммавӣ дар ҳимояи манфиатҳои халқу миллат, давлат, чамъият ва умумибашарино ташкил медиҳад.

Бояд қайд намуд, ки фарқ байни ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи оммавӣ вобаста ба муносибатҳои чамъиятӣ, ки ин соҳаҳои ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи давлат танзим менамоянд гузошта мешавад. Яъне фарқ дар мафҳуми моҳият, предмету усулҳо, субъектҳо, принципҳо, муносибаҳои чамъиятӣ, меъёрҳои ҳуқуқ ва ғайра ифода мегардад. Ҳамин тариқ таносуби ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ марҳила ба марҳила дар ташаккулёбии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ нақш дорад ва ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ба навъи ҳуқуқи хусусӣ шомил аст, вале бояд иқрор шуд, ки дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ категорияҳо, аз қабилӣ «шаҳрвандӣ», «банду бастаи ҳуқуқӣ», «истифодаи мутақобила», «қайду шарт дар бораи тартиби оммавӣ», «татбиқи меъёрҳои ҳатмӣ», «маҳдудиятҳои ҷавобӣ» ва ғайра истифода мешаванд, ки онҳо мансуб ба навъи ҳуқуқи оммавӣ мебошанд.

Дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон низомҳои ҳуқуқи зардуштия, ислом ва Шуравӣ то замони истиқлолияти давлатӣ амал кардаанд ва дар замони истиқлолияти давлатӣ низоми ҳуқуқи кишвар чунин таснифотро қабул дорад ва соҳаҳои ҳуқуқро вобаста ба ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ ҷудо менамоянд, ки ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ба навъи ҳуқуқи хусусӣ вобаста бо хусусиятҳои ин навъи ҳуқуқ шомил аст.

БОБИ 2. ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ХУСУСӢ ҲАМЧУН СОҲАИ ҲУҚУҚИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

2.1. Предмет ва усулҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар шароити рушди босуръати техника ва технология, ки онро инқилоби илмию техникӣ замина гузошт, ҳаҷми истеҳсолоти давлатҳои абарқудрат, муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкӣ, оилавӣ, никоҳ, муҳочирати меҳнатӣ, сайёҳӣ, нақлиёти байналмилалию минтақавӣ танзими нави ҳуқуқиро ба вучуд овард. Муносибатҳои ҷамъиятӣ низ дар шароити имрӯза бо як ҳақиқи баланд ва инкишоф қарор доранд, ки чунин вазъ пайдоиши муносибатҳои нави ҳуқуқиро бамиён гузошт. Дар ин бахш нақши ҳуқуқ дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ мавқеи асосӣ дорад, муносибатҳои ҷамъиятӣ гуногунҷабҳаро танзим ва ҳифз менамояд. Вазифаи асосии ҳуқуқ, соҳаҳои ҳуқуқ, меъёрҳои ҳуқуқ, сарчашмаҳои ҳуқуқ, предмет ва усулҳои соҳаи ҳуқуқ ин ба амал баровардан ё ин ки дар амал татбиқ кардани зухуроти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, маънавӣ ва муносибатҳои ҷамъиятиро танзим ва ҳифз кардан аст.

Чуноне, ки профессор Р.Ш. Сотиволдиев қайд менамояд, ки «низомии ҳуқуқ зухуроти таркибӣ буда, мисли дигар низомҳои иҷтимоӣ аз воҳидҳои таркибӣ иборат аст. Унсурҳои таркибии низомии ҳуқуқ – меъёрҳои ҳуқуқ, институтҳои ҳуқуқ ва соҳаҳои ҳуқуқ мебошанд» [165, с. 223].

Гуфтан бамаврид аст, ки ҳар як соҳаи ҳуқуқ бо як қаттор хусусиятҳои ба худ хос предмети танзими худро доро мебошад. Чунин нуқтаро донишмандони тоҷик, аз ҷумла М.А. Маҳмудзода, М.З. Раҳимзода, Д.Ш. Сангинзода, Ш.К. Ғаюров, Ш.М. Менглиев, Н. Шонасриддинов, Ф.М. Нодиров, Р.Б. Бозоров ва Ф.С. Сулаймонов бо мазмуни зайл қайд менамоянд: вобаста ба рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ дар шароити имрӯза соҳаҳои ҳуқуқ (чи соҳаи мустақил ё соҳаи комплексӣ ва ё ин ки низомии мустақили ҳуқуқ) ба монанди ҳуқуқи маданӣ, ҳуқуқи манзил [203, с. 7], ҳуқуқи

корпоративӣ, ҳуқуқи соҳибкорӣ [212, с. 32], ҳуқуқи шартномавӣ, ҳуқуқи бонкӣ, ҳуқуқи сайёҳӣ [158, с. 9], ҳуқуқи сармоягузорӣ [53, с. 11], ҳуқуқи рақобат [159], ҳуқуқи молиявӣ [68, с. 23], ҳуқуқи энергетикӣ, ҳуқуқи интернетӣ ва ғайраҳо бавучуд меоянд ё мавқеи мустақамро пайдо менамоянд [153, с. 6] ва ё аз байн мераванд. Барои чунин соҳаи мустақил ё комплекси ҳуқуқ муттаҳид шудани падидаҳои ҳуқуқӣ, ки муносибатҳои якранги ҷамъиятиро ба танзим мебароранд, предмет ва усулҳо бояд якранг бошанд.

Албатта, муносибатҳои ҷамъиятӣ мураккаб ва бо ҳам печида мебошад, ки дар чунин маврид маҳаки асосии онҳо заминаи илмӣ, асоснок ва воқеӣ дошта бошад. Чи тавре, ки Р.Ш. Сотиволдиев ба маврид қайд мекунад, ки воқеан, низоми ҳуқуқ бо зарурияти танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ муайян мегардад. Гуногунии муносибатҳои ҷамъиятӣ соҳти дохилии ҳуқуқро, яъне низоми ҳуқуқро муайян мекунад [165, с. 220].

Агар мавҷудияти соҳаи комплексиро эътироф намоем, соҳаи комплексӣ соҳаи мустақил набошад ҳам, соҳа доништа мешавад, чунин муносибатҳои ҳуқуқӣ сарҳади байни ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусиро вайрон намуда, духурагии соҳаи ҳуқуқро дар низоми ҳуқуқ ифода менамояд. Аз ин рӯ, Ҳ.Р. Қодирқулов чунин қайд менамояд: «муссалам аст, ки предмети ҳар як соҳаи ҳуқуқ аз гурӯҳи муайяни муносибатҳои ҷамъиятӣ иборат аст [202, с. 21]. Предмет ва усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусиро муносибатҳои муҳими ҷамъияти ташкил мекунанд, ки онҳо ба низоми мушаххас ё институтҳои соҳаҳои гуногуни ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ тақия намуда, табиати ҳуқуқи худро мустақам мегардонад. Предмет ва усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ яке аз проблемаҳои асосии соҳаи мазкур ба ҳисоб меравад, зеро предмет ва усули соҳаи мазкур муайянгари мавқеи он дар низоми ҳуқуқи миллӣ мебошад. Барои муайян кардани предмет ва усулҳои тазимкунандаи муносибатҳои муҳими ҷамъияти, ки ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи миллӣ бо хусусиятҳои фарқкунандаи он аз дигар соҳаҳои ҳуқуқи кишвар таҳлил мегардад! Чӣ тавре, ки М.Ш. Менглиев ба

маврид қайд менамояд, ки барои муайян кардани предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ду фаҳмиш – маҳдуд ва васеъ мавҷуд аст, 1. Дар фаҳмиши маҳдуд, предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ танзимгари муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкӣ бо унсури хориҷӣ мебошад. 2. Дар фаҳмиши васеъ бошад, предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ танзимгари муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ мураккаб гардида бошад [129, с. 25-26]. Наздик бо ҳамин мазмун И.С. Перетерский дар он ақидааст, ки муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ намуди махсуси он, вобаста ба мавқеи предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар шароити муносибатҳои байналмилалӣ ба вучуд меояд, инчунин ҳаёти воқеии байналмилалиро фарро мегирад [147, с. 5].

Чунин пешниҳод мазмуни воқеии корро пурра намегардонад ва ба ҳамон як ҳолати маҳдуди предмети соҳаи ҳуқуқ ишора мекунад. Айни ҳол, масъалаи мазкур нисбати предмет ва усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ то як андоза ҳаллӣ мусбии ҳудро ёфтааст, яъне ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бо танзими муносибатҳои муҳими ҷамъиятӣ дорои предмет ва усулҳои мустақили худ буда, ҳамчун соҳаи намоёни ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи миллӣ пазируфта шуда, муносибатҳои муҳим ва дахлдори ҷамъиятиро танзим мекунад. Чӣ тавре, ки В.Т. Батичко хусусиятҳои предмет ва усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусиро муайян ва дар чунин шакл пешниҳод намудааст: «предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқиро танзим менамояд, ки бо унсури хориҷӣ мураккаб гардидаанд. Инчунин хусусияти асосии предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар сурат ёфтани усулҳои танзимнамоии он меонад [40, с. 45]. Ҳ.Р. Қодирқулов чунин қайд менамояд: «ба предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бошад он муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқие мансубанд, ки бо унсури хориҷӣ мураккаб гардидаанд. Дар ин ҷо, одатан суҳан дар хусуси муносибатҳои маданӣ, меҳнатӣ, оилавӣ ва мурофияи маданӣ бо унсури хориҷӣ меравад. Бояд таъкид намуд, ки дар маъхазҳои таълимӣ ва илмӣ ба предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар радифи муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ шомил

намудани муносибатҳои оилавӣ, меҳнатӣ ва мурофиаи маданӣ, вожаи «маданӣ-ҳуқуқӣ ба мазмуни васеъ» истифода мегардад.

И.В. Гетман-Павлова бошад чунин қайд менамояд, ки «предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ як навъи муносибатҳои муҳими ҷамъиятӣ мебошанд, ки ба ду ва зиёда тартиботи ҳуқуқии давлатҳо алоқаманд аст» [70, с. 23]. Дар асоси қонуне, ки онҳоро дар шакли меъёри императивӣ ва диспозитивӣ ба тартиб дароварда бошад ҳам бо тарзу воситаҳои умумӣ муносибатҳои ҷамъиятиро ба танзим дароварда, бевосита ба предмети ин ё он соҳаи дахлдор, таъсири ҳуқуқии худро мерасонад. Дар ин радиф Л.П. Ануфриева чунин қайд менамояд: тавре аз муқаррароти умумии ҳуқуқ бар меояд, масъалаи танзими ҳуқуқии соҳаи ҳуқуқ, пас аз танзими объект, меъёрҳо ва принципҳои як соҳаи алоҳида ё соҳаи ҳуқуқро муайянкунанда ё ин ки ишора ба соҳаи мустақили ҳуқуқ мекунад, мавқеи предмети соҳаи ҳуқуқро дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ муайян мекунад [34, с. 86] ва фарогирандаи муносибати муайяни ҷамъиятӣ мебошад.

Предмети соҳаи дахлдори ҳуқуқро муносибатҳои муҳими ҷамъиятӣ ташкил мекунад ва танзими предмети соҳаи мустақили ҳуқуқ бошад, танзими идоранамудани унсури он аҳаммияти авалиндарачаро дар табиати ҳуқуқии худ нигоҳ медорад. Мисол ҳангоми баррасии унсури хоричӣ – саволе ба миён меояд, ки барои муайян кардани қонуни ду давлат, ки дар он баррасии масъала (баррасии парванда, ҳалли баҳсҳо ва муҳокимаи даъвое, ки дар ин ё он давлат бояд ҳал карда шавад) дар қонунгузорию ду кишвар мавқеи хоричии муносибатҳои байналмилалии хусусӣ дар меъёрҳои моддӣ ва мурофиавӣ бевоситаи он муқаррар карда шуда бошад.

Бо вучуди ин, оид ба масъалаи предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ Р.Б. Морева чунин қайд менамояд: «яке аз проблемаҳои татбиқи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии маданӣ ба таври васеъ дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ мебошад, ки бинобар ҳамин сабаб, мавҷуд будани ин муносибатҳо дар предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ амри зарур мебошад. Дар ҳақиқат, набудани нуқтаи назари ягона доир ба предмети

ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, табиати меъёрҳои ҳуқуқӣ, усулҳо, сарчашмаҳои ҳуқуқ ва низоми мустақили ҳуқуқи хусусӣ баҳсҳо идома дорад [260, с. 42]. Барои муҳокима кардани хусусиятҳои онҳо бо як сифати баланди меъёрҳои ҳуқуқе, ки ба хусусиятҳои муносибатҳои танзимшаванда мутобиқат карда тавонад.

Мавзуи предмет ва усулҳо дер боз дар илм ва амалия барои муайян кардани соҳаи мустақили ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи миллӣ баҳсу андешаҳои ҷолиб дар байни олимони идома дорад. Аз ҷумла, Ш.М. Менглиев дар солҳои 90-уми асри гузашта ба таҳқиқи предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Тоҷикистон аввалинҳо шуда ва дар ин хусус чунин навиштаст: «дар ҳама ҳолат иштирокчиёни ин муносибатҳо, шахрвандони хориҷӣ ё ин ки шахсони ҳуқуқии хориҷӣ баромад мекунад. Дар замони муосир талаботи зиёди шартномаҳо ё созишномаҳо байни шахрвандони давлати мо ва шахрвандони давлатҳои гуногуни хориҷӣ рӯ ба инкишоф доранд [129, с. 26]. Зеро, дар ҳама ҳолат ҳуқуқи маданият як давлат наметавонад, ки ҳамаи муносибатҳои хусусиро ба танзим дарорад, аз ҷумла муносибатҳои хусусие, ки бо иштироки шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии давлатҳои хориҷӣ танзим карда мешавад, ин муносибатҳо хоси танзими предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ мебошад. Аз нигоҳи моҳият ва таъйиноти предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ эҷоди нави муносибатҳои ҷамъиятӣ, таклифу пешниҳодҳои нав ба нав, бунёди ҷомеаи ҳуқуқӣ, эҷоди меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, ташаккули фазои мусоиди ҳуқуқӣ ҳам барои шахрвандон ва ҳам барои шахрвандони хориҷӣ, таҳкими ҳамкориҳои байналмилалӣ дар ин самтҳо предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ қобилӣ қабул дорад. Аз ин лиҳоз, Х.Р. Қодирқулов предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусиро дар чунин мазмун медонад: предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусиро муносибатҳои маданӣ, меҳнатӣ, оилавӣ ва муҳофизати граждони ташкил медиҳад, ки дорони унсури хориҷӣ мебошад. Дар таълимоти ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ одатан унсури хориҷӣ дар муносибатҳои молумулкӣ ва муносибатҳои шахсии ғайри молумулкӣ, ки предмети танзими ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ

ташкил медиҳанд ва дар се шакл баромад менамояд: субъект, объект ва факти ҳуқуқие, ки боиси ба вучуд омадан, тағйир ёфтани ё қатъ гардидани муносибатҳои ҳуқуқие, ки дар ҳудуди давлати хориҷӣ ба миён омада бошад [202, с. 22-23]. Вале на ҳамаи муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ, меҳнатӣ, оилавӣ ва муҳофизати маданӣ ба предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ шомил мегарданд. Чунки предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ навъи махсуси муносибатҳои ҷамъиятиро ба танзим мебарорад. Мисол, муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ навъи махсусе, ки дар асоси ҳамкориҳои мутақобилани байналмилалӣ ба вучуд омада бошад ва ин муносибатҳо чунин унсурҳои муайян мекунад, ки табиатан хоси предмети соҳаи мазкурро мебошад.

Предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро навъи муносибатҳои махсусӣ ҳуқуқи хусусӣ ташкил медиҳад, ки бевосита фарогири як самти муайяни муносибатҳо дар низоми ҳуқуқи милли танзим карда тавонад. Мисол, иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ, шахрвандони хориҷӣ, шахсони ҳуқуқии хориҷӣ ва давлатҳо баромад карда метавонанд, ки хусусиятҳои асосии онҳо муносибатҳои махсуси ҳуқуқи хусусӣ бо унсурҳои хориҷӣ ташкил медиҳад. Вобаста ба предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ Т.К. Дмитриева қайд мекунад, ки ҳама барои муайян кардани муносибатҳои баромадан ё интиқол додани молу маҳсулот ё мизочонро дар минтақаи муайян, меъёри ягонаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ё ин ки ин соҳаи ҳуқуқ танзим мекунад. Яқум, яке аз ин баромадҳо пайдо мешавад «мутобиқ шудан ба соҳаи ҳуқуқи байналмилалӣ», дуҷум дорои меъёри хусусӣ-ҳуқуқӣ (маданӣ-ҳуқуқӣ ба маънои васеъ истифода бурда мешавад) ва талаботҳои, ки аз муносибатҳои ҳаёти воқеии байналмилалӣ бар меояд [81, с. 7]. Сеюм бошад Г.Ю. Федосеева чунин мефармояд, танҳо муносибатҳоеро предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ташкил мекунад (дар ҳамон ҳолате, ки таъсири унсурҳои хориҷӣ дар худ табиати маданӣ-ҳуқуқиро дошта бошад) [98, с. 24].

Бо вучуди ин гуфтаҳо дигар проблемаҳои предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ба миён меояд. Зеро, ки предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро набояд, ки мутобиқ ба ҳуқуқи байналмилалӣ, маданӣ-ҳуқуқӣ, ҳаёти байналмилалӣ шакл диҳем, зеро табиати хусусиятҳои

предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусиро навъи махсусӣ муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ ташкил медиҳад, ки он муносибатҳои байналмилалии хусусиро бо унсури хориҷӣ, ки сирф муносибати хусусӣ дар бар мегирад, ба монандӣ: субъект-шаҳрванд ё шахси ҳуқуқии хориҷӣ бошад, объект дар хориҷи кишвар қарор дошта бошад ва факти ҳуқуқи дар хориҷи кишвар рӯх дода бошад, дар бар мегирад. Аз ин рӯ, дар кадом ҳолате, ки набошад табиати ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ (унсури хориҷӣ таъсири худро ба табиати муносибаҳои маданӣ-ҳуқуқ мерасонад, зеро соҳаҳои дигари ҳуқуқро предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ташкил карда метавонад, навъи махсуси ҳуқуқи маданӣ, меҳнатӣ, оилавӣ, соҳибқорӣ, сармоягузорӣ, сайёҳӣ ва ғайра, инчунин мумкин аст, ки дигар муносибатҳои ҷамъиятӣ ва давлатӣ предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ васеъ шарҳ дода шавад.

Чи тавре, ки Л.А. Лунс ишора ба назарияи И.С. Перетерский намуда чунин қайд мекунад, ки ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқиро меомӯзад. Аммо ин маънои онро надорад, ки ҳуқуқи хусусӣ танҳо як қисми ҳуқуқи маданӣ мебошад. Вале фарқияти махсуси муносибатҳои маданӣ аз ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар он аст, ки «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ танҳо як гурӯҳи махсуси муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқие, ки дорои хусусиятҳои байналмилалӣ мебошад» дар предмети худ танзим менамояд [112, с. 12]. Ин таърифи пешниҳод шуда, доираи танҳо як хусусияти муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқиро ҳамчун хусусияти «махсуси ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ» муҳокима менамояд, вале дар асл бошад комилан равшан нест. Бинобар ин, проблемаи мазкур дар як предмети он қатъ намешавад. Ҳамин тариқ, Г.К. Дмитриева ва М.В. Филимонова ба он ақидаанд, ки ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ин низоми меъёрҳои каллизионӣ (дохилӣ ва шартномавӣ) ва меъёрҳои расмӣ унификатсия шудаи маданӣ-ҳуқуқӣ мебошад, ки муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, оилаву никоҳ ва меҳнатиро бо унсури хориҷӣ танзим менамояд, аз ҷумла муносибатҳои хусусие, ки дорои хусусияти мураккаби байналмилалии мебошанд, предмети онро дар бар мегирад [80, с. 4-5].

Дар асоси моддаи 1306 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар чунин мазмун, муқаррар гардидааст: «хуқуқи ба муносибатҳои хуқуқии маданӣ бо иштироқи шахрвандони хориҷӣ ё шахсони хуқуқии хориҷӣ ё дорои унсурҳои хориҷии дигар татбиқшаванд дар асоси ҳамин Кодекс, санадҳои қонунгузори дигар, санадҳои хуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон эътироф намудааст ва одатҳои байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф мекунад ва ҳамчунин дар асоси созишномаи тарафҳо муайян карда мешавад». Вале, мо нақши ҳалкунандаро дар меъёри мазкур маҳдуд кардани нестанд, зеро, ки дар муносибатҳои хусусӣ-хуқуқӣ доираи татбиқ ва паҳн кардани унсури хориҷии мураккабгардида дар хуқуқи миллий бо унсури хориҷӣ маҳдуд намегардад. Дар ин бора, доир ба предмети хуқуқи байналмилалӣ хусусӣ бошад К.А. Бекашев ва А.Г. Ходаков бо чунин далелҳо қайд мекунанд: «ба монанди дигар соҳаҳои ҳуқуқ бояд дар меъёрҳои хуқуқи байналмилалӣ хусусӣ қушоду равшан нишон дода шавад, ки ҳамчун танзимгари муносибатҳои маданӣ, оилавӣ, меҳнатӣ, соҳибкорӣ, нақлиётӣ ва дигар соҳаҳои ҳуқуқ бо унсури хориҷӣ амал карда тавонанд. Инчунин, муаллифон дар предмети хуқуқи байналмилалӣ хусусӣ муносибатҳои хуқуқи андоз, молия ва гумрукро дохил менамоянд, ки хуқуқи хусусӣ ҳамчун маҷмӯи меъёрҳо ва принципҳо муносибатҳои байни шахсони воқеӣ ва хуқуқӣ, ки дар давлатҳои гуногун бо унсури хориҷӣ ба миён меояд, танзим менамояд [42, с. 9].

Предмети танзими хуқуқӣ - ин шакли навъи муносибатҳои иҷтимоист, ки он ба меъёрҳои соҳаи муайяни ҳуқуқ таъсир мерасонад. Ҳар як соҳаи ҳуқуқ предмет ва усули танзимнамои худашро дорад, аз ҷумла хуқуқи байналмилалӣ хусусӣ предмет ва усули танзими хешро доро мебошад ва масъалаи предмети хуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар замони муосир бошад яке аз проблемаҳои муҳим дар байни олимону муҳақиқон таҳқиқнашуда ба ҳисоб меравад. Мисол, ду хусусити асосии предмети хуқуқи байналмилалӣ хусусӣ вучуд дорад: якум муносибатҳои иҷтимоие, ки бояд табиатан хусусиятҳои хусусӣ-хуқуқӣ дошта бошанд ва дуҷум, муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки бояд табиатан хусусиятҳои муносибатҳои байналмилалиро дар худ дошта

бошанд [219, с. 18]. Вақте, ки мо ба хусусиятҳои иҷтимоии предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ чуқур назар мекунем мушоҳида менамоем, ки хусусиятҳои муносибатҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳамаи хусусиятҳои ҳуқуқи хусусиро дар бар мегирад, аммо бо унсури хориҷӣ мушкиласт, ки унсурҳои иҷтимоиро бо унсури хориҷӣ таҳлил намоем, зеро, ки предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ то рафт дар ҷамъият васеъ гардида дигар соҳаҳои ҳуқуқро ба предмети худ ҷалб менамояд.

Дар бораи предмети иҷтимоии муносибатҳои танзимшуда, ки аз рӯйи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ фарро гирифта мешавад, ба ду гурӯҳ ҷудо карда мешавад: якум, ба сифати предмети иҷтимоӣ баромад мекунад, он муносибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, урфу одат, ҷашну маросим, оила, ахлоқ, илмӣ ва ғайраҳо мебошанд, ки дар доираи танзими меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ қарор дошта бошанд. Дар ин маврид, вазифаи предмети иҷтимоии ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ танзим кардани ҳамкориҳои тичоратӣ байни шахсони ҳуқуқии кишварҳои гуногун вобаста ба қонунгузориҳои миллии онҳо. Дуюм, иштироки шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии хориҷӣ дар муносибатҳои маданӣ, оилавӣ, меҳнатӣ, муурофиявӣ ва дигар ҳуқуқҳо бо унсури хориҷӣ мурракаб гардида бошад. Меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбати шахрвандони Тоҷикистон дар хориҷӣ кишвар ва нисбати шахрвандони хориҷӣ дар Тоҷикистон баҳри муайян кардани мақоми ҳуқуқии онҳо паҳн мегардад. Мисол, дар асоси қисми 1 моддаи 1315 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи муайян кардани татбиқи ҳуқуқ нисбати шахсони воқеӣ дар чунин мазмун муқаррар гардидааст:» Қонуни шахсии шахси воқеӣ ҳуқуқи кишваре мебошад, ки ин шахс шаҳрвандии онро дорад. Ҳангоми доштани ду ва ё зиёда шаҳрвандӣ қонуни шахсӣ ҳуқуқи ҳамон кишвар ҳисобида мешавад, ки шахс дар он бештар зиндагӣ мекунад. Агар шахс шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлати хориҷиро дошта бошад, қонуни шахсии ӯ ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад». Яке аз ҳадафҳои сиёсати ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ин муносибати наздик оид ба масъалаҳои ҳифзу ҳимояи ҳуқуқҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, инчунин манфиатҳои шахсони

воқеъ ва ҳуқуқии давлатҳои хориҷиро дар бар мегирад. Чи тавре, ки Б.С. Гадоев қайд менамояд, «предмет (мабдаъ)-и танзимсозии ҳар як соҳаи ҳуқуқро доираи ҳуди муносибатҳои ҷамъиятӣ, яъне характери онҳо муайян месозад» [169]. О.Н. Садиков ба доираи васеи муносибатҳои ҳуқуқие, ки ба предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ бо тариқи сунъӣ дохил кардаанд, назари интиқодӣ дорад ва ба предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дохил намудани масоили тиҷорати пулӣ, молия, андоз ва гумрук, ки ба предмети танзимномаи ҳуқуқи хусусӣ муҳоллиф мебошад, инкор менамояд. Муҳақққон масоили ҳуқуқи андоз ва гумрукро вобаста бо муомилоти асъорӣ ба навъи ҳуқуқи хусусӣ мансуб медонанд, аммо дар асл бошад ин муносибатҳои ҷамъиятӣ ба ҳуқуқи хусусӣ муҳоллиф аст ва ин соҳаҳо ба муқобили ҳуқуқи хусусӣ дар аксар маврид баромад мекунад [246, с. 292]. Албата назарияи пешниҳод намудаи Н. Садиков воқеан дуруст мебошад, ки падидаҳои (институтҳои) ҳуқуқи андоз, гумрук ва молия метавонанд ба предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ таъсири манфӣ расонанд ва дар асоси меъёрҳо ва принципҳои қонунгузори давлатҳои гуногун ин муносибатҳои мазкур табиатан предмети танзимномаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро дар ҳама маврид поймол мекунад. Дар адабиёти илмӣ мавқеи дигарро вобаста ба табиати ҳуқуқии предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ мушоҳида намудан мумкин аст, ки табиати ҳуқуқи маданӣ имкон намедихад, ки ҳамаи муносибатҳои ҷамъиятӣ мансуб ба предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ бошад, ҳатто марбут ба категорияҳои ҳуқуқи оилавӣ, меҳнатӣ ва муҳофизатии маданӣ. Бинобар ин муносибатҳои ҷамъиятӣ дар предмети ҳуқуқи маданӣ ба танзим дароварда шудаанд. Ин масъалаи мазкур ба таври ошкоро ҷонибдорӣ мафҳуми предмети ноустувори ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ном бурда мешавад. Мисол, В.Г. Храбсков предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ баҳс мекунад, ба монанди ҳуқуқи «оилавӣ, меҳнатӣ, муҳофизатии маданӣ», инчунин ба сифати категорияи муносибатҳои шартномавӣ, қобилияти ҳуқуқдорӣ, амалкунӣ ва ғайра раво медонад. Гарчанде, ки маълум бошад ҳам на танҳо дар предмети ҳуқуқи маданӣ

истифода мешавад, балки дар дигар соҳаҳои ҳуқуқи миллӣ ин категорияҳо истифода бурда мешавад, аз ҷумла дар ҳуқуқи байналмилалӣ, албатта ҳар яке онҳо бо хусусиятҳои хоси худ дар предмети танзимномаи хеш ин муносибатҳои мазкурро дар худ қабул намуда танзим менамоянд [253, с. 89].

Инкор намудани ин назарияи мазкур аз илм дур нест, зеро ки аҳамияти категорияи маданӣ-ҳуқуқӣ на дар ҳуқуқи миллӣ маҳдуд мегардад, балки бо хусусияту мазмуни худ ҳар як соҳаи ҳуқуқ муносибатҳои ҷамъиятиро танзим мекунад. Инчунин бо ташаккули муносибатҳои ҷамъиятӣ як ҳуқуқи мадани наметавонад, ки ҳамаи проблемаҳои ҳуқуқи хусусиро дар дохили кишвар ва хориҷӣ кишвар танзиму ҳал намояд. Дар ҷомеаи муосир муносибатҳои оилавӣ, меҳнатӣ, муҳочирати меҳнатӣ, интиқоли мол, мусофир, шартномаҳо ва дигар масъалҳое, ки дар ҳаёти ҳарӯзаи инсоният ба вуқӯъ мепайвандад ҳуқуқи маданӣ, оилавӣ, меҳнатӣ ва муофиавии як кишвар ба танзим дароварда наметавонад. Ба чунин андеша дар шароити ҳаёти байналмилалӣ муносибатҳое, ки дар доираи ҳуқуқи маданӣ ба танзим дароварда намешавад. Зеро он пурра аз моҳияти муносибатҳое, ки предмети он танзим менамояд, ҳифз карда наметавонад. Дар асл бошад ҳуқуқи маданӣ дар ҳамагуна ҳолат институтҳои ҳуқуқи хусусиро дар бар гирифта наметавонад, зеро, ки сухан на танҳо дар бораи муносибате, ки предмети ҳуқуқи маданӣ танзим менамояд, балки унсурҳои асосии ҷомеа иҷозат намедиҳад, ки бо пурраги як соҳаи ҳуқуқ муносибатҳои ҷамъиятиро ба танзим дародад. Чи тавре, ки Л.П. Ануфриева менависад, ки «объект ва субъект» дар низоми мушаххаси ин ё он институти ҳуқуқ пеш аз ҳама ишора ба унвони объекти мушаххасӣ мекунад, ки ҳамчун усули танзими ҳуқуқ бояд, ки дар худ ин соҳаро қабул намояд.

Дар робита ба ин мо гуфтаниам, ки дар солҳои охир оид ба ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар тамоми кишварҳо тарқиши илмиро ба бор овардаст, аз ҷумла вобаста ба предмет ва усули танзими ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ. Ҳуқуқи маданӣ ҳар гарчанде, ки қисми асосии ҳуқуқи байналмилалии хусусиро ташкил диҳад ҳам бо пурраги фарогирӣ ё ифодакунандаи предмети он намебошад. Дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ,

меъёрҳои коллизияи ҳуқуқӣ, моддӣ-ҳуқуқӣ ва унификатсионӣ асос барои ташкили пердмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ истифода мешаванд ва дар маҷмӯъ пурра фарогирандаи мазмуни ин соҳаи ҳуқуқ мебошад. Ҳ.Р. Қодирқулов чунин қайд менамояд: «дар таълимоти ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ одатан унсури хориҷӣ дар муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайри молумулкӣ предмети танзими ҳуқуқи байналмилалии хусусиро ташкил медиҳанд, ки унсури хориҷӣ дар се шакл-субъект, объект факти ҳуқуққ баромад мекунанд [202, с. 22]. Ҳатто олимони унсури хориҷиро асоси предмети танзимномаи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ медонанд, ки он дар ҳуқуқи маданӣ истифода бурда намешавад. Чи тавре, ки Р.Б. Морева чунин қайд менамояд, таъсири ҳуқуқи маданӣ ҳамчун категорияи маданӣ-ҳуқуқӣ дар ҳамаи соҳаҳои ҳуқуқ ҳамчун олот истифода бурда мешавад, инчунин хоҳ ноҳоҳ дар ин ё он соҳаи ҳуқуқ истифода бурда мешавад, аз ҷумла ҳамчун объективона дар соҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, сиёсӣ-ҳуқуқӣ ва дар дилҳоҳ соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ мазмунан мушоҳида мегардад [260]. Аз ин рӯ то як андоза ин нуқтаи назари Р.Б. Морева дуруст мебошад, ки истифода бурдани истиллоҳи маданӣ-ҳуқуқӣ маънои онро надорад, ки дигар соҳаҳои ҳуқуқ, асосашро ҳуқуқи маданӣ ташкил медиҳад.

Яъне дар таҳқиқотҳои олимони, чунин нуқтаи назария мушоҳида мегардад, заминаҳои пайдоиш ва танзими предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусиро меъёрҳои коллизияи муқаррар намудаи давлат ташкил менамояд ва ин меъёрҳо муносибатҳои мушаххаси ҷамъиятиро бо унсури хориҷи ба миён омадаро бо ёрии меъёрҳои коллизияи ҳуқуқӣ, моддӣ-ҳуқуқӣ ва унификатсионӣ пайдо мегардад, асоси ҳуқуқии предмети соҳаи мазкуро ташкил менамояд. Нуқтаҳои назар оид ба танзими предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ гуногун мебошанд. Мисол, предмет ва усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусиро чунин унсурҳо вобаста бо ҳар як хусусиятҳои ташкил мекунанд: ҳар як иштирокчиҳои ин муносибатҳоро шахрвандони кишварҳои гуногун ташкил мекунанд ё ин ки дар мамлакатҳои гуногун қору фаъолият ва зиндагӣ менамоянд; барои иҷро намудани уҳдадорихо, аҳдҳо, шартномаҳо ва дигар намуди амалиётҳои ҳуқуқие, ки дар хориҷӣ кишвар

пайдо мегардад, меъёри муайяни ҳуқуқ дар хориҷи кишвар муқаррар кунанда бошад; хусусияти дигари унсури онро бошад объекте ташкил мекунад, ки бояд дар кишвари дигар ҷойгир бошад ва ҳолати ҳуқуқии онро дар асоси қонунгузори давлати ҷойгирифтаи объект муайян гардад ва ҳавола ба кишвари дигар.

Мавқеи М.М. Богуславский, Н.И. Маришев, В.П. Звекон оид ба мазмуни васеи предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аст ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ танзимгари муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ, оилавӣ ва меҳнатие, ки бо унсури хориҷӣ мураккаб гардидаанд, ташкил мекунад [49].

Дар айни замон, чунин нуқтаи назарро гуфта ба мавридаст, ки предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ навъи муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқиро ба таври умумӣ дар предмети худ қабул мекунад, ки дар мазмуни васеъ сохтори предмети онро муносибатҳои махсуси байналмилалӣ хусусӣ ва мавқеи махсуси он бошад муттаҳидии унсури хориҷии он ташкил мекунад. Бояд зикр намуд, ки предмет ва усулҳои соҳаи мустақили ҳуқуқ ҳам дар донишҳои назариявӣ ва ҳам амалӣ дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ истифода бурда мешаванд. Чи тавре, ки Л.П. Ануфриева қайд менамояд, ки мисли дигар илмҳо, назарияи умумии ҳуқуқ, ки асоси дигар соҳаҳои ҳуқуқро ташкил мекунад, аз он ҷумла дар ин назарияи умумии ҳуқуқ, ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва хусусӣ бо предмети танзимии ҳеш дар низоми ҳуқуқи давлатҳо амал мекунад [35, с. 57].

Албата то як андоза ин назария мураккаб бошад ҳам вале аз ҷониби дигар, барои муттаҳид кардани тамоми соҳаҳои ҳуқуқ бо хусусиятҳои оммавӣ ва хусусӣ дар табиати худ фарқ мегузорад, яъне предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ танҳо дар асоси истиллоҳи «унсури хусусӣ» ва «унсури хориҷӣ» фаҳмо мегардад. Дар ин мазмун сарҳади предмет ва сарҳади усулҳо оид ба мавҷудияти танзими мустақилияти ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи миллӣ ба миён меояд. Мисол, предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ танзимгари он муносибатҳои махсусӣ ҷамъиятие мегардад, ки аз ҷониби унсури хориҷи мураккаб гардидааст, ҳолати ҳуқуқӣ ва воқеии соҳаи намоёни ҳуқуқро дар низоми ҳуқуқи миллӣ боло мебардорад.

Хусусиятҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бошад дар танзими идора намудани предмети худ нақши усулҳояшро маҳаки асосӣ ва муайянкунандаи функцияи танзимкунанда меонад.

Тибқи маънои танзими воситаҳои усулҳои соҳаи ҳуқуқ он муносибатҳои ҷамъияти фаҳмида мешавад, ки таъсир бевосита оид ба мавқеи идоракунанда ва идорашавандӣ табиати ҳуқуқи соҳаи мустақили ҳуқуқ равона гардида бошад. Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз чунин усулҳо иборат аст. Дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ усулҳои коллизияи-ҳуқуқӣ, моддӣ-ҳуқуқӣ ва унификатсионӣ ба як низоми том ва мазмуни идоракунанда ва идорашаванди муносибатҳои ҷамъиятиро дар низоми ҳуқуқи миллӣ ифода мегардонад ва мавқеи ҳуқуқи соҳаи ҳуқуқро дар низоми ҳуқуқи миллӣ пурра мегардонад. Усулҳои моддӣ-ҳуқуқӣ ва коллизияи-ҳуқуқи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба пайдоиши тараққиёти ҷамъиятӣ ва инкишофи минбаъдаи соҳаи намоёни ҳуқуқ хеле муҳим доништа мешавад. Дар ин радиф мисоле оварда мешавад, ки М. Кашкина чунин қайд менамояд, «саволе ба миён меояд, ки ҳангоми баррасии меъёрҳои коллизияи зарурияти муайян кардани қонуни ду ҷониб ба миён гузошта мешавад ва дар он давлате, ки баррасии баҳс қарор дошта бошад, вале кишваре татбиқкунандаи қонун дар меъёрҳои ҳуқуқи худ меъёрҳои хориҷиро ба назар гирифта бошад, дар ин маврид қонуни давлати худро татбиқ карда тавонад [95, с. 48]. Масъалаҳои ҳаллии проблемаҳои қонунҳои давлатҳои гуногун ва мушкилоти татбиқи ин ё он ҳуқуқи давлатҳое, ки қонунҳои онҳо бар зидди якдигар мухолифат мекунанд, танзими нави ҳуқуқро талаб дорад. Аз ин рӯ, ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бо предмети танзимнамои хеш ин муносибатҳои нави ҷомеаи ҷаҳониро бо пешрафтатарин меъёрҳои эҷодгардидаи давлатҳои ҷаҳон тақозо дорад.

Чи тавре ки А.О. Иншакова предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусиро вобаста бо хусусияти танзимаш ба чунин гӯруҳ ҷудо менамояд: «предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ – муносибатҳои иҷтимоӣ-ҳуқуқие, ки бо унсури хориҷӣ мураккаб мебошанд танзим менамояд, ин муносибатҳо ба якҷанд гӯруҳ тақсим мешаванд: вобаста ба унсурҳои хориҷие, ки дар чунин

муносибатҳо пайдо мегарданд ё мавҷуданд, якум бо иштироки шахсони хориҷи алоқаманд аст. Мисол, шаҳрванди Ирландия бо шаҳрванди Руссия ақди никоҳ мебанданд ва як сол баъд онҳо ба қароре омаданд, ки молу мулкро тақсим кунанд, пас онҳо дар асоси кадом қонун ин масъаларо баррасӣ карда метавонанд? ва дигар масъалаҳои шабеҳ мансуб аст ба предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ва ин предмет танзимгар ва ҷавобгӯи ин масъалаҳо мебошад; гурӯҳи дуюм муносибатҳои, ки предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро ташкил медиҳанд, ин он муносибатҳои шаҳрвандӣ, ки ба молумулк алоқаманд аст, ки дар ҳудуди давлати хориҷӣ ҷойгир мебошад, дохил мешавад. Мисол, чунин муносибатҳо дахлдоранд ба шаҳрвандони Фаронса дар қитъаи замин ё бинои истиқоматӣ дар ҳудуди Италия пешбини гардидааст. Дар ин ҳолат, шахси хориҷӣ проблемаи қабули мерос ва тарҳрезии он, рад кардани ин молумулкро хоҳад дошт: қонунҳои кишвар бояд дар ин ҳолат чӣ тавр ё ин ки чӣ хел истифода шаванд – ҳуқуқи Италия ё Фаронса?; гурӯҳи сеюм муносибатҳои мадания, ки аз табиати ҳуқуқе бархурдоранд, ки дар ҳудуди давлатҳои хориҷӣ рӯх медиҳанд. Масалан, шаҳрвандони Ҷумҳурии Халқии Хитой дар ҳудуди давлатҳои гуногун қору фаъолият мекунанд ё дигар амалҳои ҳуқуқеро, ки муносибатҳои маданӣ шаҳрвандонро ҳимоя мекунанд, анҷом медиҳанд. Дар амал бошад, ин муносибатҳо дорои хусусияти мураккабе мебошанд ва дар чунин муносибатҳо якҷанд унсурҳои хориҷӣ мавҷуданд. Вобаста бо ҳамин хусусиятҳои предмети танзимнамоии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ аз дигар бахшҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ, ба монанди муносибатҳои маданӣ, мерос, оилавӣ, меҳнатӣ, тижоратӣ, сармоягузорӣ, муҳочирати меҳнатӣ ва ғайра фарқ мекунанд [257, с. 51].

Бо тағйир ёфтани муносибатҳои ҷамъиятӣ ва тарақиёти илму техника, технологияи компютерӣ, иқтисоди бозоргонӣ, рушди ҷомеаи иҷтимоӣ, экологӣ, муҳочират, сармоягузорӣ, сайёҳӣ, рафту омади воситаҳои нақлиётӣ (заминию ҳавоӣ, роҳи оҳан), муомилоти молию пулӣ ва амсоли инҳо муносибатҳои ҷамъиятӣ дар ҳоли рушд қарор дорад ва аз як тараф мардум дар саросари ҷаҳон дар муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ рӯ ба рӯ

мешаванд, барои ҳамин гуфта метавонем, ки дар танҳои ҳуқуқи маданӣ наметавонад, ки ҳам муносибатҳои дохилӣ ва байналмилалиро бо пурраги дар табиати меъёрҳои худ ба танзим дарорад. Имрӯз дар ҷомеи шахрвандӣ ва иқтисоди бозоргонӣ мардум ҳуқуқҳои худро то рафт васеъ гардонида давлатҳо маҷбур мебошанд, ки дар ҳудудҳои худ ҳуқуқҳоро маҳдуд нагардонанд. Бо чунин мазмун А.О. Иншакова қайд менамояд, ки шахсон ҳуқуқҳои худро дарк карда дар давлати худ маҳдуд намешуморанд ва аз рӯйи қонинҳои рафтор амал намуда онҳо кушиш мекунанд, ки ҳуқуқҳои шахсонӣ сеюмро вайрон наkunанд. Аз тарафи дигар онҳо на бо ҳуқуқи дохили маҳдуд мегарданд, вале онҳо то рушди ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ҳуқуқҳои худро ба воситаи иродаи мухтор танзим менамуданд².

Дар ин радиф В.Т. Батичко оид ба предмети танзими ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ чунин қайд менамояд, ки предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро он муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, ки аз ҷониби унсури хориҷӣ мураккаб гардидааст, ташкил мекунанд. Хусусиятҳои асосии предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар усулҳои танзими он дида мешавад. Тибқи усулҳои танзими ҳуқуқӣ бо маъни васеъ моҳияти танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ фаҳмидан мумкин аст ва муносибатҳои, ки қонун онҳоро ба танзим дароварда ва бевосита таъсири худро ба ҷамъият мерасонад [40, с. 4]. Чи тавре ки И.В. Гетман Павлова қайд менамояд, ки дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ду усули беназир ё беҳамто амал мекунанд усули коллизияҳои ҳуқуқӣ ва усули моддӣ-ҳуқуқӣ нақши ҳалкунанда дорад [69, с. 124]. Предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро он муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ ташкил мекунанд, ки дар табиати танзимномаиаш сирф унсури хориҷиро қабул карда тавонад. Дар мазмуни васеъ предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро навъи махсуси муносибатҳои маданӣ, оилавӣ, меҳнатӣ, фаъолияти озоди иқтисодӣ хориҷӣ ва муҳофизатии маданӣ ташкил медиҳад, ки агар ин навъи муносибатҳо дар предмети худ қабул карда тавонад.

---

²Ниг: Иншакова А.О. Унификация корпоративного регулирования в Европейском Союзе и содружестве независимых государств: автореф. Дис. д.р.н. М., 2008. – С.6

Одатан предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусиро унсури хориҷӣ пурра мекунад, ки дар се мазмун шарҳ дода мешаванд: субъекти муносибатҳои мазкурро шахси воқеӣ ва шахси ҳуқуқии хориҷӣ ташкил мекунад; объекти муносибатҳои зикршуда бошад неъматҳои моддӣ ва ғайри моддӣ дар бар мегирад; факти ҳуқуқӣ дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ, боиси ба вучуд омадан, тағйир додан ва қатъ гардидани ҳуқуқу уҳдадорихои иштирокчиёнро дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ, ташкил мекунад. Бояд қайд намуд, ки дар танҳои як ҳуди предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ барои муайян кардани соҳаи мустақили ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи миллӣ шуда наметавонад. Бояд гуфт, ки ҳар як соҳаи ҳуқуқ бо доштани предмети худ, дорои усули (методи) танзими мустақили худ бошад. Пеш аз ҳама, зери мафҳуми усули танзими соҳаи мустақили ҳуқуқ, чунин усул фаҳмида мешавад: усулҳои танзими соҳаи мустақили ҳуқуқ гуфта маҷмӯи тарзу воситаҳои таъсиррасонии ҳуқуқро меноманд, ки тавассути онҳо муносибатҳои муҳими ҷамъиятӣ, ки предмети соҳаи мустақили ҳуқуқ фарогири ин муносибатҳои мазкур ба ҳисоб меравад, фаҳмида мешавад. Бояд, ки усулҳои танзими ин ё он соҳаи мустақили ҳуқуқ алоқамандии зич ба предмети он соҳа шуда тавонад, табиатан дар якҷоягӣ бо ҳамдигар мувофиқ буда муносибатҳои муҳими ҷамъиятиро ба танзим мебароранд.

Чи тавре, ки Х.Р. Қодирқулов чунин қайд менамояд: яке аз чунин усулҳои, ки тавассути онҳо танзими муносибатҳои марбутаи байналмилалӣ-хусусӣ сурат мегирад, ин усули коллизсионӣ-ҳуқуқӣ мебошад. Усули коллизсионӣ-ҳуқуқӣ аслан аз намуди меъёри ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бармеояд [202, с. 23]. Усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ танзим намудани предмети соҳаи мустақили ҳуқуқро дар низоми ҳуқуқи миллӣ нигоҳ медорад, ки мухолифати зерсоҳаҳои дигари ҳуқуқ бамиён гузошта нашавад. Мисол усули коллизсионӣ интихоби ҳуқуқе мебошад, ки барои ҳали самарабахши масъалаҳои, ки бо унсури хориҷӣ ба миён меояд истифода бурда мешавад ва танҳо дар ҳолатҳои ин усул истифода бурда мешавад, ки бо сабабҳои мухолифати меъёрҳои қонунҳои давлатҳои имконпазир мегардад, ки усули мазкур дар амал татбиқ карда шавад.

Усули коллизионӣ аз муқаррароти меъёрҳои ҳуқуқ иборат аст, ки дар шакли тарзу воситаҳо, таъсиррасонӣ ва танзими дурусти предмети соҳаи мазкур мегардад. Усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар якҷоягӣ бо меъёрҳои ахлоқӣ, одатӣ, анъанавӣ, динӣ, этикаю эстетикӣ, оилавӣ ва сиёсӣ бо як низоми муайян муносибатҳои ҷамъияти байналмилалии хусусиро танзим мекунанд. Читавре, ки Г.К. Дмитриева қайд менамояд, ки аз нигоҳи таърихӣ усули коллизионӣ-ҳуқуқӣ заминаи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ солҳои тулонӣ ҳамчун ҳуқуқи коллизионӣ арзи ҳасти намуда дар баъзе давлатҳо (ШМА, Англия ва Олмон) рушду инкишоф намуда дар худ номи ҳуқуқи коллизиониро боқӣ мондааст [79, с. 16]. Тавре дар адабиётҳои ҳуқуқи қайд мешавад, ки меъёрҳои коллизионӣ дар якҷоягии бо меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ ҳавола карда қоидаҳои рафтори иштирокчиёни муомилоти маданиро танзим менамояд [112, с. 188]. Дар ин маврид устод Х.Р. Қодирқулов қайд менамоянд, ки ихтилофот дар мазмуни моддӣ-ҳуқуқӣ ва ҳуқуқи коллизионии кишварҳои гуногун боиси пайдоиши як навъ муносибатҳои «лаганда ё худ ноустувор» гардидааст [202, с. 25].

Бо мақсади такмили усули коллизионӣ ва инкишофи муносибатҳои ҷамъиятӣ меъёрҳои ягонакунӣ «унификатсия» оғоз гардид. Проблемаи мазкур аслан ба он мазмун ифода мегардад, ки дар шаклҳои гуногуни меъёрҳои ҳуқуқи давлатҳои ҷаҳон дар соҳаҳои ҳуқуқи хусусӣ ҳангоми танзими муносибатҳои байналмилалии хусусӣ проблемаи аввалиндараҷаи меъёрҳои коллизиониро ба вучуд овардаст. Тавассути муқаррароти меъёрҳои коллизионӣ, пеш аз ҳама меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ ҳуқуқу уҳдадорихои шахсони воқеӣ ва шахсони ҳуқуқиро дар низоми ҳуқуқи давлат муайян кардааст, ки муносибатҳои муҳими байналмилалии хусусӣ ба танзим дароварда мешаванд. Дар натиҷаи кор чунин усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ робитаи ҳуқуқии байни предмети соҳаи мазкуро дар низоми ҳуқуқи давлатҳо муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқиро қавитар гардондааст. «Дар замони муосир чараёни коркарду таҳияи қоидаҳои ягонаи моддӣ танҳо дар соҳаҳои алоҳидаи савдои байналмилалӣ (шартномаи хариду фуруши байналмилалии молҳо, ҳамлу нақли байналмилалӣ ва ғ), инчунин як қатор соҳаҳои (аз қабали

муносибатҳои меҳнатӣ, мерос, оилавӣ ғ..) мавҷуданд, ки дар онҳо ягонакунии меъёрҳои ҳуқуқ нокифоя буда дар сатҳи зарурӣ коркард нагардиданд. Дар адабиётҳои ҳуқуқии хориҷӣ ва ватанӣ ҳангоми танзими муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ ақидаҳои гуногун мавҷуданд, ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар баробари усулҳои коллизсионӣ-ҳуқуқӣ ва моддӣ-ҳуқуқӣ, инчунин ба методи унификатсия (ягонакунии) барои мустаҳкам кардани предмети соҳаро қабул дорад.

Баъзе олимони соҳаи мазкур дар мазмуни васеъ ба предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ муносибатҳои ҳоси маданиро дохил менамоянд, ки то як андоза нодуруст мебошад, зеро агар мо ба предмет ва усулҳои соҳаи мазкур назар афканем баъдан мушоҳида мекунем, ки предмет ва усулҳои ҳуқуқи маданӣ кадом муносибатҳои муҳими ҷамъиятиро ба танзим мебарорад. Вале дар ин ҷо олимони соҳаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар он назаранд, ки предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ бо мазмуни васеи худ фарогири ҳамаи хусусиятҳо ва унсурҳои ҳуқуқи маданӣ, оилавӣ, меҳнатӣ ва мурофиавии маданиро дар табиати танзимнамоии ҳеш бо унсури хориҷӣ мураккаб бударо қабул мекунанд. Агар предмети ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар доираи муносибатҳои маданӣ, оилавӣ ва меҳнатӣ маҳдуд гардад, зарурати танзимнамоии ин соҳаи намоёни ҳуқуқ дар низомии ҳуқуқи миллӣ аз аҳамият дур мекунанд, аз ин рӯ муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқие, ки дар ҳудуди давлати муайян, муносибатҳои ҷамъиятиро бо иштироки шахсони воқеӣ, ҳуқуқӣ ва давлат ба танзим мебарорад ва робитаи зич байни худ ва байни давлат қарор дорад ин ҳамон соҳаи ҳуқуқе ба шумор меравад, ки танҳо бевосита муносибатҳои ҷамъиятеро ба танзим дароварда метавонад, ки давлат барои муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқии худ муайян кардааст. Чӣ тавре, ки профессор Қ.Ш. Қурбонов дуруст қайд менамояд, ки «усулҳои ҳуқуқи маданӣ гуфта, тарз ва воситаҳои таъсиррасонии меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ ба муносибатҳое, ки ҳуқуқи маданӣ танзим мекунанд» [107, с. 16] фаҳмида мешавад. В.П. Грибанов бошад дар ин бора чунин нуқтаи назар дорад, мувофиқи мазмун, моҳият ва самтҳои асосии усулҳои ҳуқуқи маданӣ диспозитивӣ мебошад ва хусусиятҳои табиати муносибатҳои ҳуқуқи

маданиро пурра мегардонад [76, с. 7-8]. Аз ин рӯ ақидае вучуд дорад, ки хусусияти усули диспозитивӣ дар он аст, ки иштирокчиёнаш вазъи ҳуқуқи баробар доранд, чунончи Н.Д. Егоров қайд менамояд, ки баробарҳуқуқи иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ табиатан иҷозат медиҳад, ки баробарҳуқуқи тарафҳо дар шароит ҳуқуқҳои хусусӣ муҳайё гардад [163, с. 12]. Вале Қ.Ш. Қурбонов бошад ба ин нуқтаи назар рози нашуда чунин мефармояд, ки «ба андешаи мо иштибоҳ аст, чунин муносибат бо фаҳмиши усули ҳуқуқи маданӣ, онро маҳдуд месозад» . Аз ин рӯ, ба мо маълум мегардад, ки бисёртар меъёрҳои диспозитивӣ муайянкунандаи баробарҳуқуқи иштирокчиёни муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ ба шумор меравад. Дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бошад аз ҳама бештар усулҳои коллизияӣ ва моддӣ танзими муносибатҳои мазкурро дар худ қабул дорад ва дар баъзе маврид усули унификатсия (ягонакунӣ) дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ таъсири худро ба меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ мерасонад. Дар ин маврид бояд қайд намуд, ки дар қонунгузориҳои маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон меъёрҳои коллизияӣ-ҳуқуқӣ мушоҳида мегардад. Мисол, дар асоси қисми 1 моддаи 1315 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «қонуни шахсии шахси воқеӣ ҳуқуқи кишваре мебошад, ки ин шахс шаҳрвандии онро дорад. Ҳангоми доштани ду ва ё зиёда шаҳрвандӣ қонуни шахсӣ ҳуқуқи ҳамон кишвар ҳисобида мешавад, ки шахс дар он бештар зиндаги мекунад. Агар шахс шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлати хориҷиро дошта бошад, қонуни шахсии ӯ ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад» ва моддаи 1321 Кодекси мазкур «қонуни шахсии шахси ҳуқуқӣ ҳуқуқи кишваре ҳисобида мешавад, ки дар он ҷо шахси ҳуқуқӣ таъсис дода шудааст» . Асоси муносибатҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ афзоиш рушди меъёрҳои коллизияӣ-ҳуқуқӣ, моддӣ-ҳуқуқӣ ва унификатсионӣ бо унсури хориҷӣ дар танзими муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ доништа мешавад. Агар дар усули диспозитивии ҳуқуқи маданӣ хусусиятҳои баробарҳуқуқӣ ё мухторияти иродаро мавҷуд бошад, дар усули коллизияӣ-ҳуқуқӣ дар баробари ин хусусиятҳо, хусусиятҳои интиҳоби меъёри ҳуқуқ дида мешавад. Мисол, дар асоси қисми 1 моддаи 1333 Кодекси маданияи Ҷумҳурии

Тоҷикистон муқаррар карда шудааст, ки шартнома бо ҳуқуқи кишвари бо созишномаи тарафҳо интихобшуда танзим карда мешавад, агар қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиби дигареро муқаррар накарда бошад. Аз меъёри мазкур бар меояд, ки усули коллизсионӣ-ҳуқуқӣ ва моддӣ-ҳуқуқӣ асоси ҳуқуқи байналмилалии хусусиро ташкил мекунад ва мавқеи ҳуқуқии онро дар низоми ҳуқуқи кишвар мустаҳкам мегардонад. Дар ин маврид нуқтаи назари Н.Н. Рустамова чунин ба маврид аст, ки эволютсияи қонунгузориҳои соҳаи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳамарӯза бахшоро ба вуҷуд меорад бояд, ки таҳлили рушди таърихии танзими меъёрҳои коллизсионӣ ва моддиро оид ба хусусиятҳои хоси он дар марҳилаҳои татбиқи қонун дуруст дарк кардан аст, дар ҳолати муҳолифати меъёрҳои коллизсионӣ таъсири бевоситаи омилҳои гуногуни давлатҳои замони муосир ба ин соҳаи мазкур расонида метавонад [245, с. 43]. Илова бар ин хеле рушд ёфтани муносибатҳои байналмилалии хусусӣ, мушкилоти мазмуни онҳо боиси пайдоиши проблемаҳои ҳуқуқи миллӣ ва давлатҳои ҷаҳони муосир гаштааст.

Чи тавре ки С.В. Третьяков дар ин бора чунин қайд менамояд, ки масъалаи асосии танзими муносибаҳои ҳуқуқӣ, дар муомилоти муносибатҳои байналмилалии хусусӣ таъсир мерасонад, зарурати дуруст таҳлил намудани усулҳои соҳаи ҳуқуқ ба манфияти қор аст ва усулҳо метавонанд мушкилоти ин муносибатҳоро ҳангоми маҳдуд кардани даҳлати давлатӣ ба муносибатҳои хусусӣ бештар мутамарказ гардонидан аст [261, с. 3]. Донишмандони мазмун ва моҳияти предмет ва усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз дигар соҳаи ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи миллӣ имкон медихад, ки предмет ва усулҳо бо ҳамдигар мутобиқ буда, мураифгари соҳаи мазкур ба ҳисоб равад. Мутассифона дар ҳама вақт ин қоидаҳои умумӣ аз назар дурмонда боиси ба миён омадани нофаҳмии зиёд оид ба татбиқи меъёрҳои ҳуқуқ ҳангоми ба миён омадани интихоби ҳуқуқ дар ин ё он давлат пайдо мегардад. Бояд ҳаминро қайд намуд, ки предмети соҳаи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ тибқи мӯхтавои мазмуни он тавсиф карда шавад, моҳияти муносибаҳои танзимшавандаро дар доираи предмети он муайян карда тавонад. Чи тавре, ки А.А. Рубанова қайд менамояд, ки модели

сохтори махсусӣ мухторияти ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ва таҳлили муфассали он бо назардошти тамоюли танзими хусусӣ-ҳуқуқӣ фаҳмида мешавад, дар танзими муносибатҳои байналмилалӣ бояд фарқ гузошта шавад.³

Албата то як андоза ин пешниҳод, аҳамияти ҳуқуқии худро дорад, масъалан предмет ва усулҳое, ки муносибатҳои байналмилалиро танзим менамоянд дар низоми ҳуқуқи миллӣ аҳамияти махсус дорад, зеро, ки муносибатҳои байналмилалии хусусӣ аз доираи як давлат берун карда мешаванд, пас аз танзими ин муносибатҳо байни меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ интихоби меъёрҳои коллизии давлатҳои гуногун ба миён меояд. Хусусиятҳои предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бо мавҷудияти усулҳои он ба миён меояд, ки мухолифат надоштани усули коллизии ва моддӣ ба як дигар зич алоқаманд дошта ва бевосита ба ин муносибатҳои мазкур таъсир мерасонад. Зеро предмет ва усулҳои асосии ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳалли масъалаҳои байни ду ва зиёда қонуни давлат ва санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ мебошад, ки қисми зиёди меъёрҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бояд, ки меъёрҳои ҳуқуқи давлат ба ин муносибатҳои ҳуқуқӣ истифода бурда шавад ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба танзими муносибатҳо баромад карда тавонад. Хусусияти дигари муносибатҳои байналмилалии хусусӣ бошад аз фаъолияти мустақили меъёрҳои коллизии, ки бевосита муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ ба таври мустақил танзим карда мешаванд. Вазифаҳои номбаршуда имкон медиҳад, ки усулҳои асосии ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бо номҳои усули коллизии-ҳуқуқӣ, моддӣ-ҳуқуқӣ ва унификатсионӣ-ҳуқуқӣ қабул гардида, соҳаи ҳуқуқро дар низоми ҳуқуқи миллӣ мустаҳкам мегардонад, ки ин усулҳо бо хусусиятҳои хоси худ якдигарашонро пурра мекунад ва бевосита таъсири худро ба предмети дахлдори соҳаи мазкур мерасонанд.

Чи тавре, ки Н.Н. Рустамова қайд менамояд, ки асоси рушди усули коллизии-ҳуқуқӣ – ин эҳтиёҷоти воқеии босуръати баланд ташаккул ёфтани муносибатҳои ҷамъиятӣ дар замони муосир ва танзими муносибатҳои

---

³Ниг: Рубанова А.А. Международном частном праве как теоретическая проблема// СЕМП. М. 1986. – С. 93

хусусӣ бо унсури хориҷӣ мебошад⁴. Унсури хориҷӣ дар муносибатҳое, ки аз ҷониби ҳукуки байналмилалии хусусӣ идора карда мешавад, унсури асосии меъёрҳои онро усули коллизсионӣ-ҳукукӣ ба вучуд меорад⁵. Усули коллизсионӣ-ҳукукӣ бо ҳалли меъёрҳои моддӣ-ҳукукӣ дар фазои ҳукуки давлатҳои мухталиф оид ба ҳуқуқҳои поймол гашта мурочиат мекунад. Усулҳои соҳа, асосан ба предмети ҳукуки байналмилалии хусусӣ истифодабарии меъёрҳои ҳуқуқро муайян мекунанд, ки дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ асоси ҳуқуқро ташкил карда тавонад. Одатан, усули коллизсионӣ тақя ба меъёри коллизсионӣ менамояд, ки сохтори он аз ду унсури асосӣ: ҳаҷм ва пайванд иборат мебошад. Ҳаҷми муносибатҳое, ки дар он одатан меъёрҳои расмӣ (ҳуқуки миллӣ, байналмилалӣ, созишномаи тарафҳо, одатҳо ва ғ.) истифода мешавад. Ҳатми бошад мувофиқи муқаррароти низоми ҳуқуқе, ки бояд ба ин муносибатҳои мушаххаси ҳуқуқ татбиқ карда шавад. Илова ба ин С.В. Третьков чунин ба маврид қайд менамояд, меъёрҳои моддӣ бевосита ба танзими муносибатҳое, ки бо унсури хориҷӣ равона шудаанд – усули асли тавсиф менамояд: а) дар татбиқи шартномаҳои байналмилалӣ (дучониба ва бисёрҷониба) дар қаламрави давлате, ки иштирокчиёнаш мушаххас дар ин муносибатҳо нишон дода шудааст, бо унсури хориҷӣ мураккаб гардидаст ишора мекунад; б) дар татбиқи қонунгузориҳои дохили давлате, ки мустақиман ин муносибатҳои ҳуқуқро бо унсури хориҷӣ танзим мекунад. Вале аз гурӯҳҳои зерин иборат мебошанд: фаъолияти иқтисоди хориҷӣ, сармоягузориҳои шахсони ватанӣ ва хориҷӣ, ширкатҳое, ки иштирок ё тахти назорати сармояи хориҷӣ мебошанд, мавқеи хориҷиён дар дохили давлат ва хифзи ҳамватанон дар хориҷи кишвар, ҳуқуқ ва уҳдадорихои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии хориҷӣ дар ҳудуди кишвар ва ғайра [261, с. 5]. Ҳаминро бояд қайд намуд, ки С.В. Третьков, В.П. Толстих ва Н.Н. Рустамова чунин усулҳоро барои пурра намудани усулҳои ҳуқуки байналмилалии хусусӣ қобили қабул медонанд. Яъне усули танзими давлатӣ ва ғайридавлатӣ, ки тавассути конвенсияҳои байналмилалӣ,

---

⁴Ниг: Рустамова Н.Н. Понятие международном частном праве // Политика и право. №1. М., 2010. – С. 49

⁵Ниг: Толстых В.П. Международное частное право: коллизсионное регулирование. – СПб, 2004. – С. 168

созишномаҳо, шартномаҳо, санадҳои меъёрии ҳуқуқи милли ва дигар сарчашмаҳо, ки аз қоидаҳои қабули давлатҳо дигар мақомоти давлатӣ ва созмонҳои байниҳукумати манша мегирад. Инчунин ба ҳайси усули ғайридавлатӣ чунин усули худтанзимшаванда амал мекунад, ки аз ҷониби иштирокчиёни муносибатҳои маданӣ дар заминаи принсипи озодии шартнома ва мустақилияти тарафҳо дар танзими муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ амал мекунад, медонанд.

Дар марҳилаи кунунии рушди муносибатҳои байналмилалии хусусӣ барои бартараф кардани муҳолифати усулҳо бештари вақт усули ғайридавлатӣ амал мекунад, ки барои зуран надаромадани дигар унсурҳои ҳуқуқи оммавӣ меъёрҳои ҳуқуқро дар танзими муносибатҳои байналмилалӣ ҳалалдор насозад. Бояд ҳаминро қайд намуд, ки нақши меъёрҳои ҳуқуқ дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ аз ҷониби қонуни шахсии шахсони воқеӣ ё ҳуқуқӣ таъмин карда мешавад.

Дар ин маврид ду унсури асосие ҳаст, ки барои мустаҳакм намудани усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ мусоидат мекунад:

1. Унсури ташакулдодани идоракунии дохили меъёрҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ, ки бо факти ҳуқуқӣ тавсир шудааст;

2. Унсури дигари он бошад тартиботи дохилии хусусӣ-ҳуқуқӣ дар низоми алоҳидаи ҳуқуқ амал карда тавонад.

Усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба ду гурӯҳ ҷудо карда мешаванд:

1. Усули коллизиявӣ-ҳуқуқӣ – яке аз хусусиятҳои усули коллизиявӣ ин аст, ки бо танзиму кумаки ин усул истифодаи ҳуқуқ дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ татбиқ карда мешавад. Дигар хусусияти усули коллизиявӣ муносибатҳои байналмилалии хусусиро бевосита танзим карда наметавонад, инчунин ҳуқуқу уҳдадорҳои иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқро муайян намекунад, зеро онҳо дар қонунҳои миллии ҳар як давлат мустақилона муайян гардидаст. Ҳамин тариқ мафҳуми усули коллизиявӣ дар он ифода мегардад – бархурди меъёрҳои ҳуқуқе, ки оид ба интиҳоби қонуни салоҳиятдор оид ба ҳалли масъалаи мушахас, дар ҳолати интиҳоби қонуни давлат фаҳмида мешавад.

2. Усули моддӣ-ҳуқуқӣ бошад бараксӣ ҳол амал мекунад, зеро ки дар қонунгузори давлат ба таври мушаххас муносибатҳои ҷамъиятиро муайян кардааст, ин ду усул якдигаро пурра мегардонанд.

Усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар доираи меъёрҳои ҳуқуқи миллӣ, байналмилалӣ ва одати байналмилалӣ амал мекунанд.

Дар баробари усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, дар баъзе ҳолат усули диспозитивиро ҳам баъзе олимон дохил мекунанд, ки иштибоҳ мебошад, зеро ки усули диспозитивӣ дар дохили усули моддӣ-ҳуқуқӣ амал мекунад ва яке аз унсурҳои асосии усули моддӣ-ҳуқуқӣ ва коллизияи ҳуқуқӣ мебошад. Дар баъзе ҳолатҳо, танҳо барои бартараф кардани меъёрҳои коллизияи истифода мегардад ва барои расидани созиш байни ҷонибҳо бе маҷбуркунии меъёрҳои ҳуқуқӣ дахлдор амал мекунад.

Аз ҳамин рӯ, усули танзими ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ гуфта маҷмӯи тарз ва воситаҳои таъсиррасонии меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусиро ба муносибатҳои ҷамъиятиро меноманд, ки байни субъектони ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ ба вучуд меоянд, тағир меёбад ва қатъ мегардад фаҳмида мешавад.

Ҳамин тариқ, аз татқиқоти олимони ба ҳуҷҷаҳо омадан мумкин аст, ки предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусиро якҷанд муносибатҳои махсусе, ки аз соҳаҳои дигари ҳуқуқ ба предмети он ишора мекунад ташкил менамояд, ки онҳоро ба се гурӯҳ ҷудо менамоем.

1. Предмети иҷтимоии ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз чунин муносибатҳои ҷамъиятӣ иборат аст, ки аз рӯйи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ фарро гирифта мешавад ва онҳо ба ду гурӯҳ ҷудо карда мешаванд:

А) Ба сифати предмети иҷтимоӣ баромад мекунад, он муносибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, техникӣ, урфу одат, ҷашну маросим, оила, ахлоқ, илмӣ ва ғайраҳо мебошанд, ки дар доираи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ қарор дорад;

Б) Иштироки шахсони воқеии хориҷӣ ва шахсони ҳуқуқии хориҷӣ дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ ва дар ин маврид, вазифаи предмети

ичтимоии ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ танзим кардани ҳамкориҳои тичоратӣ байни шахсони ҳуқуқии кишварҳои гуногун вобаста ба қонунгузори милли фаҳмида мешавад. Мисол, меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбати шаҳрвандони Тоҷикистон дар хориҷӣ кишвар ва нисбати шаҳрвандони хориҷӣ дар Тоҷикистон чунин мақоми ҳуқуқии онҳоро муайян карда бошад.

2. Ба предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ он муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқие, ки бо унсури хориҷӣ дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ мураккаб гардидаанд, дохил карда мешаванд.

3. Дар фаҳмиши васеъ ба предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дохил мешаванд, натавонанд муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқе, ки бо унсури хориҷӣ вобастаанд, балки предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар маънои васеъ як гурӯҳи махсуси муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқиро якҷоя мекунад, ки онҳо хусусияти умуми ҳуқуқиро дар табиати ҳуқуқи хусусӣ ҳифз карда тавонанд. Аслан суҳан дар бораи он муносибатҳое, ки аз ҳуқуқи маданӣ, меҳнатӣ, оилавӣ, сайёҳӣ, сармоягузорӣ, манзил, бонкӣ, корперативӣ, арбитражи байналмилалӣ, муурофияи маданӣ ва ғайраҳо бо унсури хориҷӣ вобастаанд, фаҳмида мешавад.

Ҳамин тариқ, аз муқаррароти предмет ва усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бар меояд, ки тавасути ин соҳаи ҳуқуқ, пеш аз ҳама меъёрҳои ҳуқуқи дохили давлатӣ ва давлатҳои гуногун, ки ҳуқуқу уҳдадорҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқиро муайян мекунад ва муносибатҳои муҳими ҷамъияти танзими худро меёбад, предмет ва усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бо табиати хоси ҳуқуқии худ батанзим медарорад. Аз ин рӯ, қайд кардан бамаврид аст, ки чунин муносибатҳо робитаи ҳуқуқии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии як давлатро дар давлати дигар ё ин ки шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии дигар давлатҳоро дар дохили давлат, танзими ҳуқуқии предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ доништа мешавад.

2.2. Таносуби ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Омӯзиш ва таҳлили фазои ҳуқуқии кишвар шаҳодат аз он медиҳад, ки пайваста соҳаҳои ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи миллӣ дар ҳолати рушд қарор доранд. Бо назардошти назарияҳои гуногунии ҳуқуқ аз нигоҳи аввал ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ робитаи наздик ба низоми ҳуқуқи миллӣ дошт ва баъдан бо инкишофи муносибатҳои ҳуқуқи миллӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ ва бо ташаккули як гурӯҳи махсуси муносибатҳои ҷамъиятӣ, ҳуқуқи миллӣ дигар натавонист, ки тамоми унсурҳои асосии ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусиро танзим намояд. Бинобар ин зарурат ба миён омад, ки ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ аз ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи миллӣ бо хусусиятҳои фарқкунандаи худ аз ҳамдигар тафовут гузошта шавад.

Дар ин маврид профессор Р.Ш. Сотиволдиев чунин қайд мекунад: низоми ҳуқуқро дар шароити имрӯза олимони соҳа вобаста ба ду маҳаки асосӣ, яъне мавзӯи танзими ҳуқуқ ва дигаре усули танзими ҳуқуқ тақсим намуда, дар асоси маҳакҳои номбурда низоми ҳуқуқи Тоҷикистонро ба соҳаҳои ҷудоғона тақсим намуда ва соҳаҳои ҳуқуқро байни ҳуқуқи омма ва хусусӣ ҷудо менамоянд [165]. Дар ин росто нуқтаи назари ҷолиберо профессор Э.С. Насриддинзода қайд мекунад, ки ҳар як соҳаи ҳуқуқ мавзӯи пажӯҳиши худро дорад, ки тахмини он омӯзиши ягона, ҷиҳати воқеияти объективӣ фаҳмида мешавад [138]. Чи тавре профессор А.Ғ. Холиқзода қайд менамояд, ки асос ва ҷавҳари гуногунӣ, агар аз як ҷониб ба мухталифӣ роҳу равиши хиради инсонӣ ба сӯи ҳастии воқеии ҳуқуқ иртибот дошта бошад, аз ҷониби дигар ҳуди ҳамин мухталифӣ воқеияти ҳуқуқӣ, ки дар ҳамбастагӣ бо шарту шароит ва сатҳи тафаккури инсонӣ дар доираи имконият ва озодиҳо баромад менамояд ва ба ин гуногунӣ неруи маънавӣ ва моддӣ медиҳанд [162].

Дар баробари гуфтаҳои боло махсусият ва маҳдудиятҳоро дар соҳаҳои ҳуқуқ дидан мумкин аст. Мисли дигар соҳаҳои ҳуқуқ, ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бо мафҳумҳои асосӣ ва предмети хоси худ, дар маркази низоми ҳуқуқи миллӣ бо донишҳои мушаххси илмӣ ва

амалӣ фарқ гузошта мешавад. Таносуби онҳо аз ҷиҳати асосноккунии илмӣ ва амалӣ чунин категорияҳои асосии онҳоро ҳуқуқ ташкил мекунад ва аз ин рӯ ба ҳар як соҳа хоси меъёрҳои муносибатҳои ҷомеа доир ба предмет ва объектӣ он ҷавобгу бояд бошад. С.Б. Крилов дар чунин шакл назарияи хешро пешниҳод мекунад: «Масълаи ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба як соҳаи ҳуқуқ дар мазмуни васеъ ифода мегадад. Ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ зерсоҳаҳои як соҳаи ҳуқуқ, ҳуқуқи байналмилалӣ мебошанд» [104, с. 21]. М.А. Аржанов бошад чунин андеша дорад, моҳияти ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ аз ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бо хусусиятҳои хоси худ дар низоми ҳуқуқи миллӣ дар ҷаҳони муосир пайдо гардида, мавқеи хосаеро дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ пайдо намудаст [36, с. 21]. Ҳуқуқи байналмилалӣ бояд мутобиқ ба муносибатҳои сиёсии дохилӣ ва хориҷии ҳар як давлат баҳо дода шавад, ки он барои муайян намудани омилҳои дохилӣ ва хориҷӣ ба ҳар як давлат афзалтар набошад ва меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ манфиатҳои ташкилотҳои байналмилалӣ минтақавӣ, давлатҳо ва ҳукуматҳоро пуштибони менамояд [187, с. 53]. Аз ин рӯ, якчанд хусусиятҳои умумии ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ мавҷуданд, ки онҳоро бо дараҷаҳои гуногунии мафҳумҳои унверсалии ҳуқуқ ҷудо кардан зарур аст, аз қабилӣ сохти ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, марҳилаҳои рушди ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ва фаъолияти танзими ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ тавсиф карда мешаванд, яъне, «моҳияти ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ», «усулҳои танзими ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ», «муносибатҳои ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ», «низомии ҳуқуқи байналмилалӣ», «низомии ҳуқуқи миллӣ», «сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ», «субъектҳои ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ», «объекти ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ», «амали ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва

хуқуқи байналмилалии хусусӣ», «татбиқи хуқуқи байналмилалии оммавӣ ва хуқуқи байналмилалии хусусӣ», «ичрои хуқуқи байналмилалии оммавӣ ва хуқуқи байналмилалии хусусӣ», «механизми ҳалли баҳсҳо дар муносибатҳои байналмилалии оммавӣ ва хуқуқи байналмилалии хусусӣ» ва ғайраҳо барои соҳаи хуқуқи байналмилалии оммавӣ ва хуқуқи байналмилалии хусусӣ хусусиятҳои муайянкунада дорад, ки ин соҳаҳои ҳуқуқро дар низоми хуқуқи миллӣ ва хуқуқи байналмилалӣ таносуб мегузорад.

Албатта, ин соҳаҳои ҳуқуқ бо хусусиятҳои хоси худ аз ҳамдигар тафовут ва ё аз ҳамдигар бо куллӣ фарқ мекунанд. Инчунин, қайд кардан ба мавридаст, ки заминаҳои расмии хуқуқи байналмилалии оммавӣ ва хуқуқи байналмилалии хусусӣ дар санадҳои хуқуқи байналмилалӣ мавҷуд аст, ки онҳо то як андозае таносуб гузошта шудааст, масъалан дар моддаи 1-уми Низомнома оид ба Комиссияи хуқуқи байналмилалии СММ аз 11 декабри соли 1946 муқаррар карда шудааст, ки хуқуқи байналмилалӣ ҳамчун низоми ҳуқуқ аз ду қисм – хуқуқи байналмилалии оммавӣ ва хуқуқи байналмилалии хусусӣ иборат аст [123, с. 9]. Дар ин маврид бошад устод М.Н. Раҷабзода чунин қайд менамояд: «баъдтар (ба моддаи 1)-и Низомномаи Комиссияи хуқуқи байналмилалии СММ аз 21 ноябри соли 1947 илова карда шуд, ки мақсади асосии он мусоидат ба рушди самаранок ва кодификатсияи хуқуқи байналмилалӣ мебошад. Вале масоиле, ки ба кодификатсияи хуқуқи байналмилалӣ шомил асту Комиссия онҳоро баррасӣ менамояд ин масъалаҳои хуқуқи байналмилалии оммавӣ мебошад, вале кодификатсияи хуқуқи байналмилалии хусусӣ низ аз он истисно нагаштааст. Аз ҳамин лиҳоз дар нимаи дуюми асри XX тамоюли баррасии хуқуқи байналмилалии оммавӣ ва хуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми хуқуқи байналмилалӣ авҷ гирифт [202, с. 26].

Ҳамин тавр, дар илми ҷомеаи ҷаҳонӣ такони чидиро ба бор оварда барои густариши робитаҳои ҳуқуқии давлат заминаи ҳуқуқии расмӣ ба ҳисоб меравад. Инчунин, Низомномаи Комиссияи хуқуқи байналмилалии СММ гувоҳ аз он аст, ки иродаи яхелаи тамоми давлатҳои ҷаҳонро дар самти беҳтар намудани масоили муносибатҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ ва хусусӣ-ҳуқуқӣ як

қадами устувор баҳри ягонагардонии меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ шароити ҳуқуқиро дар арсаи байналмилалӣ ба вучуд овардаст. Бояд қайд намуд, ки дар ин самти муҳими ҳаёти ҳуқуқии ҷомеаи башарият, як зумра олимони чунин мешуморанд, ки ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ яке аз соҳаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ мебошад ва дигарашон бошанд соҳаи ҳуқуқи миллии медонад. Ба андешаи В.М. Шумилов ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ вобаста ба танзими муносибатҳои байналмилалии хусусӣ, мансуби ҳуқуқи миллии мебошад ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ қисми таркибии ҳуқуқи миллии аст ва онро бо чунин асосҳо исбот менамояд, ки аз маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқ иборат аст, ки муносибатҳои ҷамъиятиро бо унсури хориҷа танзим менамояд ва унсури хориҷаро дар се шакл медонад, яқум шахсони воқеӣ ва шахсони ҳуқуқии хориҷӣ; дуюм доир ба молумулики манқул ва ғайри манқул; сеюм доир ба ухдадорихое, ки дар хориҷи кишвар ба вучуд омада бошанд [214, с. 86].

Мазмуни ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар маънии васеяш дар чунин шакл пайдо гардидааст: муносибатҳои истехсолие, ки бо меъёрҳои мураккабу пурпечитоби ҷамъиятӣ танзими худро ёфтаст ва меъёри муайяни муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ, омилҳои асосии муносибатҳои истехсолии ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи миллии пайдо гардида, афзалияти бештарро аз ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ пайдо намуда, табиати муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқиро ба худ қабул намуда, муносибатҳои мураккаби ҷамъиятиро ба танзим медарорад. Асосҳои пайдоиши муносибатҳои хусусиро профессор М.З. Раҳимзода дар омилҳои ҷамъиятиву давлатӣ медонад, тақсимоли ҷамъиятии меҳнат, бавучудоии моликияти хусусӣ, тарақиёти иқтисодӣ сабаби ба вучуд омадани истехсолоти молӣ гардида ва охирон бошад, зарурияти мубодилаи молро ба вучуд оварда, боиси пайдоиши табақҳои тоҷирон ва муносибатҳои тиҷоратӣ (соҳибқорӣ) дар кишварҳои Шарқ гардидааст [154].

Профессор Д.Ш. Сангинзода аз нигоҳи иқтисодӣ медонад, яъне вобастагии иқтисодӣ маънои онро дорад, ки ҳуди истехсолкунанда ҳал мекунад, ки кадом маҳсулотро истехсол кунад, чигуна онро истеъмол кунад, ба кӣ ва дар кучо онро фурушад. Режими

ҳуқуқии асосии ҳолати вобастагии иқтисодӣ, режими моликияти хусусӣ мебошад. Мубодилаи маҳсулоти меҳнати инсонӣ дар навбати аввал ҳасти моликияти хусусиро пеш меорад ва бо тарақиёти моликияти хусусӣ хоҷагии бозоргонӣ низ инкишоф меёбад [159]. Аммо хусусиятҳои иқтисодии муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ дар он аст, ки неъматҳои нави моддиро ба вучуд оварда, танзими нави ҳуқуқро тақозо дорад, аз ҳамин рӯ пайдоиш ва нақши ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ барои танзими тиҷорати байналмилалӣ аҳамияти ҳуқуқӣ дорад. Зеро, ки ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ барои густариши зичи муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ ва бо мақсади ҳифзи арзишҳои соҳаи мазкур равона гардидааст. Ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ бошад барои ба танзим даровардани муносибатҳои байналмилалӣ ва сиёсии давлатҳо равона шудааст. Аз ҳамин рӯ, нақши ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар рушди истеҳсолот ва тиҷорати байналмилалӣ амри воқеӣ ва зарурӣ мебошад. Масъалаи таносуб ва алоқамандии зичи ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи миллӣ ва низоми ҳуқуқи байналмилалӣ дар замони муосир яке аз масъалаҳои муҳим ва баҳснок ба ҳисоб рафта то инҷониб дар байни олимони сершумор баҳсу мунозираҳои зиёд мушоҳида мегардад. Чи тавре, ки Л.П. Ануфриева қайд менамояд, ки мисли дигар соҳаҳои ҳуқуқ, ба истиснои ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ, ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи миллӣ амал мекунад, назарияи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бо мафҳумҳои асосӣ ва бо хусусиятҳои хоси худ марбут бо предметӣ танзимашон дар низоми ҳуқуқи миллӣ муносибатҳои берунаи давлатро танзим мекунанд [35, с. 87]. Вобаста ба робитаи берунаи давлат бошад аз ҷониби Х.Р. Қодиркулов дар чунин мазмун шарҳ дода шудааст. Робитаи берунаи давлат бо мазмуни васеъ ва маҳдуд тасниф карда мешавад: ба мазмуни васеъ низоми робитаи берунаи давлат кулли мансубияти миллие, ки аз ҷониби субъектҳои он фаҳмида мешавад, ки он дар ҳудуди давлат фаъолият намекунанд, инчунин дар радифи мақомоти давлатӣ, ҳамаи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии он фаҳмида мешавад. Чунин низоми робитаи берунаи ҳар як давлатро дар маҷмӯъ ба мазмуни васеъ низоми муносибатҳои байналмилалӣ ташкил медиҳад. Ба

маънои маҳдуд бошад он қисмати низоми умумии муносибатҳои байналмилалӣ ва фаъолияти байналмилалии ҳар як давлат фаҳмида мешавад, ки он танҳо фарогири алоқа ва муносибатҳои расмӣ байни давлатҳо ва дигар субъектҳои ҳуқуқи байналмилалӣ доништа мешавад [97].

Ин назария то як андоза дуруст мебошад, вале дар муносибатҳои мураккаби ҷамъиятиву давлатӣ, муносибатҳои ғайридавлатӣ ба монанди муносибатҳои молумулкӣ, иҷрои қор, хизматрасонӣ, фаъолияти озоди соҳибқорӣ, сармоягузори хусусӣ, шартномаҳо, шарикӣ давлат дар баҳши хусусӣ, муҳожирати меҳнатӣ, ҳамлу нақди мусофирон, бор ва бағоч дар воситаҳои нақлиёти ҳавоӣ, баҳрӣ ва роҳи оҳан ва ғайра шуда метавонад, ки аз ҷониби шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ мустақилона ё дастаҷамъона ба роҳ мондани муносибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, илмӣ ва техникаву технологияи нав дар муносибатҳои хусусӣ ба ҳисоб меравад. Инчунин, бояд қайд намуд, ки дар танҳои шахс ё дастаҷамъӣ дар муносибатҳои ҷамъиятӣ ҳуқуқи баробарро ба даст оварда, баъдан дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ ҳуқуқи иштирок карданро доранд. Дар баробари ин якчанд хусусиятҳои муҳиме ҳаст, ки таносуби ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусиро нишон медиҳад, мисол «меъёрҳои ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ», ки заминаҳои рушд ва танзими фаъолиятӣ ҳар яке аз онҳоро омехта, баъдан дар истехсолот ҷорӣ менамоем, масъалан - «ахлоқ», «меъёри ҳуқуқи байналмилалӣ», «низоми ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ», «муносибатҳои ҳуқуқи байналмилалӣ», «тартиботи ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ», «таъсиррасонии ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ», «мавқеи ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ», «одатҳои байналмилалӣ», «фаъолияти иқтисоди хориҷӣ», «шартномаи байналмилалии мол, маҳсулот ва мусофирон», «арбитражи байналмилалӣ», аз ҳама муҳимаш «муурофияи маданияи байналмилалӣ ва судҳои ҳақамӣ» ва ғайраҳо асосҳои ҳуқуқи заминаи таносуби ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ мебошанд.

Меъёрҳои ҳуқуқ аз муқаррароти меъёрҳои ахлоқи ҷамъият иборат аст, ки дар шакли мафҳуми ҳуқуқ, принципҳои соҳа, қоидаҳои рафтор ва одатҳои байналмилалӣ дар танзими муносибатҳои мушахаси ҷамъиятӣ нақши калидӣ дорад, ки ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ аз доираи меъёрҳои муайян шуда берун баромада наметавонад, ки ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар доираи ин меъёрҳо нақши танзимӣ дорад. Дар ин самт А.М. Василев тадқиқоти илмӣ бурда, чунин қайд мекунад, ҳангоми соҳаҳои ҳуқуқ дар низоми муайяни ҳуқуқ дорои чунин хусусиятҳо бошад, меъёрҳои ҳуқуқ муносибатҳои байналмилалии оммавӣ ва хусусиро ба танзим дароварда бошад, дар доираи меъёрҳои ҳуқуқи миллӣ ва байналмилалӣ муайян гардида бошад ва меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва хусусӣ дар доири асосноккунии илмӣ, қонунгузорӣ ва амалӣ қарор дошта бошад [61, с. 37]. Ба ин нуқтаи назар маҳдуд шуд наметавонем, зеро яке аз унсурҳои таносуби ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ муаррифӣ мегардад. Агар дар доираи унсурҳои асосии илмӣ, қонунгузорӣ ва амалии онҳо назар кунем, баъдан мушоҳида мегардад, ки ин ҳамон таснифоти умумие ҳаст, ки танҳо шакли амалии онҳоро нишон медиҳад, аз ҳамин рӯ зарураст, ки фарқ байни ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ нишон дода шавад. Мақсади ҳарду соҳа дар як бахш, яъне мақсади ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ барои танзиму густариши ҳамкориҳои байналмилалии сиёсӣ-ҳуқуқии давлат ва ташкилотҳои байналмилалӣ минтақавӣ ва мақсади ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ барои фароҳам овардани шароити ҳуқуқии танзими муносибатҳои байналмилалии хусусӣ-ҳуқуқӣ равона шудааст. Ба ибораи дигар гӯем, мақсади умумии ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ танзими муносибатҳои байналмилалӣ аст, гарчӣ фаъолияти субъектҳо вобаста ба шакли махсуси танзимашон бо кулӣ аз як дигар фарқ мекунад. Л.А. Алексидзе қайд менамояд, ки ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ алоқаманди дорад ба ҳуқуқи байналмилалӣ, аммо бо моҳияту мазмуни муносибатҳои ҷамъиятӣ аз ҳамдигар фарқ доранд. Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ хоси ҳуқуқи як давлат аст, ки муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқиро дар асоси меъёрҳои

ҳуқуқи миллии муайяншуда байни шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқии дигар давлат дар предмети худ қабул намуда танзим менамояд.

Ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ хоси арзишҳои ҷомеаи ҷаҳоние, ки аз ҷониби давлатҳо ва созмонҳои байналмилалӣ пазируфта шудааст, дар предмети худ қабул намуда ба танзим мебарорад [31, с. 34]. Д.И. Бараташвили чунин қайд менамояд, ки байни ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ фарқият дар он аст, ки ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ низоми мустақили ҳуқуқ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ қисми таркибии низоми ҳуқуқи миллии ҳар як давлат аст [38, с. 123]. Бо назардошти ин гуфтаҳо Ю.Я. Баскин, Д.И. Фелдман ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ асосан ба танзими муносибатҳои сиёсӣ, муносибатҳои байни давлатӣ, масъалаҳои таъмин сулҳу амнияти байналмилалӣ, нигоҳ доштани истиқлолияти давлатӣ, мушкилоти ҳалли силоҳ ва дигар муносибатҳои, ки табиатан ба танзими байналмилалии оммавӣ-ҳуқуқӣ алоқамандии зич доранд, дар доираи предмети худ ба танзим мебарорад [39]. Е.У. Усенко бошад чунин қайд менамояд, ки муносибатҳои байни давлат ва дигар субъектҳои ҳуқуқ дар муносибатҳои дохилии давлат асосан бо амудӣ тавсиф мешаванд, ки дар ҳуқуқи байналмилалӣ онҳо дар як уфуқ ба таври возеҳ ҷойгиранд. Дар маҷмӯъ, муносибатҳои ҳуқуқи байналмилалиро (яъне бо иштироқи субъектҳои дигар тобеият ва волоияти як субъекти дигаро) мувофиқ ба муносибатҳои байналмилалӣ намепазирад. Дар робита ба ин, муҳаққиқони ҳуқуқи байналмилалӣ категорияи ҳуқуқии давлатро вобаста ба ин фарқиятҳо ва дигар хусусиятҳои давлат дар муносибатҳои байналмилалии давлат мебаронанд [249, с. 45]. Муҳаққиқони ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ мафҳуми давлатро дар муносибатҳои байналмилалӣ пешниҳод намекунанд. Аммо Н.А. Ушаков ба ҳайси хусусияти умумии тавсифи давлат дар ҳуқуқи байналмилалӣ соҳибхитиёриро мебаронад, ки давлатро чун субъекти ҳуқуқи байналмилалӣ мебаронад ва дар навбати хеш онро уҳдадор мекунад, ки эҳтиром гузоштан ба соҳибхитиёрии дигар давлат, даҳолат накардан ба қорҳои дохилии дигар давлат ва дар муносибат баробарҳуқуқиро таъмин созад [194, с. 11].

Пас ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ вобаста ба доираи амалаш муносибатҳои сиёсӣ-ҳуқуқии давлатро байни давлатҳо, ташкилотҳои байналмилаливу минтақавӣ ба танзим мебарорад, ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бошад баръакс ҳол вобаста ба доираи иштирокчиёнаш як гурӯҳи махсуси муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқие, ки дорои хусусияти байналмилалӣ мебошанд ба танзим мебарорад. Дар бораи хусусиятҳои объективии муносибатҳои дахлдори ҷамъиятӣ суҳан равад, ҳам ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз нигоҳи маҳдуд онҳо бо ҳамдигар алоқамандии зич доранд. Заминаҳои пайдоиш ва инкишофи ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ пеш аз ҳама дар ҳифзи ҳуқуқ, шуури ҳуқуқ, тафаккури ҳуқуқ ва муносибатҳои ҳуқуқӣ барои афзалият ва кафолати ҳуқуқ равона гардидааст, ташкил мекунад, яъне низоми ҳуқуқи ҳар як давлати мустақил дар алоқамандӣ бо низоми ҳуқуқи байналмилалӣ, ки онҳо як дигарро пурра гардонида дар маҷмуъ соҳаи мустақили ҳуқуқро ташкил мекунанд.

Ҳамин тариқ, низоми ҳуқуқи миллӣ робитаи ногусастаниӣ бо ҳуқуқи байналмилалӣ дорад, гарчи мустақил ҳам бошад. Дар ин хусус Л. Оппенгейм дуруст тафавути ин ду низоми ҳуқуқро гуфтааст: «ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳуқуқи миллӣ ду низоми ҳуқуқ алоҳида мебошанд, ки онҳо бо хусусиятҳои хоси худ аз якдигар бо кулӣ фарқ мекунанд, пеш аз ҳама фарқияти онҳо дар предмети танзимӣ, субъект, объект ва механизими татбиқи ҳуқуқ дида мешавад» [144, с. 58]. Ф.Ф. Мартенс дар ин бахш андеша дорад, ки ин ду низоми мустақили ҳуқуқ аз як дигар ҷудо нестанд, зеро меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ аз меъёрҳои ҳуқуқи миллӣ набояд аз як дигар авзалиятар бошанд ва наметавонанд, ки бо якдигар муҳолифат кунанд, зеро ҳуқуқи байналмилалӣ ба ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи миллӣ ба ҳуқуқи байналмилалӣ пайваستا дар робита қарор дошта ва якдигарро пурра мегардонанд [118, с. 184]. Л.А. Моджорян чунин андеша дорад, ки меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва меъёрҳои ҳуқуқи миллӣ мавзӯи танзими хешро доранд, мисол, ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ муносибатҳои байни (давлатҳо, ҳукуматҳо ва ташкилотҳои байналмилалӣ)-ро танзим менамояд ва

хуқуқи миллӣ муносибатҳои дохили давлатро, ба монанди (муносибати байни шахсони воқеӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва давлат)-ро ба танзим мебарорад [133, с. 82].

Дар илми ҳуқуқи ватанӣ доир ба мақоми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар низоми ҳуқуқ чунин андеша ҳаст, ки вобаста ба ин мавзу олимонро ба се гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст. Якум, гурӯҳе аз олимони ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро мансуб ба низоми ҳуқуқи байналмилалӣ оммавӣ медонанд. (В.Э. Грабар, И.П. Блищенко, С.Б. Крилов, Л.Н. Галенская, Ф.Ф. Мартенс, С.О. Раҷабов, С. Ҳасанов, Н.Ф. Тоҳиров ва дигарон). Дуюм, гурӯҳи олимони ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро ба низоми ҳуқуқи миллӣ шомил медонанд. (И.С. Перетерский, Л.А. Лунтс, И.И. Лукашук, С.Н. Лебедев, Г.К. Матвеев, М.Н. Брагинский, А.А. Рубанов, М.М. Богуславский, А.Л. Маковский, Г.Ю. Федосеев, Г.К. Дмитриева, Ш.М. Менглиев, В.П. Звекон, М. Иссад, Д.Ж. Чешир, П. Норт, Ф.С. Сулаймонов, Ҳ.Р. Қодирқулов ва дигарон). Гурӯҳи сеюми олимони ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро «низомии комплекси ҳуқуқ» , яъне дар низоми ҳуқуқи миллӣ ва байналмилалӣ, инчунин ҳамчун «низомии мустақили комплекси ҳуқуқ» медонанд [240, с. 62-67]. Назарияи гурӯҳи сеюми олимони дар ҷодаи «низомии махсуси ҳуқуқ» эътироф кардани ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар замони муосир пешниҳод ва ҷонибдори худро пайдо намудааст, аз ҷумла ин назария аз ҷониби М.Н. Раҷабзода дастгири ёфтааст ва чунин қайд мекунад, ки ҳуқуқи байналмилалӣ оммавӣ бо ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ робитаи зич дорад ва ин алоқамандӣ дар он зухур меёбад, ки меъёрҳои ҳар ду низомии ҳуқуқ ба як мақсад нигаронида шудааст ва ин ташкили шароитҳои ҳуқуқӣ баҳри танзими муносибатҳои байналмилалӣ дар бахшҳои гуногун равона гардидааст [142].

Агар ба мавзӯи ҳар яке аз ин соҳаҳои ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқӣ ҷуқур назар кунем мушоҳида мегардад, ки доир ба табиати ҳуқуқии ҳар яке аз онҳо предмети танзимкунандаи ҳешро доро мебошанд. Мисол, дар танзими ҳаётан муҳими муносибатҳои ҷамъиятӣ бошад ҳуқуқи байналмилалӣ оммавӣ муносибатҳои ҷамъиятиеро байни давлатҳо, ҳукуматҳо, ташиклотҳои

байналмилаливу минтақавӣ дар доираи пердмети бевоситаи худ мустақкам намуда, муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки аз сиёсати хориҷии давлат бар меояд ба танзим мебарорад. Меъёрҳои ҳуқуқи миллий бошад доир ба фароҳам овардани шароити ҳуқуқӣ барои рушди ҳамаҷонибаи густариши ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ, аз қабилӣ муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, оилавӣ, меҳнатӣ, муҳофизати маданӣ ва ғайраҳо равона карда шудааст.

Чӣ тавре, ки П.Н. Бирюков қайд менамояд, ки муносибатҳои, ки предметҳои ҳуқуқи байналмилалӣ танзим менамояд дар илм шартан байнидавлатӣ ва ғайридавлатӣ тақсим мешаванд. Ба муносибатҳои байнидавлатӣ муносибатҳои зерин шомил мегардаанд: муносибатҳои байни давлатҳо; муносибатҳои байни давлату созмонҳои байналмилалӣ ва халқу миллатҳои озодихоҳе, ки барои истиқлолият мубориза мекунанд, ташкил мекунанд. Муносибатҳои ғайридавлатӣ бошад он муносибатҳо, ки давлат яке аз иштирокчиёнаш ё умуман иштирокчии он намебошад дониста мешавад. Чунин муносибатҳо ба гурӯҳи муносибатҳои ғайридавлатӣ дохил мебошанд – муносибатҳои байни давлату ташкилотҳои байналмилалӣ аз як ҷониб ва аз ҷониби дигар шахсони воқеию ҳуқуқӣ; муносибатҳои байналмилалии байни шахсони воқеию ҳуқуқӣ ва чунин масоилро ба танзими ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ дохил намуда мушкил мебошад [46, с. 13]. Баъдтар П.Н. Бирюков доир ба таносуби ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ назарашро дигар карда мегӯяд, ки ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ на соҳаи ҳуқуқи миллий, на соҳаи ҳуқуқи байналмилалӣ ва на низоми мустақили ҳуқуқ аст. Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз меъёрҳои асосии ду низоми ҳуқуқ иборат аст: меъёрҳои ҳуқуқи миллий ва меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, ки онро чун соҳаи таълимӣ ба омӯзиши масъалаҳои муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бахшида шудааст, беш набояд баҳо дод.

Назаре, ки аз ҷониби П.Н. Бирюков пешниҳод карда шуд, на ба мазмуну моҳияти ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва на ба моҳияти ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ва дар маҷмӯъ дар илми ҳуқуқ ҳамчун соҳаи комплексӣ пазируфта мешавад. Воқеан таносуби ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва

хуқуқи байналмилалии хусусӣ дар илм то кунун баҳсҳои беохирро ба вуҷуд овардааст, гарчӣ айён аст, вобаста ба таносуби предмет, усул, сарчашмаҳо, принципҳо ва низоми хуқуқи байналмилалии оммавӣ ва хуқуқи байналмилалии хусусӣ, инчунин бо дигар хусусиятҳои фарқкунандаи онҳо аз рӯи танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ дида мешавад. Дар ин маврид нуқтаи назари Г.В. Игнатенко доир ба танзими чунин муносибатҳо чунин аст, оид ба мавқеи предмети хуқуқи байналмилалӣ дуруст мешуморад: муносибатҳои байни давлатҳо – дар шакли дутарафа ё бисёртарафа; муносибатҳои байни давлат ва ташкилотҳои байналмилалӣ минтақавӣ; муносибатҳои давлат ва шаҳрҳои давлатмонанд, ки дорои мақоми мустақили байналмилалиро соҳиб гаштаанд ва муносибатҳои байни ташкилотҳои байналмилалии байнихукуматӣ [122, с. 7]. Масъалаи мазкур зери таҳлили танқиди дигар олимони қарор дода шудааст, аз ҷумла устод М.Н. Раҷабзода чунин қайд менамояд, ки чунин намудҳои муносибатҳои байналмилалиро Г.В. Игнатенко ба муносибати байнидавлатӣ дохил менамояд. Бо чунин назардошт ӯ хулоса мекунад, ки предмети хуқуқи байналмилалӣ танзимгари муносибатҳои байналмилалӣ аст ва предмети хуқуқи байналмилалӣ дар танзими муносибатҳои байналмилалии байнидавлатӣ ва ғайридавлатӣ омехта карда шудааст [142] ва дар ин маврид қайд кардан зарур аст, ки омехта кардани муносибатҳои ҷамъиятиро ба ҳар як предмети соҳаи мушкilotи илмиро ба вуҷуд оварда, соҳаи мазкурро заиф мегардонад.

Доир ба таносуби хуқуқи байналмилалии оммавӣ ва хуқуқи байналмилалии хусусӣ И.И. Лукашук бошад дар он андеша аст: танзими асосии предмети хуқуқи байналмилалии оммавиро муносибатҳои байнидавлатӣ ташкил медиҳад, ки хоси танзими муносибатҳои байналмилалии байнидавлатиест, ки иштирокчиёни он давлатҳои мустақил мебошанд. Ба муносибатҳои байнидавлатӣ он муносибатҳои ҷамъиятиро дохил кардааст, ки иштирокчиёни он давлат, ташкилотҳои байналмилалии байнихукуматӣ, шаҳрҳои давлатмонанд, халқу миллатҳои озодихоҳ ва танзими муносибатҳои ғайридавлатиро аз предмети хуқуқи байналмилалии

оммавӣ истисно медонад.⁶ Доир ба низоми умумии ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ К.А. Бекашев чунин қайд менамояд: ба сифати унсурҳои асосии ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, ташкилотҳои байналмилалӣ, одатҳои байналмилалӣ, шартномаҳои байналмилалӣ ва принципҳои асосии эътирофгардидаи ҳуқуқи байналмилалӣ пазируфта мешавад ва махсус қайд менамояд, ки қисман ба ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ муносибатҳои, ки аз табиати муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, меҳантӣ, оилавӣ, соҳибкорӣ, нақлиётӣ ва ғайраҳо бо унсури хориҷӣ ба вучуд омаданд, дар табиати ҳуқуқии худ ба танзим медарорад.⁷

Ҳамин тариқ, дар доираи муқаррароти умумии ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ набояд маҳдуд шавем, махсус бояд қайд намуд, ки дар як шакли муайяни мафҳумҳо низоми ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусиро таносуб гузошта нишон диҳем. Вобаста ба таъинот, сохтор, функсия ва ҳадафҳои, ки ҳангоми муайян кардани меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳангоми ташаккули чунин соҳаҳои ҳуқуқ гузошта шудаанд, назарҳои гуногунро рӯй кор меорад.

Фарқи ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар он аст, ки яқум, муайянкунандаи муносибатҳои шахрвандон ва шахсони ҳуқуқии хориҷӣ, муносибатҳои молу мулкӣ ва шахсии ғайри молумулкӣ, муносибатҳои иқтисодии хориҷӣ, аз қабили шартномаҳои байналмилалии мол, тичорати байналмилалӣ, пудрати сохтумон, нақлиёти байналмилалии боркашонӣ, муносибатҳои қарзӣ ва ҳисоббаробаркунӣ, ҳифзи моликияти зеҳнӣ, ҳуқуқҳои муаллиф ва патент, муносибатҳои мерос ва дигар арзишҳои, ки аз муносибатҳои оилавӣ, меҳнатӣ, соҳибкорӣ, сармоягузорӣ, сайёҳие, ки бо унсури хориҷӣ ба вучуд меояд, ба табиати ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ тааллуқ дорад. Вале бо таври умум муносибатҳои байналмилалӣ истисно нест, зеро, ки ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ бо ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар алоқамандии зич қарор доранд. Баъдан, ҳуқуқи байналмилалии

⁶ Ниг: Тиунова И.О. Международное право: Учебное пособие/ Под ред. Г.В.Игнатенко. – М.НОРМА-ИНФРА.1999. – С. 11

⁷ Ниг: Международное публичное право: Учебник/ отв.ред. К.А. Бекашев. – М.: Проспект, 2010. – 467. с

оммави ҳамчун низоми мустақили ҳуқуқ дар радифи ҳуқуқи миллӣ пазируфта шудааст, вале ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқи миллӣ доништа мешавад. Мақсади ҳуқуқи байналмилалии оммави ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар фароҳам овардани шароитҳои ҳуқуқӣ дар танзими муносибатҳои байналмилалӣ мебошад ва меъёрҳои принципҳои ҳуқуқи байналмилалии оммави нақши марказиро дар танзими муносибатҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ доро мебошанд.

Таснифи олимони оид ба мақоми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқ ба чор гурӯҳ ҷудо карда мешавад. Ба гурӯҳи аввал, ҳуқуқи байналмилалии хусусиро мансуб ба низоми ҳуқуқи байналмилалӣ медонанд ва намояндагони ин гурӯҳ назарҳои хешро гуногун ибраз медоранд. Чунончӣ, С.Б. Крилов ва С.А. Малинин ҳуқуқи байналмилалии оммави ва ҳуқуқи байналмилалии хусусиро ҳамчун ду соҳаи мустақили ҳуқуқ ҷонибдоранд, вале онҳоро ба як низоми ҳуқуқ, низоми ҳуқуқи байналмилалӣ ба мазмуни васеъ шомил медонанд. Онҳо чунин мешуморанд, ки низоми ҳуқуқи байналмилалӣ аз ҳуқуқи байналмилалии оммави ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ иборат аст. И.П. Блищенко, Л.Н. Галенская, М. Геновски, М. Кинтана, Р.А. Тузмухамедов, С.О. Раҷабов, С. Ҳасанов, Н. Тоҳиров ва дигарон мавқеи хешро дар ин бахш бо чунин далелҳо асоснок мекунанд: а) пайдоиш ва рушди ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз доираи низоми ҳуқуқи байналмилалӣ берун набуд; б) ба сифати сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ шартномаҳои байналмилалӣ ва одатҳои байналмилалӣ баромад мекунанд; в) меъёрҳои коллизийӣ хусусияти оммави-ҳуқуқӣ доранд, ки онҳо аз нигоҳи хусусият байналмилалӣ мебошанд, зеро ба ҳокимияти дигар кишвар муроҷиат мекунад [121, с. 38]. Профессор Р.А. Тузмухамедов ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ва ҳуқуқи байналмилалии оммавиро шомил ба ҳайати ҳуқуқи байналмилалии муосир медонад, ки ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ танзимгари муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, ки иштирокчиҳои онҳо шахсонӣ воқеӣ ва ҳуқуқи хориҷӣ мебошанд медонад. Субъекти ҳуқуқи байналмилалии оммави ба ҳайати субъектҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ворид накардааст [188, с. 8].

Баъзе аз муҳаққиқон ҳуқуқи байналмилалии хусусиро мансуб на соҳаи ин ё он низоми ҳуқуқ, балки ба чун зерсоҳа ба ин ё он соҳаи ҳуқуқ лоиқ медонанд. Чунончӣ Ҳан Дэнэй, Чжан Шантин, Юй Тинсон, У. Чжипан ҳуқуқи байналмилалии хусусиро қисми таркибии ҳуқуқи байналмилалии иқтисодӣ мансуб медонанд. Дар чунин ҳолат, суҳан оид ба таносуби ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бемантиқ аст. Вале вобаста ба мазмуни ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ муҳаққиқони Чин ду назарияро пешниҳод менамоянд. Назарияи аввал «ҳуқуқи байналмилалии хусусии бузург» ном дорад, ки мазмуни он ифодакунандаи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ танзимгари муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ бо унсурҳои хориҷӣ мебошад. Назарияи дуюм «ҳуқуқи байналмилалии хусусии хурд» ном дорад, ки мазмунаш дар он ифода мегардад, ки ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бо тариқи истисно ҳуқуқи коллизсионӣ аст, ки чунин диди назарро муҳаққиқи Чинӣ Ли Хао Пей пешниҳод кардааст. Ҳамин тариқ дар Чин назарияи хурд ва бузурги «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ» арзи вучуд кард, ки моҳиятан ҳуқуқи байналмилалии хусусиро аз сатҳи ҳуқуқи миллӣ беш ифода намекунанд.

Дар чунин маврид таносуби ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, имкони аз сатҳи ҳуқуқи миллию байналмилалӣ берун баррасӣ мегардад. Бояд қайд намуд, ки ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусиро дар як низоми ҳуқуқ ва ё танҳо дар доираи низоми ҳуқуқи миллӣ баррасӣ кардан ғайри имкон аст.

Гуруҳи дуюми олимони: М.М. Богуславский, М.Н. Брагинский, Г.К. Дмитриева, В.П. Звеков, М. Иссад, Х.Р. Қодирқулов, С.Н. Лебедев, И.И. Лукашук, Л.А. Лунтс, А.Л. Маковский, Г.К. Матвеев, Ш. Менглиев, И.С. Перетерский, А.А. Рубанов, Ф.С. Сулаймонов, Г.Ю. Федосеева ва дигарон шомил мебошанд, ки онҳо ҳуқуқи байналмилалии хусусиро соҳаи мустақили ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи миллӣ қабулдоранд ва имрӯз дар илм ва қонунгузорӣ назари ҳукмрон пазируфта шудааст.

Ба гурӯҳи сеюми олимон: П.Н. Бирюков, Г.М. Виляминов, Ф. Чессеп, В.М. Шумилов дохил мегарданд, ки назари онҳо оид ба ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ пайвастагӣ ба гурӯҳҳои дигар надорад, онро ҳамчун илм ё соҳаи ин ё он низом ва ё умуман манфӣ арзёбӣ мекунанд.

Масалан, профессори Америкой Ф. Чессеп дар соли 1956 таълимоти (концепсияи) «ҳуқуқи фаромиллӣ» (транснационального права)-ро пешниҳод кард, ки мазмунаш дар муттаҳид кардани ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ифода меёфт, ки ҳамчун ҳуқуқи воҳид, ки амал ва воқеаҳои, ки сарҳади давлатро убур мекунанд танзим намояд [26]. Профессор Г.М. Виляминов дар илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ баъди таҳлили тулонӣ соли 2005 чунин пешниҳод кард, ки ҳуқуқи байналмилалии хусусиро бояд «илм оид ба муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқии фаромиллӣ» дода шавад, зеро ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз яктараф ба ҳайси соҳаи ҳуқуқи миллӣ, ки дар асоси коллизияҳои юрисдиксияи байналмилалӣ танзимро ба роҳ мемонад ва аз тарафи дигар соҳаи ҳуқуқшиносӣ аст [62, с. 201-204]. Новобаста аз чунин вазъ профессор Г.М. Виляминов оид ба таносуби ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ чунин маҳакхоро пешниҳод менамояд:

- оид ба предмети танзимнамоӣ;
- оид ба субъекти муносибатҳои, ки вазъи ҳуқуқии он танзим карда мешавад;
- оид ба сарчашмаи ҳуқуқ;
- моҳият ва усулҳои ҳалли баҳс.

Профессор П.Н. Бирюков дар таҳлили таносуби ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ асосан ба таълимотҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусии Руссия ва хориҷӣ таъкид кардааст. Вале комилан андешаш ба тарафи манфӣ тағйир ёфтааст: «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ на соҳаи ҳуқуқи миллӣ, на соҳаи ҳуқуқи байналмилалӣ ва на низоми мустақили ҳуқуқ аст. Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ фани таълимӣ мебошад, ки барои омӯзиши меъёрҳои ҳуқуқи миллӣ, ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳуқуқи хориҷӣ дар баҳши масъалаҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ истифода мешавад. Ҳуқуқи

байналмилалии хусусӣ ин илми сунъӣ, ки ду гурӯҳи меъёрҳо – меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳуқуқи миллию хориҷиро муттаҳид кардааст» [46, с. 38].

Мутасифона дарк накардани мақому аҳамияти ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, табиати ҳуқуқии он дер боз дар осор ва гуфторҳои муҳаққиқони ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ва сивилистӣ фаҳмиши ғайриилмӣ ва ё номукамалро ба вучуд овардаст. Профессор В.М. Шумилов таносуби ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусиро вобаста ба таносуби ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳуқуқи миллӣ медонад ва ҳуқуқи байналмилалии хусусиро қисми таркибии ҳуқуқи миллӣ эътироф кардааст [214, с. 190]. Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ василаи (инструменти) ҳалли коллизияи ҳуқуқ ҳисобобида мешавад ва онро «ҳуқуқи коллизсионӣ» ном мебаранд, ки дар чунин шакл мафҳуми ҳуқуқи байналмилалии хусусиро пешкаш кардааст: «ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз меъёрҳои иборат аст, ки муносибатҳоро бо унсури хориҷӣ танзим мекунад». Дар охири қор ба хулоса омада қайд менамояд, ки ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ - ин ҳуқуқи коллизсионӣ аст, вале онро бо номи «Ҳуқуқи байналмилалии коллизсионӣ» лоиқ донистааст. Унсури хориҷӣ дар муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ иборат аз инҳо мебошанд:

а) «шахс» (хусусӣ ё оммавӣ; воқеӣ ё ҳуқуқӣ);

б) «ашё» ё предмети муносибати ҳуқуқӣ (мисол, ашёи ғайриманқул дар хориҷаи кишвар);

в) ҳуқуқи субъективӣ ё ўҳдадорӣи субъективӣ, ки пайдоиш ва амалӣ намудани онҳо дар хориҷи кишвар ба вуқӯъ омада бошад [214, с. 191].

Таносуби ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусиро В.М. Шумилов дар он мебинад, «муносибатҳои байналмилалӣ», ки он дорои хусусиятҳои давлатӣ ва ғайридавлатӣ ишора мекунад. Муносибати давлатиро дар хусусияти оммавӣ-ҳуқуқӣ ва ғайридавлатиро дар хусусияти хусусӣ-ҳуқуқӣ шарҳ медиҳад. Барои танзими муносибатҳои байналмилалии ғайридавлатиро дар танзими ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ лоиқ донистааст».

Ба гурӯҳи чоруми олимон бошад, А.Н. Макаров, Р.А. Мюллерсон, М.Н. Раҷабзода, А.С. Скаримов чунин андеша доранд, ки ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба низоми ҳуқуқи миллӣ ва ҳуқуқи байналмилалӣ шомил набуда, низоми махсуси мустақили ҳуқуқ мебошад, вале ин назария ҷонибдорони худро чандон наёфтаст.

Таносуби ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар асоси чунин маҳакҳои илмӣ ҷудо карда мешавад:

1. Вобаста ба предмети танзимашон: предмети ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ муносибатҳои байналмилалии байнидавлатиро, ки табиати созишӣ-ҳуқуқӣ ва истисноӣ ҳокимиятӣ-давлатӣ доранд танзим менамояд. Чунончӣ, муносибатҳо байни давлатҳо, созмонҳои байналмилалӣ, халқу миллатҳо барои истиқлолият мубориза баранда ва шахрҳои давлатмонанд. Предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба ду мазмун танзимгари муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсури хориҷӣ муайян карда шудааст. Аввало бо мазмуни маҳдуд, предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ танзимгари муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайри молумулкӣ бо унсури хориҷӣ мебошад. Баъдан бо мазмуни васеъ, предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ (маданӣ, меҳнатӣ, оилавӣ, муҳофизати маданӣ, фаъолияти иқтисодӣ беруна ва ғайра) бо унсури хориҷӣ танзим менамояд, фаҳмида мешавад.

2. Вобаста бо субъект: дар ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ субъект давлат, созмонҳои байналмилалии байниҳукуматӣ, халқу миллатҳои озодихоҳ ва шахрҳои давлатмонанд баромад мекунанд. Дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ давлат ва созмонҳои байналмилалӣ ҳамчун субъект инкор карда нашудааст, вале шахси воқеӣ ва шахси ҳуқуқӣ субъекти асосӣ мураифи мегардад. Дар ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ бошад шахсони воқеӣ ва шахсони ҳуқуқӣ ҳамчун субъект пазируфта нашудааст.

3. Вобаста ба объект: объекти ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ муносибатҳои байналмилалии байнидавлатию ҳокимиятию давлатӣ мебошанд. Объекти ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ муносибатҳои байналмилалии ғайридавлатии табиати хусусӣ-ҳуқуқӣ дошта мебошанд, ки

онро олимон ба таври гуногун тавсиф менамоянд. Масалан, Е.Т. Усенко «муносибатҳои байналмилалии ғайридавлати дошта», Р.Л. Мюллерсон «муносибатҳои байналмилалии хусусияти ғайриҳокимияти дошта», А.А. Рубанов «муносибатҳои ҷамъиятӣ бо тавсифи хориҷӣ», В.В. Кудашкин «муносибатҳои байналмилалии хусусӣ», В.П. Звекон «муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсурҳои хориҷӣ», В.М. Шумилов «муносибатҳо бо унсурҳои хориҷӣ», И.И. Лукашук «муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ дорои хусусияти байналмиалӣ дошта» ва ғ.

4. Вобаста ба усулҳои методологияи танзим: дар ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ усулҳои сиёсӣ-ҳуқуқӣ, ахлоқӣ-ҳуқуқӣ, ғоявӣ-ҳуқуқӣ, ташкилӣ-ҳуқуқӣ, созишӣ ва дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бошад усулҳои коллизиявӣ-ҳуқуқӣ, моддӣ-ҳуқуқӣ ва унификатсионӣ-ҳуқуқӣ истифода мешавад.

5. Вобаста бо тарзи ҳалли баҳс: дар ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ баҳс табиати оммавӣ-ҳуқуқӣ як тарафа ва дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ табиати хусусӣ-ҳуқуқии ду тарафа дорад. Дар ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ баҳсҳои байналмилалӣ бо чунин воситаи байналмилалӣ-ҳуқуқӣ ҳал карда мешаванд: ба таври музокирот, машварат, комиссияи тафтишотӣ, комиссияи созишӣ, хизмати нек ва миёнаравӣ, суди байналмилалии ҳакамӣ, мақомоти суди байналмилалӣ (палатаи доимии адолати судӣ, суди байналмилалӣ ва ғайра), арбитражи байналмилалӣ, дар доираи созмонҳои байналмилалӣ ва ғайра. Дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ баҳсҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо воситаи мақомоти судӣ, суди ҳакамӣ, арбитражи байналмилалии тичоратӣ ва созиши тарафҳо ҳал карда мешаванд.

6. Вобаста ба ҷавобгарӣ: дар ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ду навъи ҷавобгарии байналмилалӣ-ҳуқуқӣ моддӣ ва сиёсӣ татбиқ мешавад. Дар навбати худ навъҳои ҷавобгарии байналмилалӣ-ҳуқуқӣ ба шаклҳои гуногун ҷудо карда мешаванд: чунончи ҷавобгарии байналмилалӣ-ҳуқуқии сиёсӣ дар шаклҳои сатисфаксия, реторсия, репрессалия, реторатсия, санксия, боздоштан ё хориҷ кардан аз узвияти созмони байналмилалӣ ва ҷавобгарии байналмилалӣ-ҳуқуқии моддӣ дар шаклҳои – репаратсия, реститутсия,

чуброн ва субститутсия татбиқ карда мешавад. Дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бошад ҷавобгарии хусусӣ-ҳуқуқӣ татбиқ карда мешавад.

7. Вобаста ба доираи амал: ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ дар муносибатҳои ҷамъиятӣ бо тамоми кишварҳо ва дигар субъектҳои ҳуқуқи байналмилалӣ новобаста аз минтақа, якраи роҳандозӣ карда мешавад. Доираи амали ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар ҳар як кишвар вобаста ба соҳти давлатдорӣ, низоми ҳуқуқи миллӣ, сиёсӣ иқтисодӣ ва фарҳангии он вобастагӣ дорад.

Ҳамин тариқ, ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусиро дар доираи ду низоми ҳуқуқ ва асосан шомил ба низоми ҳуқуқи миллӣ баррасӣ кардан зӯрӣ дастгир аст. Агар ба хусусиятҳои низоми ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ дар муқоиса ба низоми ҳуқуқи миллӣ дар як радиф муқоиса намоем, вазифаҳои ҳарду соҳаи ҳуқуқ муайян карда шудааст, ки онҳо барои ба танзим даровардани муносибатҳои ҷамъиятӣ равона гардидааст ва мавқеи ҳуқуқи онҳо бошад барои ҳифзи арзишҳои миллӣ ва башарият равона мебошанд. Вазифае, ки дар назди ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ қарор дорад, нисбатан робитаи наздики байни онҳоро дар миқёси як дигар ҳамчун соҳаи мустақил пазируфтани дуруст аст. Вобаста ба категорияи субъектҳо дар таносуби ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ назар кунем баъдан мушоҳида мегардад, ки ҳуқуқи байналмилалӣ пеш аз ҳама бо он вобаста аст, ки онҳо бевосита эҷодкунандаи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ мебошанд, ки ин хусусият дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дида намешавад.

Бояд қайд намуд, ки маҳз предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар қатори муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ, меъёрҳои коллизииро ҳамчун маҳаки асосии танзимкунандаи муносибатҳои мураккаби ҷамъияти байналмилалӣ муаррифӣ мекунад. Ҳамин тариқ, ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бо низоми ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ робитаи зич дорад ва татбиқу амали он дар низоми ҳуқуқи миллӣ бо падидаю уҳдадорихои ҳуқуқи байналмилалӣ пайвастагӣ доранд, вале дар низоми ҳуқуқи миллӣ ва дар доираи кишвари муайян роҳандозӣ карда мешаванд, ки ифодагари ҳуқуқи байналмилалии

хусусӣ ба ҳайси соҳаи мустақили ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқии миллӣ доништа мебошад.

2.3. Илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Истилоҳи илм ба маънои донишҳои зеҳнии инсон баҳогузори мешавад. Зеро, ки донишҳои зеҳнии инсон аз замонҳои қадим то ин ҳақиқат аз олами ғайри моддӣ ба олами моддӣ ба вуҷуд омада дар байни одамомни зиёд таҳлил гардида, ҳаёти воқеии инсонҳоро мавриди омӯзиш қарор дода ва барои муносибатҳои ҷамъиятӣ нақши қалбӣ дорад. Ба сарчашмаи илм назар кунем онро дар шакли сурати қайҳони ҳаракаткунанда мушоҳида менамоем ва хусусиятҳои пайдоиши илм бошад аз муносибатҳои ибтидоии заҳмати ақлонии инсоният аз ҳаҷони қадим то ин ҳақиқат пайдо менамоем.

Дар ҳаҷони қадим намуди зоҳирии (берунии) илм сарчашма аз муноқишаҳои тижоратӣ ва оилавӣ мегардад. Дар ин маврид муҳаққиқони зиёд назари аҷибро доир ба масъалаи зоҳирии илм қайд намудаанд, ки илм аз замонҳои қадим то ин ҳақиқат аз ҳақиқати файласуфону мутафакрон, олимону равшанфикрон таҳлил гардида барои ҳаёти инсоният шароити зиндагии арзанда ва ҳифзи арзишҳои ҷамъиятиро рӯйи қор оварда, неъматҳои инсониятро ҳифз қардан аст. Доир ба масъалаи истилоҳи «илм» бошад Л.Н. Толстой чунин қайд менамояд, ки илм ғайр аз таълим намудан ҳеҷ чизе дигар надорад, чи тавре, ки мо маҷбур мегардем, ки асарҳои аҷибро мутолеа кунем [184, с.28]. Мутаассифона, муносибати бениҳоят мусбатро тавсиф мекунад, зеро илм на ба фалсафаи шавқовар амал мекунад, вале он мушқилот ва ҳаҷун як воситаи ёрирасон (техникӣ) ҳарчи зудтар барои таъмин намудани неқӯаҳволии мардум қӯмак мерасонад. Ғайр аз ин илм вазифаҳои методологӣ маърифатӣ, таълимию тарбиявӣ, пешбинию воқеӣ ва барои амалия қорҳои муҳимеро иҷро мекунад. Чи тавре, ки профессор Р.Ш. Сотиволдиев қайд менамояд: истилоҳи илм ба яқҷанд маъно истифода мешавад: а) соҳаи фаъолияти инсон баҳри дарку таҳқиқи воқеият; б) натиҷаи фаъолияти илмӣ – низоми донишҳои илмӣ; в) соҳаи донишҳои илмӣ. Илм – соҳаи фаъолияти инсонӣ мебошад, ки бо мақсади ба даст овардан, таҳлил ва

мураттаб намудани донишҳои объективӣ оид ба воқеият анҷом дода шударо дар бар мегирад [166, с. 17]. Доир ба масъалаи пайдоиши илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ олимони соҳаи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ чунин нуқтаи назари хешро доранд, масъалан ба андешаи М. Александр дар замонҳои қадим муносибатҳои тиҷоратӣ ва оилавӣ сарчашмаи асосии пайдоиши илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба ҳисоб меравад, зеро, ки муносибатҳои оилавӣ ва тиҷоратӣ байни намоёндагони гуногуни ҷомеаи қадим (деҳаҳо, шаҳракҳо, шаҳрҳо ва минтақаҳои гуногуни олам) омили асосии пайдоиши илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар соҳаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ пайдо гаштааст [28, с. 17].

Дар ин маврид Л.А. Лунтс қайд менамояд, ки тағйир ёфтани муносибатҳои тиҷоратӣ байни давлатҳо ва минтақаҳои гуногуни олам аз нигоҳи ҳуқуқи маданият ин давлатҳо дар минтақаҳои муайяни олам сарчашмаи аввалиндараҷаи илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба ҳисоб меравад [114, с. 117]. Вақте, ки сухан дар бораи хусусиятҳои илмӣ ҳуқуқи миллӣ равад онгоҳ мавқеи пайдоиши илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи миллӣ пайдо мешавад, он гоҳ илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ моли кишварҳои муайян эътироф мегардад. Мисол, илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ маҷмӯи донишҳои назариявии воқеӣ ва илман асоснок, ки тавассути онҳо муносибатҳои ҷамъиятӣ ва давлатӣ аз рӯи воқеияти ҳуқуқии он муайян мегардад. Дар баробари дигар илмҳои ҷамъиятшиносӣ, илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ натиҷаи фаъолияти илмию эҷодии мутафакирони осиёғию аврупоӣ аст, ки онро ҳамчун соҳаи мустақили илм дар танзими муносибатҳои муҳими ҷамъиятӣ дорои мавқеи ҳуқуқии худро пайдо намудааст. Дар замони муосир маълумот дар бораи таърихи пайдоиши илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ танҳо дар ҷомеаи ибтидоӣ ба илми антропология муроҷиат намуда пайдоиши муносибатҳои тиҷоратиро омили асосии илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ нишон медиҳад. Чи тавре, ки М.М. Симмерман қайд менамояд, ки барои муайян кардани пайдоиши илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ моро зарур аст, ки ба се унсуре асосии ҷомеа тавачҷӯх кунем: якум – падидаи аногамия (оила); дуюм

– падидаи мубодилаи мол; сеюм – тичорат [205, с. 26]. Инчунин, дар радифи ин се унсур, ду омили пайдоиши муносибатҳои ҷамъиятиро зикр кардан ба маврид аст, якум - хусусиятҳои низоми умумии ибтидои илми ҳуқуқи хусусӣ, ин манъ кардани никоҳ дар дохили оила ва дуюм бошад пайдоиши муносибатҳои нави қабилаҳо доир ба моликияти хусусӣ шуда метавонад.

Дар заминаи пайдоиши ин хусусиятҳои илм гуфтан ба мавридаст, ки омили асосии пайдоиши илми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар заминаи муносибатҳои иҷтимоиву иқтисодӣ, хоҷагиҳои ёрирасони истехсолӣ ва доир ба интиқоли молҳои истехсол намуда аз як минтақа ба минтақи дигар дар дунёии қадим то инҷониб заминаҳои пайдоиши илми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар низоми оилаҳои ҳуқуқи ҷаҳони муосир пайдо гардида, рушд ёфта истодааст. Аз ин бар меояд, ки илми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ қисми таркибии низоми ҳуқуқи башарият мебошад, ки он аз таҳқиқотҳои асосноки ҳуқуқ манша гирифта, як намуди хоси муносибатҳои ҷамъияти байналмилалӣро бо унсури хориҷӣ иникос менамояд.

Чи тавре, ки таърихшиноси байналмилалӣ М.М. Симмерман қайд менамояд, ки дигар сабаби пайдоиши илми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ алоқаи бениҳоят наздики оилаҳо «аногамия» (яъне принсипи издивоч)-ро медонад, ки марҳила ба марҳила ин муносибатҳо дар низоми ҳуқуқи давлатҳо мураккаб гардид ва ин раванд то асрҳои миёна идома ёфта, вале то шакли ҳуқуқ гирифтани муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ [205, с. 28] амал кард. Эҳтиром ба нуктаи назари олими Рус А.Н. Менделштам ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар замонҳои қадим ба вучуд омадааст, ба монанди халқҳои теократӣ - мисриён, ҳиндуҳо, яҳудиён, юнониҳо ва ҳатто румиён ба шинохти шахсияти бегона арҷ гузоштанд. Мисол, дар қонуни Ману (XII-43) шахсони хориҷи баробар ба табақаи поёнии ҷамъият «судраҳо» доништа мешуд, яҳудиён-диндорон буданд ва мисриён бошанд кушиш мекарданд, ки ҳама чизи хориҷӣ ва аз ҳамагуни муносибатҳо бо онҳо худро муҳофизат кунанд [115, с. 5]. Бо вучуди ин гуфтаҳо илми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар шакли умумӣ дар низоми илмҳои ҷамъиятшиносӣ мавқеи илмии худро ба вучуд овардаст.

Аз ин лихоз, давраи ҳуқуқҳои қабилавиро метавон ҳамчун давраи ибтидоии илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ном гузорем. Аммо масъалаи мазкур баҳснок мебошад, ки то ин ҷониб ба илми ҳуқуқи хусусӣ дар низоми илмҳои ҳуқуқ назарияи мукамал мавҷуд нест ва олимони дар ин самти муҳими фаъолияти инсоният тадқиқот бурданд ва фикру андешаҳои онро ибраз намуданд, шартан онҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо карда мешавад: гурӯҳи аввали олимон, илми ҳуқуқи байналмилалии хусусиро аз нуқтаи назари таърихи шарикӣ давлат дар баҳши хусусӣ бо ҷустуҷуи принципҳои умумии ҳуқуқ марбут медонанд, ки бо ёрии он метавон гуфт, ки муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ пайдо гаштаст. Чи тавре, ки А. Мержако қайд менамояд: 1) низомҳои ҳуқуқи ибтидоӣ ихтилофотҳои байни онҳо ба миён омадаро ҳамчун масъалаҳои дорой хусусиятҳои сиёсӣ баррасӣ мекарданд; 2) аз баски рушди ҳамкорӣ байни ҷамоатҳои қадим хеле дар сатҳи паст қарор дошт судяҳо кушиш мекарданд, ки муноқишаҳои ба миёномадаро бо истифодаи амалияи судӣ ҳал кунанд (*lex fori*); 3) баъзан масъалаҳои низоъ дар асоси шартномаҳои байналмилалии ба имзорасида ҳал карда мешуданд [130, с. 17]. Бо вучуди гуфтаҳои боло, қайд кардан ба мавридаст, ки дар таҳқиқотҳои олимони ишора ба он аст, ки илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз давраҳои қадим ба вучуд омадаст, вале дар доираи муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудааст.

Масъалан, А.Н. Манделштам бошад чунин қайд менамояд: ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар замонҳои қадим ба вучуд омада бошад ҳам, вале Мисриёни қадим аз ҳама чизи бегона ва нопок кӯшиши муҳофизат кардан ва аз ҳар гуна муноқишаҳо бо унсури зерин – ҷанг ва ғуломӣ барои хориҷиён шиори онҳо ба шумор мерафт ва аз ин гуна муносибатҳо онҳо худдорӣ мекарданд [115, с. 7].

Гурӯҳи дуюми олимони бошанд дар он ақида қарор доранд, вақте, ки дар асрҳои XII-XIV донишҷӯёни зиёде, ки аз Белгия ва Ҳолландия дар Италия ва Фаронса таҳсил мекарданд таълимот дар бораи ҳуқуқи ҳаллӣ низоъ дар ҳуқуқи хусусии Рим дар тули 500 сол таълимоти Пером Беллепершем, Иоанном Фебером, Бартоло Сассоферрато усулҳои ҳуқуқи байналмилалии

хусусӣ ба донишҷӯён таълим дода мешуд [24]. Назарияи бартолистҳо (аз лотин *Communis common*)» умуман ҷомеа – ба маънои хусусияш ҷомеае, ки аъзоёнаш ба баробарии комилҳуқуқӣ ва молумулки аъзои худ майл дошт» [55] медонанд. Аз ҳамин лиҳоз, назарияи бартолистҳо ва экстравитетҳо – ҳуқуқҳои шахсиро дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ эътироф карданд.

Инчунин афзалияти бечунунчарои ҳуқуқҳои шахс пеш аз ҳама ҳуқуқҳои ворисӣ пешниҳод карда шуд. Принципи тамомияти мерос (аз лотинӣ *lex personalis*) ҳатто дар қонун пешбинӣ карда шуда буд, масалан дар моддаи 25 хартияи шаҳри Ипрес (1170-1174) чунин қайд гардида буд, ки «тамоми молумулки фавтидагон, ки аз шаҳри Ипрес дар вақти марг ҳамаи молумулки ғайриманқул ба ӯ таълуқ дошт ҳуқуқ ва одатҳои шаҳри Ипрес нисбатан татбиқ мегардад». Тачрибаи хеле васеи судӣ бо ҳамон роҳ пайравӣ карда муносибатҳои хусусии байналмилалиро то асрҳои XVIII ба танзим мебаровард [218, с. 249-250].

Дар ин маврид В. Ancel чунин нуқтаи назар дорад: пайдоиши илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар чунин зухротҳои асри XIV пайдо гардидаст, тамомияти мерос пурра аз ҳуқуқҳои шахсӣ вобаста буд, масалан бо қарори Шури Фландрия (1375) ҳама гуна молумулк мувофиқи ҳуқуқҳои шахсии шахси фавтида тибқи ҳуқуқҳои умумии кишвар тақсим карда мешуд. Дар ин радиф, дар асри XVI Ҷейкобде Корте навишта буд, ки дар хусусигардонии ҳамаи ҳуқуқҳо қайд менамояд, ки ҳуқуқҳои молумулки шахси фатидаро қонун оид ба мерос Ҳимоя мекард ва ҳатто молумулки онҳо дар ҷойҳои дигар қарор дошта бошад ҳам ҳифз карда мешуд [23, с. 84]. Доир ба ин назария F. Laurent ва P. Bruxelles чунин қайд мекунанд, ки дар асрҳои миёна бо номи «Ситадели флемиш, яъне фардиқунонии қонун» берун аз Фландрия амал карда наметавонист, зеро, ки характери дугона дошт. Мазмунан ба музофотҳои шимоли Италия шабеҳ дошт ва фарқи байни онҳоро аз ҳуқуқи Нидерландиягӣ муайян кардан ғайри имкон буд, зеро, ба монанди ҳуқуқҳои тиҷорат, оила ва мерос қонунгузори давлатҳои Италия ва Нидерландия дар асоси ҳуқуқи Римӣ таҳия карда шуда буд. Дар асрҳои XVI-

XVII. Нидерландия аз чиҳати иқтисодӣ пешрафта буд ва дар ин заминаи иқтисодиёт ва саноати истехсолӣ ниёз ба тиҷорати байналмилалӣ дошт. Аз чиҳати сиёсӣ Нидерландия мисли Италия озод набуд ва озодии онҳо аз давлати Испания вобастагии калон дошт, дар баробари ин ҳарчанде, ки Италия Империяи Рими муққадасро идора мекард вобастагии аз давлати Олмон дошт ва аз ҷониби дигар муомилоти молумулкӣ, тиҷоратӣ ва оилавиरो байни шаҳрвандони ин давлатҳо ҳуқуқи ҳар як давлат муайян мекард. Усули хориҷӣ дар ҳолате истифода мешуд, ки муносибатҳои тиҷоратӣ ва оилавӣ баҳс байни яке аз шаҳрвандони ин давлатҳои чоргона бамиён меомад на ба ҳуқуқи маданӣ ва на тибқи созишномаи (шартномаи) тарафҳо ҳал карда мешуд, танҳо тибқи ҳуқуқҳои амалкунандаи давлатҳои баҳскунанда ҳал карда мешуд.

Ҳамин тариқ давлатҳои асри миёнагиро зарур омад, ки дар муносибатҳои маданӣ ва тиҷоратӣ унсури хориҷӣ барои танзими муносибатҳои мураккаби ҷамъиятӣ, илман асоснокнамуда қонунҳои соҳавии танзимкунанда қабул намоянд [25]. Агар мо ба урфу одати қадимаи давлатҳо нигарем исбот карда метавонем, ки ҳар яке аз онҳо урфу одатҳои худро доранд ва асрҳои аср аз як дигар манша мегиранд. Ба андешаи мутафакирони асри миёнагӣ пайдоиши илми ҳуқуқи байналмилалӣ хусуси доир ба муносибатҳои тиҷоратӣ, оилавӣ ва молу мулкӣ мустақили хориҷӣ шаҳодат аз он медиҳад, ки ҳар чӣ бештар бахши хусусӣ дар ташаккули робитаҳои хориҷии давлатҳо нақши ҳалкунандаро дар баробари сиёсати дохилии давлат ба вуҷуд овардаст. Масъалан, хоҳишу иродаи музофотҳои ҳар як давлат доир ба нигоришҳои илмӣ ва доштани ақлии инсон вобаста ба мустақилияти ҳудудии худ ҳам назарияи пайдоиши ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ва ҳам амалияи муносибаҳои байналмилалиро водор намуд, ки ба табиати ҳуқуқии ин муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ аҳамияти авалиндарача дода, минбаъд барои инкишофи муносибатҳои мазкур донишҳои махсуси ҳуқуқӣ фароҳам оварда шавад.

Доктринаи илми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ аз ҷониби Шарл Дюмулен дар таҳияи назарияи ҳуқуқи П.Л. Карасевич ба ҳуқуқи Италия ва

Фаронса бахшида шудааст, як таркиши бузургеро дар илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба вучуд овардааст. Шарл Д. чунин қайд менамояд, ки он вақт вазъи иқтисодӣ ва сиёсии Фарансия нисбат ба Италия фарқи калон дошт, бо вучуди ин вазъи сиёсии Фарансия дар ҳолати парокандагии феодалӣ қарор гирифта буд, ҳамчун марҳилаи оғоз ва рушди таълимоти илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ байни ин ду давлат оғоз гардида дар инкишофи минбаъдаи илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ такони чиддиеро ба миён овард. Масъалан, Феодалҳо дар шимоли Франсия бартариро бештар ба даст оварданд, ки молҳои истехсол намудаи худро озодона ба хориҷиён ба муомилот бароварда фурушанд. [209, с. 67]

Дар асрҳои XV-XVI сиёсати Франсия дигар натавонист, ки муносибатҳои хориҷии худро нисбати шаҳрвандони хеш (Париж, Бордо, Бургандия, Бриттанӣ ва Норманд) маҳдуд намояд. Бо вучуди ин, асосан меъёрҳои ҳуқуқи давлатро (ҳуқуқи оммавӣ-чиноятӣ ва давлатӣ) дар бар гирифта натавонист, вале институтҳои ҳуқуқи хусусӣ васеъ гашта дигар ҳуқуқи оммавӣ натавонист, ки ҳамаи муносибатҳои ҳамондавраи чамбиятию давлатиро бо пурраги танзим намояд ва дар баробари ин рушди муносибатҳои хусусӣ ва муноқишаҳои шаҳрвандӣ (kutyum)-ро ба вучуд овард [94, с. 10]. Инкишофи муноқишаҳои шаҳрвандӣ шинохти ҳуқуқое, ки зери таъсири анъанаҳои гуногун ба вучуд омада асоси ҳуқуқҳои тоҷирон ва рушди тиҷорати хориҷӣ заминаи илмиро ба вучуд оварда, муомилоти пулӣ байни давлатҳои хориҷӣ гардид ва минбаъд онҳо кушиш карданд, ки бозори ягонаи миллиро таъсис диҳанд. Сиёсати давлат ва сармоядорӣ сиёсӣ пеш аз ҳама дигар натавонист, ки бо ҳуқуқи оммавӣ муносибатҳои хусусиро танзим намояд [115]. Таҷрибаи ҳаёти ҳуқуқии инсоният асоси манбаҳои ҳуқуқии давлатҳои олам гашта доир ба ҳалли ин мушкилот илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳамчун зуҳроти ҳалқунандаи ҳуқуқҳои як давлат дар давлатӣ дигар ба омӯзиши худ қарор дода ҳамчун илми соҳавӣ ба вучуд омад. Т. Бендевский чунин ибраз менамояд: К. Дюмулен ҳуқуқшиноси барҷастаи Парлумони Париж вазифаи масъули давлатиро тарк намуда «Кабинети корӣ» ташкил намуда ҳамчун шахси сеюм манфиатҳои соҳибкорони хурду

миёна ва тоҷиронро барои бартараф кардани манфиатҳои ҳуқуқҳои шахрвандони хориҷӣ, аввалин шуда дар саросари ҷаҳон барои дастгири намудани шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии хориҷиён фароҳам овардани шароити ҳуқуқиро ба вуҷуд овард [113; 147; 43]. Мисли дигар соҳаҳои ҳуқуқ, табиатан илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, субъектони давлатиро аз истехсолот ҷудо намуда барои ҳифзу ҳимояи ҳуқуқҳои шахсонӣ воқеӣ ва ҳуқуқӣ дар хориҷи кишвар бо таҳқиқотҳои назариявӣ ва амалии ҳеш исбот намуданд, ки ҳамчун илм барои ба танзим даровардани муносибатҳои ҷамиятӣ ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ нақши ҳалкунанда дорад.

Доир ба масъалаҳои пайдоиши илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Аврупои асримиёнагӣ розӣ шуда наметавонем, зеро, ки ҷараёни пайдоиши илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ танҳо онҳо дар давлатҳои Аврупо маҳдуд нишон медиҳанд ва дар ин давра бисёр муаллифони муосир ба сарчашмаҳои ҳуқуқ кам аҳамият медиҳанд. Масъалан, Р. Давид ва Жоффри Спиноз чунин қайд мекунанд: «Дар тӯли солҳои дароз манбаи асосии таълимоти ҳуқуқи хусусӣ дар оилаи ромнию олмонӣ дарёфт карда мумкин, маҳз дар таълимоти асри миёнагӣ дар донишгоҳҳои Апрупои Ғарбӣ таълимоти асосӣ аз принципҳои ҳуқуқи хусусӣ ба донишҷӯён таълим дода шуда ва ҳамчун соҳаи илм мавриди таҳлил қарор дода шудааст, инчунин то ғалабаи ғояҳои демократия ва кодификатсияи қонунҳо пайдо гардидааст» [140].

Аз ин лиҳоз ба шакли ҳуқуқ даровардани назарияҳои пешниҳод гардида, муносибатҳои ҷамъиятӣ аз давраҳои қадим то инҷониб дар байни олимони сершумор мавриди муҳокимаҳо ва таҳлилҳои пай дар пайи илмӣ асоснок карда шуда мазмунан ҳамчун соҳаи мустақили илм дар низоми ҳуқуқи давлат пазируфта шудааст, на ҳамчун илм дар давлатҳои аврупои пайдо гардида бошад. Ягон илм дар мудати кӯтоҳтарин тамоми унсурҳои ҷомеаро дар табияти ҳуқуқии худ қабул карда наметавонад ва мустақиман ҳамчун соҳаи мустақили илм тамоми паҳлуҳои муносибатҳои муҳими ҷамъиятиро бо пуррагӣ ба танзим дарорад. Намояндагони ҳуқуқи аврупоӣ нуқтаи назари ҷолиберо ҷонибдори мекунанд, ки ҳамчун илм аввал дар давлатҳои Аврупо пайдо гардидааст. Бояд қайд кард, ки илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар

як минтақай дунё дар алоҳидагӣ пайдо нагардидааст ва хушқу холӣ мавриди таҳлили олимон қарор нагирифтааст ва инкишофу тараққи он инкомнопазир аст, вале муносибатҳои муҳими инсонҳои саёра объекти ҷамъиятиро маҷбур месозад, ки як соҳаи илми ҷамъиятшиносӣ пайдо гардида ҳуқуқҳои онҳоро ҳифзу ҳимоя намояд.

Доир ба масъалаи пайдоиш ва рушду инкишофи илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ гурӯҳи дуоими олимон бошад дар таҳқиқотҳои худ пайдоиши илми ҳуқуқи байналмилалии хусусиро баъди таъсиси Созмони Милали Муттаҳид медонад [48; 103; 134], вобаста ба он ки дар он давра тафовут байни ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ чандон дида намешуд. Дигар гурӯҳи олимон бошанд дар таҳқиқотҳои илмии худ ишора ба он доранд, ки натавонанд пайдоиш ва рушди илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ баъди таъсиси СММ пайдо гаштааст, инчунин бо пайдоиши бисёр ташкилотҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ дар низоми илмҳои хусусӣ ба вуҷуд омадааст [189, с. 16]. Бояд ҳаминро қайд намуд, ки илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз замонҳои қадим то таъсиси СММ дар байни олимони мавриди муҳокимаҳои сершумор қарор дода шуда ва таъсиси созмонҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ ҳаёти воқеии ҳуқуқиро вобаста бо рушди ҷомеа дигаргун намуд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истиқлолияти давлатӣ такони бузургеро дар илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ овард ва дар моддаи 10 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон унсурҳои асосии пайдоиш ва сарчашмаи асосии илми ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва хусусӣ аз нигоҳи муосир арзёбӣ гардид. Маҳз дар моддаи 10 Конститутсияи кишвар заминаи меъёрҳои пазируфтаи ҳуқуқи башар муайян гардида ҳуқуқи байналмилалиро арзиши олӣ медонад. Мисол, мувофиқи муқаррароти моддаи мазкур санадҳои умумиэтирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст як ҷузъи таркиби низоми ҳуқуқи ҷумҳурӣ ба ҳисоб меравад. Аммо ба унсурҳои асосии илми ҳуқуқи байналмилалӣ муроҷиат намоем баъдан мушоҳида мекунем, ки табиати ҳуқуқии ҳар яки онҳо муайян менамояд, ки илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқии ҳар як давлат ба омӯзиш фаро гирифта шудааст,

пас назарияи мазкур заминаҳои пайдоиши илми ҳуқуқи байналмилалии хусусиро дар баробари илми ҳуқуқи миллӣ ва хусусиятҳои хоси худ ба вучуд овардаст: ба монанди, урфу одат, расму оин ва анъанаҳои мардуми таҳҷоии ҳар як миллат ва давлатҳо заминаи воқеии илмии худро гузошт.

Дар ҷамъият ҳар як инсон вобаста ба мавқеии ҳуқуқии худ иштирокчии ғайри муносибатҳои ҷамъиятӣ гашта ба адолати ҳуқуқӣ на танҳо дар дохили давлатӣ худ ба ҳифзу ҳимоя эҳтиёҷ дорад, баракси ҳол чӣ дар дохили кишвари хеш ва чӣ дар хориҷи кишвар эҳтиёҷ ба ҳимояи ҳуқуқӣ дорад. Дар ин маврид М.И. Брун чунин қайд менамояд, ки ҳуқуқҳои шахсӣ аз нигоҳи меъёрҳои коллизиявӣ чунин ба маврид аст: ҳуқуқе, ки гузоштани молумулки ғайри манқулро аз насл ба насл ишора мекунад ҳамеша хусусияти илмии ҳуқуқи хусусӣ дошта унсурҳои ҳалалдоркунандаи ҳуқуқи оммавиро аз табиати ҳуқуқии худ дур мегардонад [56, с. 42]. Дар воқеъ муноқишаҳои илмии муносибатҳои молу мулкӣ ва шахсии ғайримолу мулкӣ, мерос, тижорат ва оила асоси заминаҳои пайдоиши илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба ҳисоб рафта ва дигар зарурият надорад, ки ҳуқуқи як давлат дар дохили худ ҳамаи паҳлуҳо ва унсурҳои муносибатҳои дохилӣ ва байналмилалиро ба танзим дарорад, зеро, ки илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ исбот намуд, ки ҳамаи муносибаҳои хусусӣ-ҳуқуқие, ки бо унсури хориҷӣ ба вучуд меояд хоси предмети илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бошад. Ҳамчунон, дар раванди ҷаҳонишавии илм доир ба муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайри молумулкӣ, тижорати байналмилалӣ, иқтисоди хориҷӣ, сармоягузорӣ, ғайриҷаҳонӣ, озиш соҳибдорӣ, оилавӣ, муҳоҷирати меҳантӣ ва сайёҳӣ, таъсири омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва сиёсии давлатҳо ва истиқлолияти давлатӣ омили асосии илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ шуморида шуд. Ба таври умумии илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ аз илми ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ дар низоми илми ҳуқуқи миллӣ ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқ мавриди омӯзиш фаро гирифта шуд. Ҳуқуқи байналмилалӣ дар асрҳои миёна пайдо шудааст ва асосгузори он олими Голандия Гуго Гротси мебошад ва асараш «Дар бораи ҳуқуқи ҷанг ва сулҳ» (с. 1625) ба ҳисоб меравад [117, с. 175] ва дар назарияи

хукуқи байналмилалӣ аз ҷониби олимони ватанӣ пазируфта шудааст. Аслан, таҳқиқоти мукаммали Г. Гротси дар асари хеш таваҷҷуҳи асосиро ба қонуни одатҳои ҷанг, принсипи дахлнопазирии моликияти хусусӣ дар вақти ҷанг, меъёрҳои башардӯстона доир ба маҷрӯҳону асирони ҳарбӣ намуда, як силсила пешниҳодҳоро дар бахши ҳукуқи шартномаи байналмилалӣ, аз ҷумла тафовути шартномаи баробархуқуқӣ аз нобаробархуқуқӣ, риояи бечунучарои уҳдадориҳои шартномаи байналмилалӣ нишон дода, дахлнопазирии сафири хориҷиро қор қарда, ҷангу ҷаҳолатро қатъиян маҳкум медонад. Ҳарчанде, ки солҳои зиёд дар маркази таълими ҳуқуқшиносон аз рӯйи омилҳои гуногун илми ҳукуқи байналмилалии хусусӣ ба миён гузошта шуда бошад ҳам, дар ин маврид Г.Ф. Шершенович чунин қайд менамояд: гуфта наметавонем, ки набудани кӯшишҳо барои ҳатти сарҳад байни илми ҳукуқи хусусӣ дар низоми илмҳои ҳуқуқ вучуд надорад, аммо мутаассифона кӯшишу камбудихо хеле дар илм намоён буд ва онро мо дар шакли илм асоснок намуда рӯйи қор овардем [211, с. 9]. Барои ҳамин илми ҳукуқи байналмилалии хусусӣ фароҳам овардани шароити ҳуқуқи субъектонро дар танзими муносибатҳои ҳаёти нав дар арсаи байналмилалӣ ченаки мутамарказ муарифи гардид. Чи тавре, ки Б.Б. Черепяхин қайд менамояд, ки илми ҳукуқи байналмилалии хусусӣ заминаҳоеро фароҳам овард, ки низоми мутамаркази муносибатҳои ҳаётан муҳими давлатӣ ва ҷамъиятӣ шароити нави ҳуқуқиро талаб мекард [206, с. 120]. Бо вучуди ин, илми ҳукуқи байналмилалии хусусӣ маъноӣ онро надорад, ки табиати ҳуқуқи илми ҳукуқи маданияро дошта бошад, зеро илми ҳукуқи байналмилалии хусусӣ ба вучуд оварандаи меъёрҳои нави ҳуқуқи давлат дар бахши муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ баромад намуда ин соҳаи ҳуқуқро дар низоми ҳукуқи милли ҳамаҷун соҳаи мустақил ҳифз менамояд. Илми ҳукуқи байналмилалии хусусӣ давомдиҳандаи сиёсати хориҷии давлат дар бахши муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқи байналмилалӣ муарифи мегардад.

Давлатҳо наметавонанд, ки ба воситаи ҳукуқи оммавии худ тамоми муносибатҳои ҳукуқи хусусиро ба тобеияти худ дароварда дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ субъекти ғайбӣ шуда баромад намояд. Чи тавре, ки

Ф.Ф. Мартене ба маврид қайд менамояд: илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ натанҳо дар доираи шаҳрвандон маҳдуд гардида муносибатҳои мазкуро танзим менамояд, вале баракси ҳол доираи иштирокчиёнаш маҳдуд нагардидааст [118, с. 76]. Дар ин бахш Л.А. Моджорян қайд менамояд, ки меъёрҳои ҳуқуқи давлат шароити васеи иштирокчиёни ҳуқуқи хусусиро торафт нигоҳ дошта наметавонад, зеро, ки иҷрои уҳдадорихои байналмилалии давлат наметавонад, ки ин субъектони муносибатҳои ҳуқуқӣ маҳдуд гардад [133, с. 80]. Дар муносибатҳои озоди иқтисоди хориҷӣ, натанҳо давлат субъекти фаъоли муносибатҳои байналмилалии хусусӣ баромад кунад, балки доираи субъектони муносибатҳои байналмилалии хусусӣ шаҳрвандон, шахсони ҳуқуқӣ ва ҳамчунон созмонҳои байналмилалӣ шуда метавонанд. Мисол, мактаби назарияи Шуравӣ дар солҳои 30-ум ва 60-уми асри XX дубора исбот намуд, ки илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи давлат ҳамчун соҳаи мустақили илм амал намуда, минбаъд рушду густариш дода шавад.

Дар баробари назарияи Шуравӣ, мактаби амрикоӣ бошад назарияи концепсияи ҳуқуқи трансмиллиро соли 1956 илман асоснок намуда пешниҳод мекунад, ки назарияи мазкур аз ҷониби профессор Ф. Чессеп хангоми таълими донишҷуён бо ҷунин асосҳо илман асоснок менамояд: ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар як вақт наметавонад, ки ҳамаи танзими муносибатҳои иқтисодӣ, тиҷоратӣ ва итиқоли молу воситаи нақлиёти заминию ҳавоӣ дар табиати ҳуқуқи худ нигоҳ дошта ба танзим дарорад, танҳо ин муносибатҳоро ҳуқуқи трансмиллӣ танзим карда метавонад. Илова ба ин Ф. Чессеп қайд менамояд, ки пеш аз ин масъалаи мазкур соли 1932 аз ҷониби олимони Фарансия зеро таҳлил қарор дода шуда буд ва дар заминаи таҳлилҳои илмии франсузҳо ба хулоса омада мафҳуми ягонаи иҷтимоии онҳоро ҷонибдори намуда қайд менамояд, ки айна ҳол шаҳрвандон дар муносибатҳои байналмилалӣ аз як давлат ба давлати дигар рафту омад намуданашон хоҳ нохоҳ ба мушкилотҳои ҳуқуқӣ рӯ ба рӯ мешавад, аз ин рӯ ҳуқуқи тарнсмили танзимкунандаи ин муносибатҳо гаштаст [26, с. 15]. Баътар мафҳуми ҳуқуқи тарнсмиллӣ аз ҷониби олимони амрикоӣ ва фарансавиҳо

дастгири ёфта, аммо дере нагузашта аҳамияти ҳукукии худро дар илми ҳукуки байналмилалии хусусӣ аз даст дод.

Назария мазкур аз ҷониби олими Шуравӣ Г.М. Виляминов пазируфта шуд. Дар ин мазмун В.М. Шумилов илман асоснок намуда қайд менамояд, ки илми ҳукуки трансмилӣ ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқ пазируфта намешавад, ҳуқуққое ки дар илми ҳукуки трансмилӣ пешниҳод гардидаст дар ин ё он давлати муайян ҳифз карда мешавад ва ин ҳуқуққои шахсӣ чӣ дар дохили давлат ва чӣ дар хориҷи кишвар қарор дошта бошад ҳам таҳти ҳимояи давлат қарор дорад. Ҳар як муҳаққиқ вобаста ба мавқеи ишғолнамудаи хеш нуқтаи назари худро дастгири намуда ин ё он соҳаи ҳуқуқро дубора такон медиҳад. Масъалан Ашӯрбой Имомов дар ҷодаи соҳаҳои илмӣ ҳукуки Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин нуқтаи назари хешро дорад, ҳар як соҳаи илми ҳукуки ҷумҳурӣ ба ин ё он фасли илми ҳукуки конституционӣ асос ёфта, дар заминаи он инкишоф меёбад [91, с. 48]. Илми ҳукуки конституционӣ усулҳои ташкилшавӣ ва фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатиро таҳлил намуда, мавқеи онҳоро дар низоми мақомоти давлатӣ нишон медиҳад. Чи тавре, ки профессор Қ.Ш. Қурбонов бамаврид қайд менамояд, ки илми ҳукуки граждани мафҳумҳо, категорияҳо ва хулосаҳо оид ба зухроти ҳукуки граждани фаро мегирад ва ҳамкорӣ ба сифати замина барои рушди мустақилонаи илм ва таҳқиқотҳои нав баромад мекунад. Ҳар як илми мустақил мавзӯ ва методологияи хоси худро дорад ва омехтакунӣ ва шабоҳатдиҳӣ ба категорияҳои илмҳои мухталиф иштибоҳ аст [107, с. 23].

Яке аз хусусиятҳои илми ҳукуки байналмилалии хусусӣ омилҳои дохилӣ ва хориҷии рушди муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайри молумлукии байни шаҳрвандони гуногуни олам ба ҳисоб рафта дар байни илмҳои ҳукуки ҷумҳури мавқеи хешро доро мебошад. Дар ин маврид Ш.К. Бадалов чунин қайд менамояд, ки аз замони қадим ҳуқуқшиносон ба табиати муносибатҳои ҷамъиятӣ таваҷҷӯҳи хоса дода, роҳу воситаҳои самаранок дахлдори танзими онро ҷустуҷӯ мекунанд [37, с. 34]. Мушкилоти илми ҳукуки байналмилалии хусусӣ дар он мебошад, ки муносибатҳои байналмилалӣ мураккаб ва

пахнгалта буда аз як тараф манфиятҳои хусусӣ субъектон ҷой дошта ва аз ҷониби дигар манфиятҳои дохилии давлат дар саросари дунё мушоҳида мегардад. Чи тавре, ки А.Н. Мандельштам нуқтаи назари Р. Kalensky дасгирӣ намуда қайд менамояд, ки «масъалаи рӯзмарраи пайдоиши дахлдори созишномаи никоҳе, ки дар он ҷо тарафҳо ба мувофиқа расиданд, маҳали ба итмом расидани муносибатҳои никоҳ байни издивоҷ кунандагон мебошад, ки дар илми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ҷои зисти яке аз никоҳшавандаҳо ба ҳисоб меравад» [115]. Дар ин ақида М.И. Брун қайд менамояд, ки агар тарафҳо аз давлатҳои гуногун бошанд дар давлати сеюм шартномаи ақти никоҳ банданд ва минбаъд ҷои зисти худро тағйир диҳанд, мавқеи ягона он аст, ки бояд қонуни ҷои зисти охирини истиқомати муштараки зану шавҳар ҳангоми вафоти шавҳар татбиқ карда шавад [56, с. 44]. Аз ин рӯ, ҳамаи муносибатҳои ҷамъиятӣ барои ба вучуд овардани ин ё он нуқтаи назар собит месозанд, ки маҷмӯи донишҳои ақлии воқеӣ ва илман асосноке, ки ба воситаи онҳо муносибатҳои муҳими ҷамъияти мавқеӣ худро пайдо месозад дар як соҳаи мустақили ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи ҷумҳурӣ муносибатҳои ҷамъиятиро ба танзим дароварда тавонад.

Масъалан, дар баробари донишҳои ақлии воқеӣ ва илман асоснок нуқтаи назари устод Ф. Сулаймонов чунин ба маврид мебошад, ҳуқуқи байналмилалӣ бештари вақт барои инкишофи ҳуқуқи дохилидавлатӣ мусоидат намуда, дар инкишофи меъёрҳои ҳуқуқи дохилидавлатӣ саҳми худро мегузорад. Ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳуқуқи дохилидавлатӣ чун низомҳои мустақили ҳуқуқӣ эътироф гаштанд ва дар робитаи доимӣ мебошанд [142, с. 51]. Ҳамин мавҷудияти донишҳои асосноки илмиест, ки унсури хориҷии муносибатҳои ҳуқуқи хусусиро тавсиф намуда аз ҷониби институтҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ мавриди омӯзиш қарор дода мешавад ва барои илман асоснок намудани он муносибатҳои муҳими ҷамъиятӣ ҳамчун соҳаи мустақили илм дар низоми илмҳои ҳуқуқи миллӣ муайян карда мешавад.

Ба ақидаи олими рус Н.Г. Доронина бисёре аз муҳаққиқони рус ҳуқуқи байналмилалии хусусиро дар замони муосир ҳамчун устувории барҳурди

меъёрҳо ва принципҳои ҳуқуқи ду давлат ва роҳҳои танзимкунандаи муносибатҳои ҳуқуқи хусусӣ бо унсури хориҷӣ мушкилоти асосии пайдоиши илми ҳуқуқи хусусӣ мешуморанд [226, с. 114]. Нақши муҳими бархурди меъёрҳо ва принципҳои ҳуқуқи миллӣ имкон медиҳанд, ки илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми ҳуқуқи миллӣ як шоҳаи мустақили ҳуқуқ бо хусусиятҳои худ аз дигар илмҳои ҳуқуқи миллӣ фарқ намуда дар низоми илмҳои ҳуқуқи миллӣ муносибатҳои ҷамъиятиро ба танзим дароварданад.

Профессор И.В. Гетьман Павлова таърихи илми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро мавриди омӯзиш қарор дода, нуктаи назари М. Волфро дастгирӣ намуда чунин қайд менамояд, ки агар ба пайдоиши сарчашмаи ҳуқуқи миллӣ назар кунем дар низоми ҳуқуқи давлат, ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ҳамчун илм назар ба қонунҳои миллӣ якҷанд аср пеш пайдо шудааст [69, с. 67]. Нуктаи назари мазкур то як андоза мавқеи назарас мебошад ва алоқамандии ду низоми ҳуқуқиро бо ҳам наздик намуда аз як дигар сарчашма мегирад. Илми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Иттиҳоди Шуравӣ бошад ҳамчун падидаи нав дар низоми илми Шуравӣ ташакулёфта ба ҳисоб мерафт, ки ин падида таҳти таъсири давлатҳои Ғарб ва давлатҳои Амрикои Шимолӣ инкишоф дода шудааст, ки манфиятҳои давлати Шуравиро ҳифз карда метавонист. Баъдан Иттиҳоди Шуравӣ натавонист, ки муносибатҳои байналмилалӣ хусусиро дар дохил ва хориҷӣ кишавар таъмин намояд, зеро, ки тағйироти кулӣ дар ҷомеаи ҷаҳони доир ба масъалаи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд оид ба интиҳоби озоди молумулк дар давлатҳои ҷудоғона, давлати шуравиро маҷбур намуд, ки соҳаҳои хусусӣ-ҳуқуқиро густариш диҳад. Махсусан бояд қайд кард, ки илми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Иттиҳоди Шуравӣ солҳои 50-уми асри XX густариш дода шуд, ки дар низоми ҳуқуқи миллӣ мавқеи ҳалкунандаи муносибатҳои ҷамъиятиро дар дохил ва хориҷи кишвар дар табиати ҳуқуқии хеш раванқ дод. Ҷи тавре, ки А. Мержеко қайд менамоянд, ки соли 1961 гардиши куллие, ки дар низоми ҳуқуқи Шуравӣ рух дод, аниқтараш меъёрҳои шартномаҳои байналмилалӣ аз меъёрҳои дохилӣ бартарият дода шуд, ки дар қонунгузори маданӣ ва сипас дар меъёрҳои Конституцияи соли 1977 бевосита иникоси худро ёфт [28, с. 77].

Мутобиқи меъёрҳои конституцияи мазкур муносибатҳои байналмилалӣи Шуравӣ асоси риояи принсипҳои эътирофнамудаи давлати Шуравӣ, муносибатҳои байналмилалӣ густариш дода ва муносибатҳои дохилӣ ва хориҷӣ ба танзим дароварда шуд. Илми ҳуқуқи байналмилалӣи хусусӣ ҳамчун соҳаи мустақили илм дар заминаи арзишҳои фарҳангӣ ва инсондустии давлати Шуравӣ густариш дода шудааст.

Тағйироти куллие, ки дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба миён омад, баъди бадаст овардани истиқлолияти комили сиёси Тоҷикистон ва чузъи ҷомеаи ҷаҳони пазирифта шудани он алоқамандии зич дорад. Асосан илм махсусан дар заминаи тағйирёбии ҷомеа ва давлат хеле возеҳу равшан ба мушоҳида мерасад, ки дар заминаи он низоми нави ҳуқуқи давлат дигаргун сохта мешавад. Дар марҳилаи дигаргун соختани режими давлат мақсад ва моҳияти худро барои қонеъ гардонидани манфиатҳои умумӣ муайян намуда баҳри дар амал татбиқ намудани сиёсаташ бо мақсадаш ноил шудан ба ҳадафҳои мазкур давлат мақомоти давлатиро таъсис медиҳад, қонунҳои худро қабул мекунад ва сиёсати худро дар дохили кишвар ва дар муносибатҳои байналмилалӣ мустақилона муайян мекунад. Масъалан, дар моддаи 11 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бевосита муайян карда шудааст, ки «Тоҷикистон сиёсати сулҳҷӯёнаро ба амал татбиқ намуда, соҳибхитиёрӣ ва истиқлолияти дигар давлатҳои ҷаҳонро эҳтиром менамояд ва муносибатҳои хориҷиро дар асоси меъёрҳои байналмилалӣ муайян мекунад» [1].

Бо пайдоиши муносибатҳои нави ҷамъиятиву давлатӣ ва рушду инкишофи муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ дар низоми илмҳои ҳуқуқи ҷумҳурӣ ба танзим даровардани муносибатҳои нави ҷамъиятӣ, илми ҳуқуқи байналмилалӣи хусусӣ дар доираи илмҳои хусусӣ пайдо гардид. Асосҳои пайдоиш ва ташаккули илми ҳуқуқи байналмилалӣи хусусӣ дар чунин зӯҳротҳои ҷамъиятиву давлатӣ доништа мешавад: 1) низоми ҳуқуқи давлат бо куллӣ тағйир дода шуд; 2) сиёсати давлат дар самти муносибатҳои дохилӣ ва хориҷи кишвар ҳамчун давлати мустақил дар давраи гузариш қарор дошт; 3) ҳамкориҳои давлат дар баҳши хусусӣ муайян карда шуд; 4) давлат узви

ташкilotҳои байналмилалӣ ва минтакавӣ пазируфта шуд; 5) давлат мустақилона масъалаҳои байни давлативу ҳукуматиرو байни дигар давлатҳо муайян намуд ва ғайрҳо.

Барои ба эътидол овардан ва густариши ҳамкориву шарикии баробар бо роҳи созишу муколамаи илмиву амалӣ муносибатҳои ҷамъиятӣ рӯ ба беҳбуди овард, ки дар қабули қонунҳои нав ҳуқуқи хусусӣ ба инобат гирифта шуда, илман асоснок ва моҳиятан муайян гардид. Бо дарназардошти дастовардҳои илмӣ ва дар таҳияи лоиҳаи қонун, инчунин шиносӣ бо матни қонун илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ исбот намуд, ки дар таҳияи қонунҳои нав муносибатҳои байналмилалии хусусӣ ба инобат гирифта, дар ҳалли мушкилоти ҷамъиятӣ нақши мусбӣ пайдо намуд.

Таҳқиқотҳо дар баҳши илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба истиқлолияти давлатӣ робитаи ногусастани дорад. Ҳарчанде, ки таҳқиқотҳои олимони ватанӣ тақия бо осорӣ олимони хориҷи дошта бошад ҳам дар онҳо тавачҷуҳи гуногун иброз шудааст, вале қайд кардан лозим аст, ки назарияи ҳукумрон дар он ифода мегардад, ки илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар доираи илмҳои хусусӣ барасӣ нашудааст. Мисол, профессор С.О. Раҷабов ҳуқуқи байналмилалии хусусиро ҳамчун соҳаи ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ баррасӣ мекунад ва табиист, ки илми ҳуқуқи байналмилалии хусусиро дар доираи илми ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ қабул дорад. Ба нуқтаи назари мазкур мо рози шуда наметавонем, зеро хусусиятҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ, танзими ҳуқуқи миллӣ, иштироки субъектони ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, предмет ва усулҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, вобаста ба ҳали баҳс, доираи амали он ва дигар унсурҳои асосии ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ вобаста ба талаботи ҷомеаи байналмилалии хусусӣ-ҳуқуқӣ намоёнад, ки дигар соҳаҳои ҳуқуқ, чи ҳуқуқи миллӣ ва чи ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ даҳлат намоёнд, агар дар ҳолати дар табиати ҳуқуқии худ ин муносибатҳоро ба танзим дарорд, дар ин маврид функсияи танзиминомаи худро ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ аздаст медахад, зеро ҷомеаи хусусӣ-ҳуқуқӣ эҳтиёҷ ба танзими хусусӣ-ҳуқуқии муносибатҳои байналмилалии хусусиро дорад.

Дар ин маврид профессор Ш.М. Менглиев қайд мекунад, ки таҳқиқоти илмии масъалаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аслан пас аз қабули Эълومияи Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон оғоз меёбад ва онро бо ду хусусияташ ҷудо менамояд: якум Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати мустақил аз ҷониби давлатҳои ҷаҳон пазируфта шуд ва як қисми ҷомеаи ҷаҳонӣ эътироф гардид, аз он замон раванди иқтисодии он дарак аз он медиҳад, ки раванди қонунгузори мустақилонаи худро муайян намуд ва аввалин санади меъёрии ҳуқуқии танзими фаъолияти иқтисоди хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон ин Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти иқтисоди хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 27 декабрисоли 1993 ба ҳисоб меравад; дуюм бошад дар таҳқиқотҳои олимони соҳаи мазкур медонад, ба монанди таҳқиқоти У.Х. Бобоев, М.Н. Раҷабзода, Ф.С. Сулаймонов, Х.Р. Қодирқулов [129, с. 142] ва дигарон. Илми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул медорад ва илми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро шомил ба илмҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ медонад.

Дар илми ҳуқуқи кишвар назарияи низоми мустақилии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ арзи вучуд дорад. Масалан, М.Н. Раҷабзода чунин қайд менамояд, дуруст мешуд, ки маҷмӯи меъёрҳои, ки муносибатҳои ҷамъиятиро бо унсури хориҷӣ ба танзим медарорад, ҳуқуқи хориҷӣ номгузори намоем. Бо чунин асосҳо мавқеашро байён мекунад, мисол ҳуқуқи байналмилалӣ – низоми алоҳидаи ҳуқуқ аст. Барои ҷӣ низоми ҳуқуқ як ё ду давлат нею, балки низоми алоҳидаи ҳуқуқ. Чунки ин низоми ҳуқуқ пазирии умумиро аз ҷониби субъектҳои ҳуқуқи байналмилалӣ гирифт аст, ин чунин татбиқи якхелаи меъёрҳои байналмилалӣро аз ҷониби онҳо талаб мекунад. Вале ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ бошад, аз нигоҳи байналмилалӣ намебошад, ки ҳар як кишвар вобаста ба манфиати хеш татбиқи қонунгузори давлати хориҷиро дар қаламраваш иҷозат медиҳад, аз ин хотир, танзими муносибатҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро, ки берун аз низоми ҳуқуқи як кишвар аст, набояд «байналмилалӣ», балки «хориҷӣ» номид.

Ба андешаи мо илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқ дар низоми илмҳои ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи ҳуқуқи худро дорад ва дар доираи оилаи илмҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ амал мекунад, аз қабилӣ муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, оилавӣ, меҳнатӣ, муурофиавии маданӣ ва ғайраҳо робитаи зичи ҳуқуқи дорад. Зеро он дар доираи падидаҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ ва оммавӣ-ҳуқуқӣ аз қабилӣ тавзеҳот оид ба тартиботи ҷамъиятӣ, реторсия, муносибатҳои шахрвандӣ, татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ ва ғайраҳо истифода мешавад, ки дар фаҳмиши муносибатҳои ҷамъиятӣ нақши танзимкунандаро дар табиати ҳуқуқи худ қабул дорад.

Ҳамин тариқ, ташаккули илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба истиқлолияти давлатӣ мансуб доништа шуда, дар ин мудати кӯтоҳи таърихӣ мавқеи ҳуқуқи худро дар низоми ҳуқуқи миллӣ пайдо намуда муносибатҳои муҳими ҷамъиятиро мавриди омӯзишӣ предмети худ қарор додаст.

Истиқлолияти давлатӣ такони ҷиддиро дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятиву давлатӣ шароити ҳуқуқиро дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ фароҳам овард ва дар баробари илмҳои ҷамъиятшиносӣ илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми илмҳои ҳуқуқи миллӣ марҳилаи сифатан нави ҳуқуқӣ баҳисоб меравад.

Инчунин, илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ на танҳо ба низоми ҳуқуқи миллӣ робитаи зич дорад, аммо илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба низоми илмҳои дигар давлатҳо алоқамандии ногусастани дорад. Зеро, меъёри ҳуқуқӣ, муносибатҳои ҳуқуқӣ, принципҳои ҳуқуқӣ, сарчашмаҳои ҳуқуқ, институтҳои ҳуқуқ, предмет ва усулҳои ҳуқуқ ва ғайраҳо дар доираи илмҳои ҳуқуқи миллӣ маҳдуд нагардида, омӯзиши дигар илмҳои ҷаҳони муосирро бо унсурҳои хориҷии худ мавриди омӯзиш қарор дода, мавқеи ҳуқуқи худро дар низоми ҳуқуқи миллӣ мустақкам мегардонад.

Аз таҳлилҳои асосноки илмӣ, қонунгузорӣ ва амалӣ ба хулоса омада қайд менамоем, ки ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳамчун соҳаи илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, аз мафҳумҳо, категорияҳо, хулосарониҳо, доктринаҳо ва низоми донишҳои илмӣ ва амалӣ доир ба зухроти

муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ доништа мешавад. Дар охир ҳаминро қайд карданам, ки илми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ таҷассумгари меъёрҳои ахлоқӣ, одатӣ ва ҳуқуқии ҳар як давлату миллат буда, муайянкунандаи маҷмӯи меъёрҳои низомноки ҳуқуқии бо ҳам алоқаманде иборатаст, ки муносибатҳои ҷамъиятии байналмилалӣ хусусиро мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор дода, мавқеи ҳуқуқии худро дар низоми илмҳои ҳуқуқи миллӣ пурра мегардонад.

ХУЛОСА

Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия

Дар натиҷаи таҳқиқоти диссертатсионӣ хулосаҳои зерин пешниҳод карда мешаванд:

1. Заминаҳои асосии пайдоиш ва рушди меъёрҳо ва падидаҳои ҷудоғонаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар сарзамини Тоҷикистони таърихӣ аз аҳди қадим оғоз меёбад ва фарогири марҳилаҳои аҳди қадим, асрҳои миёна, замони шуравӣ ва истиқлолияти давлатӣ мебошад, вале дар аҳди қадим дар сарзамини тоҷикон, ҳукмрон низоми ҳуқуқи зардуштӣ ва дар ин давра муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқии фаромилӣ асосан дар танзими вазъи (статусӣ) ҳуқуқии хориҷӣ, ки таъба анъанаю одатҳо, қонунгузориҳои миллӣ ва шартномаҳои байналмилалӣ дутарафа дошт, фаҳмида мешуд. Вазъи ҳуқуқии хориҷӣ асосан ба категорияҳои тоҷирон, сафирон, консулҳо ва хориҷӣне татбиқ мешуд, ки дорои ҳуқуқҳо ва дорои мақоми фахрӣ дар кишвари бегона будаанд ва хориҷӣ ба гурӯҳҳои – хориҷӣни муқаррарӣ ва хориҷӣни меҳмон тақсим мешуданд [5-М].

Дар баробари ин, дар ин давра муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсури хориҷӣ дар Тоҷикистони таърихӣ аз муносибатҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ ҷудонопазир будаанд. Дар асрҳои миёна дар сарзамини тоҷикон низоми ҳуқуқи исломӣ ҳукмфармо буд ва танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсури хориҷӣ дар ин давра на дар асоси меъёрҳои коллизсионӣ, балки дар асоси меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ, яъне ҳуқуқи исломӣ ба роҳ монда шуда буд ва ҳатто дар Тоҷикистони баъдиинқилобӣ (солҳои 1920-1930) татбиқи меъёрҳои ҳуқуқи исломӣ дар бахши муносибатҳои оилавӣ, мерос, истифодаи замин, об ва ғ. дида мешуд [5-М].

Дар замони шуравӣ дар сарзамини тоҷикон муносибатҳои маҳдуд дар бахши рафтномаи хориҷӣ, сиёсати иқтисоди хориҷӣ ва савдои хориҷӣ роҳандозӣ шуда буд, ки чунин вазъ таъсиргузор ба муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқии фаромилӣ буд, вале новобаста аз чунин вазъ қонунгузориҳои маданӣ,

меъёрҳо дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ бо унсури хориҷӣ муқаррар шуда буд [1-М].

Дар замони муосир рушди ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар низоми ҳуқуқи миллӣ бо бадаст овардани истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон робитаи ногустастанӣ дорад [5-М].

Бояд қайд кард, ки дар шароити муносибатҳои иқтисоди бозоргонӣ ва эълон намудани сиёсати дарҳои кушода, ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар таъмини қонуниятӣ тартиботи ҳуқуқӣ нақши калидиро дорад. Зеро, дар ҷомеаи муосир, бе истифодаи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ таъмини рафтори дурусти иштирокдорони он ва додани кафолати ҳуқуқӣ ба субъектони он ғайриимкон аст.

2. Ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ на чун соҳаи комплекси ҳуқуқ, балки ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои маҷмуи меъёрҳои мураккаби ҳуқуқӣ (меъёрҳои коллизсионӣ, моддӣ-ҳуқуқӣ ва ягона (унификатсионӣ)-и ҳуқуқӣ) буда, муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқиро бо унсури хориҷӣ танзим ва манфиатҳои иштирокчиёни онҳоро ҳифз менамоянд. Ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқ, аз маҷмуи меъёрҳои мураккаби ҳуқуқӣ иборат аст, ки муносибатҳои молу мулкӣ ва шахсии ғайри молумулкӣ, оилавӣ, меҳнатӣ, робитаҳои иқтисоди хориҷӣ, илмӣ-техникӣ, фарҳангӣ, соҳибкорӣ, нақлиёт, сайёҳӣ, сармоягузорӣ дар бахши хусусӣ, мурофиаи маданӣ ва иқтисодӣ, иҷрои супоришҳои судӣ, санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва дигар масъалаҳо, ки қисми таркибии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро бо унсури хориҷӣ танзим мекунад, фаҳмида мешавад [3-М].

3. Ташаккули ҳуқуқ дар навъҳои «ҳуқуқи хусусӣ» ва «ҳуқуқи оммавӣ» ва таносуби онҳо дар раванди ташаккули ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар низоми ҳуқуқи миллӣ таъсир гузор аст. Зеро навъбандии ҳуқуқ ба «ҳуқуқи хусусӣ» ва «ҳуқуқи оммавӣ» дар муайян кардани табиати ҳуқуқи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ нақши калидӣ дорад, гарчанде, ки дар қонунгузори маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон меъёрҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ дар танзими

муносибатҳои фаромилӣ васеъ истифода мешавад, вале ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба навъи ҳуқуқи хусусӣ шомил аст, аз ҷумла истифодаи падидаҳои татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ, шаҳрвандӣ, реторсия, қайд шарт оид ба тартиботи оммавӣ, тарафайн, бандубасти ҳуқуқӣ ва ғайра истифода мешавад, ки онҳо ин соҳаи ҳуқуқро аз дигар навъҳои анъанавии ҳуқуқ ҷудо намуда мавқеи онро ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи миллӣ муайян месозад [3-М].

4. Предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бо ду мазмун васеъ ва маҳдуд фаҳмида мешавад. Танзими муносибатҳои фарромиллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар радифи Кодекси маданӣ, кодексҳои оилавӣ, меҳнатӣ, муҳофизати маданӣ, қонунҳои ҷудогона ва санадҳои ҳуқуқи байналмилалие, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст ширкат менамоянд. Дар маҷмӯъ, дар низоми ҳуқуқи кишвар предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ фаҳмиши васеъро ба бор овардааст, зеро танзими муносибатҳои фаромиллии хусусӣ дар асоси қонунгузори соҳаҳои гуногун бо назардошти предмети ягонаи усулҳои хос танзим мегардад. Ҳамин тариқ, предмети ҳуқуқи байналмилалии хусусиро муносибатҳои хусусию ҳуқуқие, ки ба ин шахсон воқеию ҳуқуқии кишварҳои гуногун ба вуқӯъ омадаанд, ташкил ва танзим менамояд [4-М].

Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои усулҳои (метод)-ҳои коллизсионӣ-ҳуқуқӣ, моддӣ-ҳуқуқӣ ва ягона (унификатсия) мебошад, ки тавассути онҳо танзими хоси муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ бо унсурҳои хориҷӣ амалӣ мегардад, ки дорои предмету табиат ва мазмуни хеш аст, ки бо ҷунин назардошт, истифода ва татбиқи се усул (метод) дар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ногузир мебошад [4-М].

5. Омӯзишу таҳлили хусусиятҳои фарқкунандаи муносибатҳои ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар умумияту доираи амалӣ онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дида мешавад. Робитаи ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар доштани

мақсади ягона, яъне танзими муносибатҳои байналмилалӣ дида мешавад. Инчунин таносуби ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ва ҳуқуқи байналмилалии оммавӣ вобаста ба предмет, усулҳо, объект, субъект, сарчашмаҳо, танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ, тарзи ҳалли баҳсҳо, ҷавобгарӣ ва доираи амалӣ онҳо фаҳмида мешавад.

6. Илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар низоми илмҳои ҳуқуқшиносии Ҷумҳурии Тоҷикистон таърихи начандон тӯлонӣ дорад ва ба доираи илмҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ шомил мебошад ва дар таҳқиқу омӯзиши муносибатҳои фаромиллии маданӣ-ҳуқуқӣ, оилавӣ, меҳнатӣ, муҳофизати маданӣ ва ғайра ифода мегардад.

Илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ таҷассумгари меъёрҳои ахлоқӣ, одатӣ ва ҳуқуқии ҳар як давлату миллат буда, муайянкунандаи маҷмӯи меъёрҳои низомноки ҳуқуқӣ бо ҳам алоқаманде мебошад, ки муносибатҳои байналмилалии хусусиро мавриди омӯзиш ва таҳлил қароро дода, мақоми ҳуқуқии онро дар низоми илмҳои ҳуқуқи миллӣ пурра мегардонад. [1-М].

Илми ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ ба низоми ҳуқуқи миллӣ кишварҳои гуногун алоқамандии ногусастани дорад. Зеро меъёри ҳуқуқӣ, муносибатҳои ҳуқуқӣ, принципҳои ҳуқуқӣ, сарчашмаҳои ҳуқуқ, падидаҳои ҳуқуқ, предмет ва усулҳои ҳуқуқ ва ғайраҳо дар доираи илмҳои ҳуқуқи миллӣ маҳдуд нагардида, таҳқиқи дигар илмҳои ҷаҳони муосиро бо унсури хориҷии худ мавриди омӯзиш қарор дода, мавқеи ҳуқуқии худро дар низоми ҳуқуқи миллӣ мустаҳкам мегардонад [2-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Дар асоси омӯзиши паҳлуҳои гуногуни диссертатсия, муаллиф баҳри тақмили қонунгузории амалкунанда пешниҳодҳои зерин манзур менамояд:

1. Бо назардошти амали меъёрҳои Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки нисбат ба муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайри молумулкӣ паҳн мегарданд, мувофиқи мақсад аст, ки вобаста ба хусусиятҳо ва функцияи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дар асоси таҷрибаи дигар давлатҳои таҳлилгардида, пешниҳод менамоем, ки «Кодекси байналмилалии хусусии Ҷумҳурии Тоҷикистон» таҳия ва қабул карда шавад ва ҳамаи меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ, оилавӣ, меҳнатӣ ва дигар меъёрҳои, ки бо унсури хориҷӣ мураккаб гардидаанд, дар як санади меъёри ҳуқуқӣ мутаххид карда шаванд.

2. Дар моддаи 1306 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «Ҳуқуқи дар муносибатҳои ҳуқуқи маданияи дорои унсури хориҷӣ татбиқшаванда» муқарар карда шудааст, ки он дар мазмуну мафҳуми муносибатҳои байналмилалии хусусӣ аз ҷиҳати интихоби меъёри ҳуқуқ намебошад. Бинобар ин, зарур мешуморем, ки номи моддаи мазкур ба номи «Муайян кардани ҳуқуқҳои, ки дар муносибатҳои маданӣ бо унсури хориҷӣ татбиқ мегардад» иваз карда шавад, зеро дар танзими муносибатҳои байналмилалии хусусӣ судя ва дигар мақомотҳои ваколатдор меъёри ҳуқуқро муайян карда метавонад, ки таҷрибаи давлатҳои таҳқиқшаванда аз мақсад дур нест.

3. Сархати 1-уми моддаи 1306-и Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар чунин мазмун мувофиқи мақсад аст: «Истифодаи қонунгузории маданӣ дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ бо иштироки шаҳрвандони хориҷӣ, шахсони бешаҳрванд, шахсони ҳуқуқии хориҷӣ ё ташкилотҳои байналмилалие, ки дар асоси меъёрҳои муқаррар гардидаи ҳамин кодекс, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҷумҳурӣ, санадҳои ҳуқуқии байналмилалие, ки Тоҷикистон онҳро эътироф кардааст, одатҳои, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон

онҳоро эътироф мекунад ва дар асоси созишномаи тарафҳо муайян карда мешавад, танзим карда мешаванд».

4. Инчунин, ба моддаи 1306 Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон қисми дигар илова кардан мувофиқи мақсад аст. «Муайян кардани ҳуқуқи ухдадорихое, ки дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ бо иштироки шахсони воқеӣ (шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳрванди хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд), шахси ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, шахси ҳуқуқии хориҷӣ, ташкилотҳо, созмонҳои байналмилалӣ ва давлатҳо ки дар муносибатҳои мазкур бо унсури хориҷӣ иштирок менамоянд татбиқи мегардад» .

5. Фасли VIII (боби 22, моддаҳои 168-177)-уми Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон «Истифодаи қонунҳои оила дар муносибатҳои оилавӣ бо иштироки шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд» бахшида шудааст, ки муқаррароти фасли мазкур натавонанд ба вазъи ҳуқуқии оилавии шахсони воқеӣ хориҷӣ (шаҳрванди хориҷӣ ва шахси бешаҳрванд), балки фарогири муносибатҳои оилавиро нисбати шаҳрвандони Тоҷикистон берун аз кишвар тибқи (моддаҳои 168, 169 (банди 1), 171 (банди 2)) дар бар мегирад. Бояд қайд намуд, ки чунин ҳолат мутобиқат накардани ном ва муқаррароти фасл ба моддаҳои мазкур мебошад.

Аз ин лиҳоз, матни боби 22-уми Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон «истифодаи қонунгузориҳои никоҳ ва оила дар муносибатҳои байналмилалии хусусӣ нисбати шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд татбиқи мегардад» номгузорӣ карда шавад, зеро мувофиқи ба муқаррароти моддаҳои 167-177 Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

РҶҶХАТИ АДАБИЁТ (МАЪХАЗҶО)

І. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва расмӣ:

- [1]. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] аз 6-уми ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26-уми сентябри соли 1999, 22-юми июни соли 2003 ва 22-юми майи соли 2016 (бо забони тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: «Нашриёти Ганҷ», 2016. – 135 с.
- [2]. Конститутсияи Ҷумҳурияи Халқии Бухорои Шуравӣ [Матн] аз 23 сентябри соли 1921. – 108 с.
- [3]. Кодекси оид ба замини Ҷумҳурии Халқии Бухорои Шуравӣ [Матн] аз 17 октябри соли 1923. – 190 с.
- [4]. Кодекси граждании Республикаи Советии Соталистии Тоҷикистон [Матн]. – Сталинобод, 15 апрели соли 1942. – 389 с.
- [5]. Кодекси граждании ҚТ [Матн]: қисми яқум аз 30 июни соли 1999, №802 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1999. – №6. – м. 153-154; – 2001. – №7. – м. 508; – 2002. – №4. – қ. 1. – м. 170; – 2005. – №3. – м. 125; – 2006. – №4. – м. 193; – 2007. – №5. – м. 356; – 2010. – №3. – м. 156. – №12. – қ. 1. – м. 802; – 2012. – №7. – м. 700; – №12. – қ. 1. – м. 1021; – 2013. – №7. – м. 504; – 2015. – №3. – м. 200; – 2016. – №7. – м. 612; – 2019. – №1. – м. 4; – 2020. – №1. – м. 3-4.
- [6]. Кодекси граждании ҚТ [Матн]: қисми дуюм аз 11 декабри соли 1999, №884 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 1999. – №12. – м. 323; – 2002. – №4. – қ. 1. – м. 170; – 2006. – №4. – м. 194; – 2009. – №12. – м. 821; – 2010. – №7. – м. 540; – 2012. – №7. – м. 699; – 2013. – №7. – м. 505; – 2019. – №1. – м. 5.
- [7]. Кодекси граждании ҚТ [Матн]: қисми сеюм, аз 1 марти соли 2005, №84 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2005. – №3. – м. 123; – 2012. – №7. – м. 690.
- [8]. Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] аз 24-уми декабри соли 2022, №1918 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2022. – №12. – қ. 3. – м. 650.

- [9]. Қонуни ҚТ «Оид ба фаълияти иқтисодии хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 27 декабри соли 1993 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.mmk.tj> (санаи муроҷиат: 12.06.2024).
- [10]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи вазъи ҳуқуқии шахрвандони хориҷӣ» аз 01 феввали соли 1996, №231 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.mmk.tj> (санаи муроҷиат: 12.06.2024).
- [11]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ» аз 28 декабри соли 2012, №907 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.mmk.tj> (санаи муроҷиат: 12.06.2024).
- [12]. Кодекси қонунҳои ҚШСФР «Дар бораи санадҳои вазъи шахрвандӣ-ҳуқуқӣ ақди никоҳ, оила ва парасторӣ» аз соли 1918 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.mmk.tj> (санаи муроҷиат: 12.06.2024).
- [13]. Кодекси оид ба замини Ҷумҳурияи Халқии Бухорои Шуравӣ аз 17.10.1923 с. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.mmk.tj> (санаи муроҷиат: 12.06.2024).
- [14]. Қарор дар бораи ташкилҳои Ҷумҳурии Иттифоқии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон [Матн] аз 16.10.1929 с.
- [15]. Қарори Кумитаи Инқилобии марказии ҚМШС Тоҷикистон «Кодекси граждании ҚШФСР» [Матн] аз 22.11.1926. – №46.
- [16]. Қарори Шурои Олии ҚШС Тоҷикистон [Матн] аз 28 декабри соли 1963.
- [17]. Қарори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тасдиқ кардари созшномаи ташкил намудани Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил» [Матн] аз 25 декабри соли 1991.
- [18]. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи қабул намудани қонунҳои нав мутобиқ ба меъёрҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» [Матн] аз 9 июни соли 1995, №56.
- [19]. Закон Украины «О международном частном праве» от 23.06.2005, №2709-IV [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.singlewindow.org/docs/61> (дата обращения: 03.10.2023).

- [20]. Закон Азербайджанской Республики «О международном частном праве» 2000 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://pravo.hse.ru/intprilaw/doc/070801> (дата обращения: 03.10.2023).
- [21]. Қарори Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи аз ҷониби судҳо татбиқ намудани ҳуқуқи байналмилалӣ, ки аз тарафи Тоҷикистон эътироф гардидаанд» [Матн] аз 18.11.2013, №9.
- [22]. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурӣ» аз 21 декабри соли 2021. – Душанбе: Шарқи озад, 2022 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://president.tj/node/29823> (санаи муроҷиат: 12.06.2024).

II. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, воситаҳои таълимӣ:

- [23]. Ancel, B. *Eléments d'histoire du droit international privé* [Text] / B. Ancel. – P., 2017. – 617 p.
- [24]. Laine, A. *Introduction au droit international privé* [Text]: T. I / A. Laine. – P., 1888. – 396 p.
- [25]. Laurent, F. *Droit civil international* [Text]: т. I-II. T. I. / F. Laurent. – P.: Bruxelles, 1880. – 340 p.
- [26]. Philip, C. *Jessup Transnational law* [Text] / Jessup C. Philip. – New Haven: Yale University Press, 1956. – 113 p.
- [27]. **Актуальные проблемы частного права [Текст]: материалы международной научно-практической конференции в рамках ежегодных цивилистических чтений (Алматы, 23-24 мая 2002 г.) / Отв. ред. М.К. Сулейменов. – Алматы, 2003. – 432 с.**
- [28]. Александр, М. **Наука международного частного права: история и современность [Текст] / М. Александр. – Киев: «Таксон», 2006. – 417 с.**
- [29]. Алексеев, С.С. **Право: азбука теория философия: Опыт комплексного исследования [Текст] / С.С. Алексеев. – М: «Статут», 1999. – 958 с.**

- [30]. Алексеев, С.С. Система советского права [Текст] / Общая теория государства и права / Под ред. М.Н. Марченко. – В 2-х томах. – М.: Зерцало, 1998. – 542 с.
- [31]. Алексидзе, Л.А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (juscogens) [Текст] / Л.А. Алексидзе. – Тбилиси, 1982. – 134 с.
- [32]. Аль-Фараби, А.Н. Философские трактаты [Текст] / А.Н. Аль-Фараби. – Алма-Ата, 1975. – 429 с.
- [33]. Ануфриева, Л.П. Международное частное право [Текст]. Том 1. Общая часть / Л.П. Ануфриева. – М.: БЕК, 2000. – 288 с.
- [34]. Ануфриева, Л.П. Международное частное право [Текст]: В 3-х т. Том 2. Особенная часть. 2-е изд., перераб. и доп. / Л.П. Ануфриева. – М.: БЕК, 2002. – 656 с.
- [35]. Ануфриева, Л.П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории [Текст] / Л.П. Ануфриева. – М.: Наука: РГБ, 2004. – 627 с.
- [36]. Аржанов, М.А. Государство и право в их соотношении [Текст] / М.А. Аржанов. – М., 1960. – 421 с.
- [37]. Бадалов, Ш.К. Хукуки Тоҷикистони муосир [Матн]: маҷмуи мақолаҳои илмӣ. Қисми 4 / Ш.К. Бадалов. – Душанбе, 2017. – 186 с.
- [38]. Бараташвили, Д.И. Принцип суверенного равенства государств в международном праве [Текст] / Д.И. Бараташвили. – М., 1978. – 123 с.
- [39]. Баскин, Ю.Я., Фельдман, Д.И. История международного права [Текст] / Ю.Я. Баскин, Д.И. Фельдман. – М., 1990. – 208 с.
- [40]. Батычко, В.Т. Международное частное право [Текст] / В.Т. Батычко. – Таганрог: ТТИ ЮФУ, 2011. – 97 с.
- [41]. Бекашев, К.А. Международное публичное право [Текст]: учебник / К.А. Бекашев. – М.: Проспект, 2019. – 1167 с.
- [42]. Бекашев, К.А., Ходаков, А.Г. Международное частное право: Сборник документов [Текст] / К.А. Бекашев, А.Г. Ходаков. – М.: БЕК, 1997. – 973 с.

- [43]. Бендевский, Т. Международное частное право [Текст] / Т. Бендевский. – М.: Статут, 2005. – 446 с.
- [44]. Бирюков, П.Н. Международное право [Текст]: учебник / П.Н. Бирюков. – М., 1998. – 318 с.
- [45]. Бирюков, П.Н. Международное право [Текст]: учебник / П.Н. Бирюков. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2011. – 793 с.
- [46]. Бирюков, П.Н. Международное право [Текст]: учебное пособие / П.Н. Бирюков. – М.: Юристъ, 2001. – 415 с.
- [47]. Бобров, Р.Л. Современное международное право. Объективные предпосылки и социальное назначение [Текст] / Р.Л. Бобров. – Л: Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. – 113 с.
- [48]. Бобров, Р.Л., Малинин, С.А. Организация Объединенных Наций (Международно-правовой очерк) [Текст] / Р.Л. Бобров, С.А. Малинин. – Л., 1959. – 502 с.
- [49]. Богуславский, М.М. Международное частное право [Текст]: учебник / М.М. Богуславский. – М.: Юрист, 2005. – 604 с.
- [50]. Богуславский, М.М. Международное частное право [Текст]: учебник / М.М. Богуславский. – М.: Норма-ИНФРА-М, 2016. – 672 с.
- [51]. Богуславский, М.М. Международное частное право [Текст]: учебник. 6-е изд., перераб. и доп. / М.М. Богуславский. – М.: Норма: ИНФРА-М., 2011. – 231 с.
- [52]. Богуславский, М.М. Международное частное право [Текст]: учебник. 2-е изд. / М.М. Богуславский. – М.: Междунар. Отношения, 1994. – 416 с.
- [53]. Бозоров, Р.Б. Инвестиционное право [Текст] / Р.Б. Бозоров. – Душанбе: «Матбуот», 2008. – 480 с.
- [54]. Братусь, С.Н. Предмет и система частного право [Текст] / С.Н. Братусь. – М., 1963. – 454 с.
- [55]. Брокгауза, Ф.А., Ефрона, И.А. Энциклопедический словарь (1890-1907). Том XVI (31). [Текст] / Ф.А. Брокгауза, И.А. Ефрона. – СПб.: Изд-во Семеновская Типолитография (И.А. Ефрона), 1895. – 495 с.

- [56]. Брун, М.И. Коллизионные нормы в юриспруденции XIV–XX вв. о состоянии лица [Текст] / М.И. Брун. – М., 1915. – 178 с.
- [57]. Буриев, И.Б. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон [Матн] / И.Б. Буриев. – Душанбе, 2000. – 114 с.
- [58]. Буриев, И.Б. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон [Матн]: Қисми аввал / И.Б. Буриев. – Душанбе, 2013. – 268 с.
- [59]. Буткевич, О.В. Международного права [Текст] / О.В. Буткевич. – Санкт-Петербург: Юридический центр, 2008. – 500 с.
- [60]. Буткевич, О.В. У истоков международного права [Текст] / О.В. Буткевич. – Санкт-Петербург: Юридический центр, 2008. – 879 с.
- [61]. Васильев, А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права [Текст] / А.М. Васильев. – М.: «Наука», 1967. – 237 с.
- [62]. Вельяминов, Г.М. Международное право: опыты [Текст] / Г.М. Вельяминов. – М.: Статут, 2015. – 1006 с.
- [63]. Вилкова, Н.Г., Жильцов, А.Н. Международное частное право [Текст]: Общая часть. Учебник. / Н.Г. Вилкова, А.Н. Жильцов. – М., 2006. – 317 с.
- [64]. Вишинский, А.Я. Советское государственное право [Текст] / А.Я. Вишинский. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1938. – 652 с.
- [65]. Владимир, К. Его труды, особенно «Очерки международного хозяйственного права» [Текст] / К. Владимир. – М., 1927. – 179 с.
- [66]. Галенская, Л.Н. Международное частное право [Текст]: учебное пособие / Л.Н. Галенская. – Ленинград.: Издательство ленинградского университета, 1983. – 232 с.
- [67]. Галенская, Л.Н. Право убежища (международно-правовые вопросы) [Текст] / Л.Н. Галенская. – М.: МО, 1968. – 128 с.
- [68]. Гаюров, Ш.К. Ҳуқуқи молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: китоби дарсӣ / Зери таҳрири умумии номзади илмҳои ҳуқуқ, дотсент Шохонасиридинов Н.Ш. – Душанбе: «Сино», 2005. – 216 с.
- [69]. Гетман-Павлова, И.В. Международное частное право [Текст]: учебник / И.В. Гетман-Павлова. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 752 с.

- [70]. Гетьман-Павлова, И.В. Международное частное право [Текст]: учебник / И.В. Гетман-Павлова. – М., 2009. – 976 с.
- [71]. Гойман-Калинский, И.В., Иванец, Г.И., Червонюк, В.И. Элементарные начала общей теории права [Текст]: учебное пособие / Под общ. ред. Червонюк В.И. – М.: Колос С, 2003. – 544 с.
- [72]. Гордиенко, А.А. Создание советской национальной государственности в Средней Азии [Текст] / А.А. Гордиенко. – М., 1960. – 468 с.
- [73]. Грабарь, В.Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1648-1917 гг.) [Текст] / В.Э. Грабарь. – М.: Изд во Акад. наук СССР, 1958. – 491 с.
- [74]. Гражданское право [Текст]: учебник. В 2-х т.т. Т. 1. - 2-е изд. перераб. и доп. / Отв. Ред. Е.А. Суханов. – М.: БЕК, 1998. – 816 с.
- [75]. Гражданское право [Текст]: учебник. Часть 1. Издание второе, переработанное и дополненное. / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстой. – М.: Проспект, 1997. – 600 с.
- [76]. Грибанов, В.П. Гражданского законодательства [Текст] / В.П. Грибанов. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 396 с.
- [77]. Грибанов, В.П. Эффективности гражданского законодательства [Текст] / В.П. Грибанов. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 578 с.
- [78]. Давид, Р. Основные правовые системы современности [Текст] / Р. Давид. – М., 1998. – 432 с.
- [79]. Дмитриева, Г.К. Международное частное право [Текст]: учебник / Г.К. Дмитриева. – М., 2013. – 680 с.
- [80]. Дмитриева, Г.К., Филимонова, М.В. Международное частное право [Текст]: учебное пособие / Г.К. Дмитриева, М.В. Филимонова. – М.: Триада Лтд, 1997. – 514 с.
- [81]. Дмитриевой, Т.К. Международное частное право [Текст]: учебник // Т.К. Дмитриевой. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2003. – 462 с.
- [82]. Дурденевский, В.Н., Морозов, Г.И., Бобров, Р.Л. Современное международное право. (Объективные предпосылки и социальное назначение) [Текст] / В.Н. Дурденевский, Г.И. Морозов, Р.Л. Бобров. – Л.:

- Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. – 114 с. // Советское государство и право. – 1963. – №2. – С. 150-152.
- [83]. Дювернуа, Н.Л. Конспект лекций по гражданскому праву, читанный в 1886-1887 акад. [Текст] / Н.Л. Дювернуа. – СПб: Типолиитография А.Б. Ландау, 1886. – 266 с.
- [84]. Ерпылева, Н.Ю. Международное частное право [Текст]: учебник / Ерпылева Н.Ю. – М.: Проспект, 2004. – 560 с.
- [85]. Ерпылева, Н.Ю. Понятие, предмет, система и источники международное частное право [Текст] / Международное публичное и частное право / Н.Ю. Ерпылева. – М., 2002. – 228 с.
- [86]. Ерпылева, Н.Ю., Гетьман-Павлова, И.В. Международное частное право. Практикум [Текст]: учебное пособие / Под ред. Н.Ю. Ерпылева. – М: Эксмо, 2007. – 768 с.
- [87]. Звекон, В.П. Коллизии законов в международном частном праве [Текст] / В.П. Звекон. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – 142 с.
- [88]. Звекон, В.П. Международное частное право [Текст]: учебник / В.П. Звекон. – М.: Юрист, 2005. – 703 с.
- [89]. Звекон, В.П. Международное частное право: Отдельные виды обязательств в МЧП / Под ред. В.П. Звекон. – М.: Статут, 2008. – 267 с.
- [90]. Золотой фонд Российской науки международного права. Т.П. – М.: Междунар.отношения, 2009. – 464 с.
- [91]. Имомов, А. Хукуки конституцсионии Чумхурии Тоҷикистон [Матн]: китоби дарсӣ / А. Имомов. – Душанбе: ЭР-граф, 2012. – 494.
- [92]. Иншакова, А.О. Международное частное право [Текст]: учебник / А.О. Иншакова. – М.: РУДН, 2011. – 374 с.
- [93]. Иоффе, О.С. «Право частное и публичное» / Гражданское законодательство Республики Казахстан [Текст]: статьи, комментарии, практика / О.С. Иоффе. – Алматы: ЮРИСТ, 2004. – 303 с.
- [94]. Карасевич, П.Л. Обычное право Франции в историческом его развитии [Текст] / П.Л. Карасевич. – М., 1875. – 617 с.

- [95]. Кашкина, С.Ю. Право Европейского Союза Документы и комментарии [Текст] / С.Ю. Кашкина. – М., 1999. – 348 с.
- [96]. Ковалев, А.А. Международное экономическое право и правовое регулирование международной экономической деятельности [Текст] / А.А. Ковалев. – М., 2007. – 436 с.
- [97]. Қодиркулов, Х.Р. Ҳуқуқи робитаи беруна [Матн]: воситаи таълимӣ / Х.Р. Қодиркулов. – Душанбе, 2016. – 200 с.
- [98]. Кодиркулов, Х.Р. Проблемы правового регулирования трудовых отношении с иностранным элементом [Текст] / Х.Р. Кодиркулов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 189 с.
- [99]. Қодиров, Н.А. Одатҳо ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: монография / Н.А. Қодиров. – Душанбе: Типография ТНУ, 2020. – 172 с.
- [100]. Корецкий, В.Е. Очерки международного хозяйственного права [Текст] / В.Е. Корецкий – Харьков. – Вып. 1. – 1928. – 1034 с.
- [101]. Коряков, В.П., Старостина, С.А. История мусульманского государства и права [Текст]: учебное пособие / В.П. Коряков, С.А. Старостина. – Калининград: КЮИ МВД России, 2002. – 4.1. – 188 с.
- [102]. Краснокутский, В.А., Новицкий, И.Б., Перетерский, И.С., Розенталь, И.С., Флейшиц, Е.А. Римское частное право [Текст]: учебник / Науч. ред. Новицкий И.Б., Перетерский И.С. – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – 583 с.
- [103]. Крылов, С.Б. История создания Организации Объединенных Наций [Текст] / С.Б. Крылов. – М., 1960. – 312 с.
- [104]. Крылов, С.Б. Международное право [Текст] / Под общ. ред.: Дурденевский В.Н. – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1947. – 612 с.
- [105]. Кудашкин, В.В. Правовое регулирование международных частных отношений: монография [Текст] / В.В. Кудашкин. – СПб.: Изд-во Р. Аслонова «Юридический центр Пресс», 2004. – 378 с.

- [106]. Кузнецова, М.Н. Введение в международное частное право: теоретико-правовое исследование [Текст]: монография / М.Н. Кузнецова. – М.: РУДН, 2014. – 288 с.
- [107]. Курбонов, Қ.Ш., Гаффорзода, И.Ф. Ҳуқуқи граждани. Қисми 1 [Матн]: китоби дарси [Матн] / Қ.Ш. Курбонов, И.Ф. Гаффорзода. – Душанбе: Донишварон, 2017. – 504 с.
- [108]. Курс международного права: Основные институты и отрасли современного международного права [Текст]: в 6-ти томах. Т. 4 / Блищенко И.П., Захарова Н.В., Калюжная Г.П., Кожевников Ф.И., и др.; Гл. ред.: Кожевников Ф.И., Корецкий В.М., Левин Д.Б., Тункин Г.И., Ушаков Н.А., Чхиквадзе В.М., Шуршалов В.М. – М.: Наука, 1968. – 434 с.
- [109]. Ламинцев, А.А. Международное частное право [Текст]: учебник / А.А. Ламинцев. – М., 2004. – 562 с.
- [110]. Лукашук, И.И. Международное право. Общая часть [Текст]: учебник / И.И. Лукашук. – М.: БЕК, 1997. – 455 с.
- [111]. Лукин, Е.Е. Международное право: Соотношение международного публичного и частного права [Текст]: учебник / Е.Е. Лукин. – М., 2010. – 587 с.
- [112]. Лунц, Л.А. Курс международного частного права. Общая часть [Текст] / Л.А. Лунц. – М.: Юрид. Лит., 1973. – 384 с.
- [113]. Лунц, Л.А. Курс международного частного права. Особенная часть [Текст] / Л.А. Лунц. – М.: Юрид. Лит., 1975. – 504 с.
- [114]. Лунц, Л.А. Международного частного права [Текст] / Л.А. Лунц. – М.: Спарк, 2002. – 368 с.
- [115]. Мандельштам, А.Н. Гаганские конференции о кодификации международного частного права. Том I. Кодификация международного частного права [Текст] / А.Н. Мандельштам. – СПб., 1900. – 537 с.
- [116]. Махмудзода, М.А., Менглиев, Ш.М. Ҳуқуқи хусусии римӣ [Матн] / М.А. Махмудзода, Ш.М. Менглиев. – Душанбе: Эр-граф, 2013. – 158 с.
- [117]. Махмудов, М.А. Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқ [Матн] / М.А. Махмудов. – Душанбе «ЭР-граф», 2012. – 529 с.

- [118]. Мартенс, Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов [Текст] / Ф.Ф. Мартенс. – М., 1996. – Т. 1. – 476 с.
- [119]. Мартенс, Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов [Текст] в 2 Т. Т. 2. / Ф.Ф. Мартенс. – М.: Зерцало-М, 2014. – 428 с.
- [120]. Махмудзода, М.А., Худоёрзода, Б.Т. Хуқуқи оилавии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: китоби дарсӣ / М.А. Махмудзода, Б.Т. Худоёрзода. – Душанбе: «ЭР-граф», 2015. – 492 с.
- [121]. Международное право [Текст]: учебник / Под общ. ред. А.Я. Капустина. – М.: Гардарики, 2008. 617 с.
- [122]. Международное право [Текст]: учебное пособие / Отв. ред. Г.В. Игнатенко и И.О. Тиунова. – М.: НОРМА-ИНФРА. 1999. – 454 с.
- [123]. Международное публичное право [Текст]: учебник / Отв. ред. К.А. Бекашев. – М.: Проспект, 2010. – 467 с.
- [124]. Международное частное право [Текст]: учебник / Отв. ред. К. Дмитриева. – 3-е изд, перераб. и доп. – М.: Проспект, 2010. – 239 с.
- [125]. Международное частное право [Текст] / Под общей редакцией профессора Г.К. Матвеева. – Киев: «Вища школа», 1985. – 172 с.
- [126]. Международное частное право [Текст]: учебник / Под ред. Г.К. Дмитриевой. – М.: Проспект, 2001. – 514 с.
- [127]. Международное частное право [Текст]: учебник / Под ред. М.А. Сарсембаев. – Алматы: Гылым, 1996. – 284 с.
- [128]. Мейер, Д.И. Русское гражданское право (в 2 ч.) По исправленному и дополненному 1902. Изд. 2-е испр. [Текст] / Д.И. Мейер – М.: СТАТУТ, 2000. – 338 с.
- [129]. Менглиев, Ш.М. Международное частное право [Текст]: учебник / Ш.М. Менглиев. – Душанбе: ТНУ, 2013. – 736 с.
- [130]. Мережко, А. История международного частного права: история и современность [Текст] / А. Мережко. – Киев: Таксон, 2006. – 556 с.
- [131]. Мережко, А. Наука международного частного права. История и современность [Текст] / А. Мережко. – Киев: Таксон, 2006. – 356 с.

- [132]. Мирзоев, А.М. Аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ: масоили назариявӣ [Матн]: монография / А.М. Мирзоев. – Душанбе: «ЭР-граф», 2017. – 152 с.
- [133]. Моджорян, Л.А. Основные права и обязанности государств [Текст] / Л.А. Моджорян. – М., 1965. – 226 с.
- [134]. Мороров, Г.И. Организация Объединенных Наций (Основные международно-правовые аспекты структуры и деятельности) [Текст] / Г.И. Мороров. – М., 1962. – 211 с.
- [135]. Мороз, С.П. Инвестиционное право Республики Казахстан [Текст]: научное издание / С.П. Мороз. – Алматы: НИИ частного права КазГЮУ, 2006. – 509 с.
- [136]. Муҳаммад, Р. Фалсафаи давраи қадим [Матн] / Р. Муҳаммад. – Душанбе. 1996. – 128 с.
- [137]. Наврӯзов, С.Н., Идиев, Х.У. Фалсафа [Матн]: китоби дарсӣ / С.Н. Наврӯзов, Х.У. Идиев. – Душанбе: «Собириён», 2011. – 528 с.
- [138]. Насриддинзода, Э.С. Назарияи давлат ва ҳуқуқ [Матн]: воситаи таълимӣ / Э.С. Насриддинзода. – Душанбе: Меҳрона, 2019. – 204 с.
- [139]. Нерсисянц, В.Б. Общая теория права и государства [Текст]: учебник / В.Б. Нерсисянц. – М.: Норма, 2004. – 433 с.
- [140]. Нефедов, Б.И. Возникновение международного частного права. Часть 2 [Текст] / Б.И. Нефедов // Московский журнал международного права. – 2016. – №3. – С. 3-20.
- [141]. Ҳақимов, Н. Таърихи ҳалқи тоҷик [Матн] / Н. Ҳақимов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 484 с.
- [142]. Ҳуқуқи байналхалқӣ [Матн] / Муҳаррири масъул профессор Менглиев Ш.М. – Д.: ЭР-граф, 2010. – 529 с.
- [143]. Ҳуқуқи граждани [Матн]: қисми I: китоби дарсӣ / Зери таҳрири академики АИ ҚТ Маҳмудов М.А. – Душанбе: ЭР-граф, 2007. – 432 с.
- [144]. Оппенгейм, Л. Международное право. Том I: Мир. Полутом 1 [Текст] / Л. Оппенгейм / Перевод с 6-го английского издания, дополненного Г. Лаутерпахтом под редакцией и с предисловием проф. С.Б. Крылова. – М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1948. – 408 с.

- [145]. Перетерский, И.С. Учебник международного частного права [Текст] / И.С. Перетерский. – М., 1940. – 561 с.
- [146]. Перетерский, И.С., Крылов, С.Б. Международное частное право [Текст] / И.С. Перетерский, С.Б. Крылов. – М.: Госиздат, 1959. – 315 с.
- [147]. Петерский, И.С., Крылов, С.Б. Международное частное право [Текст] / И.С. Перетерский, С.Б. Крылов. – М., 1940. – 454 с.
- [148]. Петрова, Г.В. Международное частное право [Текст]: вопросы и ответы / Г.В. Петрова. – М.: ИД «Юриспруденция», 2006. – 200 с.
- [149]. Покровский, И.А. Основные проблемы гражданского права [Текст] / И.А. Покровский. – М.: «Право», 1917. – 216 с.
- [150]. Раапе, Л. Международное частное право [Текст] / Л. Раапе. – М.: Изд-во Иностранной литературы, 1960. – 220 с.
- [151]. Раджабов, М.Н. Гражданско-правовой статус иностранцев в Республике Таджикистан [Текст] / М.Н. Раджабов. – Душанбе: Ирфон, 2004. – 178 с.
- [152]. Раҳимзода, М.З. Проблемаҳои мубрами ҳуқуқи соҳибқорӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М.З. Раҳимзода. – Душанбе: Дониш, 2019. – 557 с.
- [153]. Раҳимов, М.З. Ҳуқуқи соҳибқорӣ [Матн]: қисми 1 / М.З. Раҳимов. – Душанбе: «Деваштич», 2002. – 253 с.
- [154]. Раҳимзода, М.З. Фаъолияти соҳибқорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: назария ва танзими ҳуқуқӣ [Матн]: монография / М.З. Раҳимзода. – Душанбе, 2018. – 392 с.
- [155]. Раҳмон, Д.С. Ҳуқуқи инсон дар шароити ҷаҳонишавӣ (дастовард ва мушкилиҳои татбиқи ҳуқуқи инсон дар мизони гуногунрангии фарҳангӣ ва ҳуқуқи олам) [Матн]: монография / Д.С. Раҳмон. – Душанбе: ЭР-граф, 2021. – 344 с.
- [156]. Рустамова, Н.Н. Коллизионные нормы в международном частном праве: Эволюция, современные тенденции и перспективы развития [Текст] / Н.Н. Рустамова. – М.: МГЮУ, 2013. – 243 с.
- [157]. Садиков, О.Н. Гражданское право Россия. Общая часть [Текст] / О.Н. Садиков. – М.: Юристъ, 2001. – 315 с.

- [158]. Сангинзода, Д.Ш. Ҳуқуқи сайёҳии (туристии) Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: воситаи таълимӣ / Д.Ш. Сангинзода. – Душанбе: «ЭР-граф», 2012. – 500 с.
- [159]. Сангинзода, Д.Ш., Шарифов, И.М. Ҳуқуқи рақобати Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: воситаи таълимӣ / Д.Ш. Сангинзода, И.М. Шарифов. – Душанбе: «Дақиқӣ», 2014. – 200 с.
- [160]. Сарсембаев, М.А. Международно-правовые отношения государств Центральной Азии [Текст] / М.А. Сарсембаев. – Алматы, 1995. – 285 с.
- [161]. Сафарзода, Б.А. Международные стандарты в области прав человека: история и современность [Текст] / Б.А. Сафарзода. – Душанбе: ЭР-граф, 2016. – 324 с.
- [162]. Сафарзода, Б.А., Раҳмон, Д.С., Миралиев, И.Қ., Саидзода, И.И., Саъдизода, Ҷ., Шоев, Ф.М. Ҳуқуқшиносии муқоисавӣ [Матн]: васоити таълимӣ / Б.А. Сафарзода, Д.С. Раҳмон, И.Қ. Миралиев, И.И. Саидзода, Ҷ. Саъдизода, Ф.М. Шоев. – Душанбе: ЭР-граф, 2019. – 144 с.
- [163]. Сергеева, А.П., Толстой, Ю.К. Гражданское право [Текст] / А.П. Сергеева, Ю.К. Толстой. – Т. 1. – М., 2001. – 846 с.
- [164]. Скрыбин, С.В. Некоторые проблемы соотношения публичного и частного права при регулировании отношений собственности [Текст] / С.В. Скрыбин // Гражданское право в системе права. Мат-лы науч.-практ. конф. (в рамках ежегодных цивилистических чтений), Алматы, 17-18 мая 2007 г. / Отв. ред. М.К. Сулейменов. – Алматы: НИИ частного права КазГЮУ, 2007. – С. 284-291.
- [165]. Сотиволдиев, Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ [Матн]: китоби дарсӣ / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе, 2009. – 543 с.
- [166]. Сотиволдиев, Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ [Матн]: китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: «Сино», 2018. – 784 с.
- [167]. Сотиволдиев, Р.Ш. Проблемҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ [Матн]: китоби дарсӣ. Ҷилди 1 / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе, 2010. – 484 с.

- [168]. Сотиволдиев, Р.Ш. Таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ [Матн]: китоби дарсӣ / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – 460 с.
- [169]. Сотиволдиев, Р.Ш., Шонасурдинов, Н. Ҳуқуқ [Матн]: китоби дарсӣ / Р.Ш. Сотиволдиев, Н. Шонасурдинов. – Душанбе: «ЭР-граф», 2012. – 392 с.
- [170]. Старостина, С.А. Правовое регулирование борьбы с преступностью в странах с элементами исламской правовой традиции (историко-теоретическое исследование) [Текст] / С.А. Старостина. – М., 1999. – 225 с.
- [171]. Стучка, П.И. Курс советского гражданского права [Текст] / П.И. Стучка. – М.: Изд-во Коммунистической академии, 1928. – 227 с.
- [172]. Сулаймонов, Ф.С. Международное частное право: комментарий к разделу VII Гражданского кодекса Республики Таджикистан [Текст] / Под ред. М.З. Рахимов. – Душанбе: Истеъдод, 2011. – 160 с.
- [173]. Сулаймонов, Ф.С. Тафсири кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қисми сеюм [Матн] / Зери таҳрири профессор Раҳимов М.З. – Душанбе, 2013. – С. 161-292.
- [174]. Сулейменов, М.К. Избранные труды по гражданскому праву [Текст] / М.К. Сулейменов. – М.: Статут, 2006. – 587 с.
- [175]. Суханов, Е.А. Гражданское право [Текст]: учебник. В 2 т. Т. I / Е.А. Суханов. – М., 2000. – 367 с.
- [176]. Суханов, Е.А. Гражданское право. Ч. 1 [Текст] / Е.А. Суханов. – М.: Изд-во БЕК, 1994. – 430 с.
- [177]. Сюкияйнен, Л.Р. Мусульманское право: вопросы теории и практики [Текст]: монография / Л.Р. Сюкияйнен. – Москва: Наука, 1986. – 254 с.
- [178]. Тагаева, С.Н. Брак и развод в отношениях международного характера (по материалам Республики Таджикистан) [Текст] / Тагаева С.Н. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 142 с.
- [179]. Тагаева, С.Н. Семейно-правовая ответственность: коллизионные проблемы [Текст] / Тагаева С.Н. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 178 с.
- [180]. Тафсири илмию оммави Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Зери таҳрири Раиси Суди Конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон, академики Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон,

- доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор М.А. Маҳмудов. – Душанбе: «Шарқи озода», 2009. – 520 с.
- [181]. Тафсири кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: қисми сеюм / Зери таҳрири профессор Раҳимов М.З. – Душанбе, 2013. – 567 с.
- [182]. Таҳиров, Ф.Т. Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917-1994 гг.) [Текст] / Ф.Т. Таҳиров. – Душанбе: Дониш, 2014. – 838 с.
- [183]. Тихомиров, Ю.А. Публичное право [Текст]: учебник / Ю.А. Тихомиров. – М.: БЕК. 1995. – 496 с.
- [184]. Толстой, Л.Н. Философский дневник 1901-1910 [Текст] / Л.Н. Толстой. – М.: Известия, 2003. – 543 с.
- [185]. Толстых, В.П. Международное частное право: коллизионное регулирование [Текст] / В.П. Толстых. – СПб, 2004. – 689 с.
- [186]. Тоҳиров, Ф.Т. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон [Матн] / Ф.Т. Тоҳиров. – Душанбе: Ирфон, 1994. – 260 с.
- [187]. Трипель, Х. Международное и внутригосударственное право [Текст] / Х. Трипель. – М., 1899. – 182 с.
- [188]. Тузмухамедов, Р.А., Хақимов, Р.Т. Основы международного права [Текст]: учебное пособие / Р.А. Тузмухамедов, Р.Т. Хақимов. – Т.: Мир экономики и права, 1998. – 128 с.
- [189]. Тункина, Г.И. Теория международного права [Текст] / Г.И. Тункина. – М.: Междунар. отношения, 1970. – 511 с.
- [190]. Усенко, Е.Т. Очерки теории международного права [Текст] / Е.Т. Усенко. – М.: Норма, 2008. – 240 с.
- [191]. Усманов, О.У. Становление советского гражданского права в Таджикистане [Текст] / О.У. Усманов. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 156 с.
- [192]. Усмонов, О., Маҳмудов, М. Ҳуқуқи оилавии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: китоби дарсӣ / О. Усмонов, М. Маҳмудов. – Душанбе: «Сино» 1994. – 180 с.
- [193]. Усмонов, О.У. Гражданское право [Текст] / О.У. Усмонов. – Душанбе, 2003. – 500 с.

- [194]. Ушаков, Н.А. Международное право [Текст]: учебник для студентов, аспирантов и преподавателей юрид. вузов и фак. / Н.А. Ушаков. – М.: Ин-т государства и права РАН, Юрист, 2000. – 302 с.
- [195]. Фанъян, Д.К. История советского строительства в Таджикистане (1920-1929 гг.) [Текст]: сб. док. / Д.К. Фанъян. – Сталинабад, 1940. – Ч. 1. – 151 с.
- [196]. Федосеева, Г.Ю. Международное частное право [Текст]: учебник / Г.Ю. Федосеева. – М., 2000. – 324 с.
- [197]. Федосеева, Г.Ю. Международное частное право [Текст]: учебник / Г.Ю. Федосеева. – М.: Остожье, 1999. – 296 с.
- [198]. Фирдавсӣ, А. Достони Сиёвуш [Матн] / Шохнома / А. Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 1988. – 408 с.
- [199]. Халиков, А.Г. Правовая система зороастризма (древнее право) [Текст] / А.Г. Халиков. – Душанбе: Маориф ва фарханг, 2005. – 488 с.
- [200]. Халфина, Р.О. Общее учение о правоотношении [Текст] / Р.О. Халфина. – М.: Юрид. лит., 1974. – 351 с.
- [201]. Холиқзода, А.Ф. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон [Матн]: воситаи таълимӣ / А.Ф. Холиқзода. – Душанбе: «Эр-граф», 2014. – 380 с.
- [202]. Ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ [Матн]: воситаи таълимӣ / Муҳаррирони масъул: н.и.ҳ. дотсент М.Н. Раҷабзода ва н.и.ҳ. дотсент А.М. Мирзоев. – Душанбе: «Эр-граф», 2018. – 264 с.
- [203]. Ҳуқуқи граждани [Матн]: қ. 1 / Зери таҳрири д.и.ҳ., проф. Маҳмудзода М.А. – Душанбе: Эр-граф, 2007. – 432 с.
- [204]. Ҳуқуқи граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: китоби дарсӣ. Қисми якум (Наشري дуюм) / Муҳаррирони масъул: Ғаюров Ш.К. ва Сулаймонов Ф.С. – Душанбе: Истеъдод, 2022. – 248 с.
- [205]. Циммерман, М. История международного права [Текст] / М. Циммерман. – Прага, 1924. – 426 с.
- [206]. Черепяхин, Б.Б. Труды по гражданскому праву [Текст] / Б.Б. Черепяхин. – М.: СТАТУТС, 2001. – 120 с.

- [207]. Черниченко, С.В. Теория международного права: Современные теоретические проблемы. В 2-х томах. Т. 1 / С.В. Черниченко. – М.: НИМП, 1999. – 336 с.
- [208]. Шапп Я. Основы гражданского права Германии [Текст]: учебник: Перевод с немецкого / Шапп Я.; Пер. и предисл.: Арсланов К. – М.: Издательство БЕК, 1998. – 304 с.
- [209]. Шарл, Д. Основоположник теории автономии воли в международном частном праве [Текст] / Д. Шарл. – М., 2008. – 397 с.
- [210]. Шатас, Ю.Ю., Малинин, С.А. Мирное использование атомной энергии: Международно-правовые вопросы [Текст] / Ю.Ю. Шатас, С.А. Малинин. – М.: Междунар. отношения, 1971. – 176 с.
- [211]. Шершеневич, Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) [Текст] / Г.Ф. Шершеневич. – М.: Фирма «СПАРК», 1995. – 556 с.
- [212]. Шонасриддинов, Н., Нодиров, Ф.М. Хукуки соҳибкорӣ [Матн]: воситаи таълимӣ. Қисми 1 / Н. Шонасриддинов, Ф.М. Нодиров. – Душанбе: Прогресс, 2009. – 475 с.
- [213]. Шумилов, В.М. Международное право [Текст]: учеб. / В.М. Шумилов. – М.: ТК Велби, 2009. – 190 с.
- [214]. Явич, Л.С. Общая теория права [Текст] / Л.С. Явич. – Ленинград: Изд-во Ленингр. университет, 1976. – 285 с.
- [215]. Яковлев, В.Ф. Развитие частного права в России [Текст] / В.Ф. Яковлев // Юрист. – 2003. – №46. – С. 74-81.
- [216]. Яковлев, В.Ф. Экономика. Право. Суд. Проблемы теории и практики [Текст] / В.Ф. Яковлев. - М.: МАИК «Наука / Интерпериодика», 2003. – 596 с.
- [217]. Яковлев, Ф.В. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений [Текст] / Ф.В. Яковлев. – Свердловск, 1972. – 212 с. // – 2-е изд., доп. – М.: Статут, 2006. – 240 с.

III. Мақолаҳо ва маърузаҳо:

- [218]. Freyria, Ch. Les conflits de coutumes en matiere de successions dans le droit coutumier urbain des Flandressous l'ancien regime [Text] / Ch. Freyria // Revue critique de droit international prive. – 1947. – V. 37. – №2. – P. 249-281.
- [219]. Абдуллин, А.И. Становление и развитие науки международного частного права в России: проблема понимания природы международного частного права в правоведов XIX века [Текст] / А.И. Абдуллин // Журнал международного частного права. – 1996. – №3. – С. 13-20.
- [220]. Анисимов, А.П. Проблема сочетания частных и публичных интересов при использовании земель поселений [Текст] / А.П. Анисимов // Юрист. – 2004. – №1. – С. 31-35.
- [221]. Басин, Ю.Г. Государство и частное право [Текст] / Ю.Г. Басин // Актуальные проблемы частного права в Республике Казахстан. Мат-лы науч.-практ. конф. (в рамках ежегодных цивилист. чтений). Алматы, 23-24 мая 2002 г. / Отв. ред. М.К. Сулейменов. – Алматы: КазГЮУ, 2003. – С. 23-26.
- [222]. Брагинский, М.И. О природе международного частного права [Текст] / М.И. Брагинский // Проблемы совершенствования советского законодательства. Труды. – 1982. – Вып. 24. – С. 146-160.
- [223]. Бублик, В. Правовое регулирование предпринимательства: частные и публичные [Текст] / В. Бублик // Хозяйство и право. – 2000. – №9. – С. 12-22.
- [224]. Буриев, И.Б. Инкишофи сохаҳои ҳуқуқ дар Тоҷикистон: (Ақидаҳои сиёсӣ ҳуқуқии А. Форобӣ) [Матн] / И.Б. Буриев // Давлат ва ҳуқуқ. – 1999. – №3. – С. 11-15.
- [225]. Голубцов, В.Г. Соотношение публичного и частного права в России: исторический аспект [Текст] / В.Г. Голубцов // Юридические науки. – 2008. – №1 (1). – С. 57-63.
- [226]. Доронина, Н.Г. Актуальные проблемы международного частного права [Текст] / Н.Г. Доронина // Журнал российского права. – 2010. – №1. – С. 114-126.

- [227]. Доронина, Н.Г. Унификация и гармонизация права в условия международной интеграции [Текст] / Н.Г. Доронина // Журнал российского права. – 1998. – №6. – С. 53-67.
- [228]. Курбатов, А. Обеспечение баланса частных и публичных интересов – основная задача права на современном этапе [Текст] / А. Курбатов // Хозяйство и право. – 2001. – №6. – С. 88-97.
- [229]. Майданик, В.А. Система и предмет гражданского права Украины: организационные и корпоративные отношения [Текст] / В.А. Майданик // Гражданское право в системе права: материалы Международной науч.-практ. конф. (в рамках Ежегодных цивилистических чтений), (Алматы, 17-18 мая 2007 г.). – Алматы: НИИ частного права, 2007. – С. 38-46.
- [230]. Майке, В., Патрик, В., Павел, Т., Десмонд, Д.М. Миёнаравони Шарқ – ҳокимони асроромези Роҳи абрешим [Текст] / В. Майке, В. Патрик, Т. Павел, Д.М. Десмонд // Сиёсати хоричӣ – 2011. – №1. – С. 164-171.
- [231]. Менглиев, Ш.М. Отдельные предпосылки развития международного частного права Республика Таджикистан [Текст] / Ш.М. Менглиев // Государство и право. – 1999. – №4. – С. 73-82.
- [232]. Менглиев, Ш.М. Понятие международного частного права [Текст] / Ш.М. Менглиев // Государство и право. – 1999. – №3. – С. 65-69.
- [233]. Нашрияи солонии ҳуқуқи байналмилалӣ оммавӣ ва хусусӣ [Матн] / (Маводҳои конференсияи илмӣ ҷумҳуриявӣ бахшида ба 30-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 80-солагии доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор, Арбоби илм ва техникаи Тоҷикистон Шомурат Менглиев) / Зери таҳрири декани факултети ҳуқуқшиносии ДМТ, доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Раҳмон Д.С. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2021. – 228 с.
- [234]. Нешатаева, Т.Н. К вопросу о правовых системах, регулирующих международные отношения [Текст] / Т.Н. Нешатаева // Российский ежегодник международного права. – 1994. – С. 47-63.

- [235]. Ҳамидов, Х. Асосҳои Конституционии инкишофи давлат ва ҳуқуқ (Тартиби тағйир ва тақмили қонуни асосӣ: назария ва амалияи кишварҳои ҷаҳон) [Матн] / Х. Ҳамидов // Давлат ва ҳуқуқ. – 1999. – №3. – С. 3-8.
- [236]. Перетерский, И.С. Исходные моменты международного частного права РСФСР [Текст] / И.С. Перетерский // Советское право. – 1924. – №3. – С. 87-105. // Российский ежегодник международного права. – 1993-1994. – СПб.: Россия-Нева, 1995. – С. 52-53.
- [237]. Перетерский, И.С. Система международного частного права [Текст] / И.С. Перетерский // Советское государство и право. – 1946. – №8-9. – С. 17-30.
- [238]. Раджабов, М.Н. Рецензия на монографию Кузнецова М.Н. Введение в международное частное право: теоретико-правовое исследование. – М.: РУДН, 2014. – 288 с. [Текст] / М.Н. Раджабов // Правовая жизнь. – 2017. – №2 (18). – С. 162-173.
- [239]. Раджабов, С.А. Генезис и сущность международного права в древнем мире [Текст] / С.А. Раджабов // Академический юридический журнал. – 2014. – №4 (12). – С. 68-81.
- [240]. Раҷабов, М.Н. Мақоми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар низоми ҳуқуқ [Матн] / М.Н. Раҷабов // Давлат ва ҳуқуқ. – 2000. – №4. – С. 62-67.
- [241]. Раҳматуллозода, Э. Дипломатияи тоҷик таърихи чандҳазорсола дорад [Матн] / Э. Раҳматуллозода // Рузномаи «Тоҷикистон». – 25 сентябри соли 2019. – №39 (1342). – С. 11.
- [242]. Раҷабзода, М.Н. Зиндагии шоистаи ибрат [Матн] / М.Н. Раҷабзода // Нашрияти солонаи ҳуқуқи байналмилалӣ оммавӣ ва хусусӣ (Маводҳои конференсияи илмӣ ҷумҳуриявӣ бахшида ба 30-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 80-солагии доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор, арбоби илм ва техникаи Тоҷикистон Шомурат Менглиев). – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2021. – С. 18-23.

- [243]. Раҷабов, М.Н. Таносуби ҳуқуқ, ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқи байналмилалӣ ҳуқуқи инсон [Матн] / М.Н. Раҷабов // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2019. – №3. – С. 150-171.
- [244]. Рубанов, А.А. «Автономия воли» в международном частном праве как теоретическая проблема [Текст] / А.А. Рубанов // Советский ежегодник международного права. – 1987. – С. 214-228.
- [245]. Рустамова, Н.Н. Понятие и структура коллизионных норм в международном частном праве / Н.Н. Рустамова // Политика и право. – 2010. – №1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=51151 (дата обращения: 13.01.2025).
- [246]. Садиков, О.Н. Достоинства и недочеты нужной книги [Текст] / О.Н. Садиков // Журнал российского права. – 1998. – №4/5. – С. 292-295.
- [247]. Сафарзода, Н.Ф. Инъикоси ҳуқуқи инсон дар қонунномаи Сосониён [Матн] / Н.Ф. Сафарзода // Эълomiaи умумии ҳуқуқи инсон ва равандҳои муосири рушди ҳуқуқи инсон: мушкилот ва дурнамо (маводи конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ бахшида ба 70-умин солгарди қабули эълomiaи умумии ҳуқуқи инсон) / Зери таҳрири номз. илмх. ҳуқуқ., дотсент Раҳмон Д.С. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2019. – С. 90-93.
- [248]. Сулаймонов, Ф.С. Истиклолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон – заминаи асосии рушди ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ф.С. Сулаймонов // Нашри солонаи ҳуқуқи байналмилалӣ оммавӣ ва хусусӣ. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2021. – С. 57-62.
- [249]. Усенко, Е.Т. Соотношение категорий международного и национального (внутригосударственного) права [Текст] / Е.Т. Усенко // Советское государство и право. – 1983. – №10. – С. 45-54.
- [250]. Усманов, О.У. К проблемам становления гражданского законодательства в Южном и Северном Таджикистане [Текст] / О.У. Усманов // Государство и право. – 2000. – №2. – С. 21-27.

- [251]. Усманов, О.У. К проблеме развития кодификация гражданского законодательство Республики Таджикистан [Текст] / О.У. Усманов // Государство и право. – 1999. – №4. – С. 42-64.
- [252]. Фельдбрюгге, Ф. Частное и публичное: где пролегает грань между ними? / Ф. Фельдбрюгге / Пер. с англ. Ю. Ловенецкой // эж-ЮРИСТ. – ноябрь 2003. – №46 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://base.garant.ru/4083558> (дата обращения: 13.01.2025).
- [253]. Храбсков, В.Г. О концепции гражданско-правового характера отношений в международном частном праве и некоторых дискуссионных вопросах хозяйственного права [Текст] / В.Г. Храбсков // Государство и право. – 1997. – №12. – С. 88-95.
- [254]. Чиркин, В.Е. Конституционные проблемы власти и народа [Текст] / В.Е. Чиркин // Государство и право. – 2004. – №9. – С. 5-12.

IV. Диссертатсия ва авторефератҳо:

- [255]. Абдулхонов, Ф.М. История судопроизводства досоветского Таджикистана: историко-правовое исследование [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Абдулхонов Файзали Махмудович. – Душанбе, 2011. – 190 с.
- [256]. Грибанов, В.П. Основные проблемы осуществления и защиты гражданских прав [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.712 / Грибанов Вениамин Петрович. – М., 1970. – 28 с.
- [257]. Иншакова А.О. Унификация корпоративного регулирования в Европейском Союзе и Содружестве независимых государств [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Иншакова Агнеса Олеговна. – М., 2008. – 382 с.
- [258]. Иншакова А.О. Унификация корпоративного регулирования в Европейском Союзе и Содружестве независимых государств [Текст]: / Иншакова Агнеса Олеговна. – М., 2008. – С. 63-71.
- [259]. Мамина, О.И. Правосудие в механизме правового государства: концепции и реальность [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Мамина Оксана Ивановна. – Тамбов, 2007. – 208 с.

- [260]. Морева, Р.Б. Природа и место международного частного права в правовой системе Российской Федерации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Морева Роксана Борисовна. – Москва, 2007. – 241 с.
- [261]. Третьяков, С.В. Юридическая природа автономии воли в международном частном праве [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Третьяков Сергей Васильевич. – Москва, 2003. – 28 с. (204)

ФЕҲРИСТИ

ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

I. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшаванда ва тавсиякардаи

Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба
табъ расидаанд:

[1-М]. Абдуллозода, Ё.М. Ташаккули ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ё.М. Абдуллозода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2016. – №2/5 (207). – С. 231-235; ISSN 2413-5151.

[2-М]. Абдуллозода, Ё.М. Мафҳум ва моҳияти ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ё.М. Абдуллозода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2017. – №1. – С. 217-221; ISSN 2413-5151.

[3-М]. Абдуллозода, Ё.М. Таносуб байни ҳуқуқи оммавӣ ва хусусӣ [Матн] / Ё.М. Абдуллозода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2018. – №3. – С. 211-218; ISSN 2413-5151.

[4-М]. Абдуллозода, Ё.М. Предмет ва усулҳои танзими ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ [Матн] / Ё.М. Абдуллозода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2018. – №6. – С. 221-228; ISSN 2413-5151.

[5-М]. Раҷабзода, М.Н., Абдуллозода, Ё.М. Пайдоиш ва рушди ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М.Н. Раҷабзода, Ё.М. Абдуллозода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2021. – №7. – С. 199-205; ISSN 2413-5151.

[6-М]. Абдуллозода, Ё.М. Ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ҳамчун соҳаи мустақили ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ё.М. Абдуллозода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2024. – №7. – С. 248-253; ISSN 2413-5151.

[7-М]. Абдуллозода, Ё.М. Хусусиятҳои меъёрҳои моддӣ-ҳуқуқӣ дар танзими муносибатҳои байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ё.М. Абдуллозода // Қонунгузорӣ (маҷаллаи илмӣ). – 2024. – №4 (56). – С. 156-162; ISSN 2410-2903.

II. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмӯаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ-амалӣ чоп шудаанд:

[8-М]. Абдуллозода, Ё.М. Пайдоиши илми ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ё.М. Абдуллозода // Маводи III конференсияи илмӣ-амалии олимони ҷавони ДМТ, бахшида ба «рӯзи ҷавонони Тоҷикистон» – 23 май ва «Бистсолаги омӯзиш ва рӯшди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» (солҳои 2020-2040) (ш. Душанбе, 18-19 майи соли 2023). – Душанбе, 2023. – С. 228-241.

[9-М]. Абдуллозода, Ё.М. Усулҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ё.М. Абдуллозода // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмю амалии «Илм ва таҳсилот: тамоюлҳои рушд дар ҷомеаи иттилоотӣ» бахшида ба 75-солагии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (ш. Душанбе, ноябри соли 2023). – Душанбе, 2023. – С. 409-415.